

Народна библиотека

Србије

II 421537

Milovan Djilas

NEŠAVRŠENO DRUŠTVO

Id= 53085196

MILOVAN DJILAS

MILOVAN DJILAS

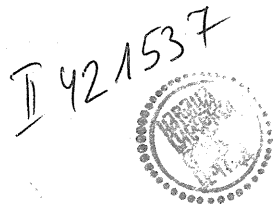
NESAVRŠENO DRUŠTVO

1. DALJE OD "NOVE KLASÉ"

Naša reč, London, 1970.

Copyright © 1969 by Harcourt, Brace
& World Inc.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the publisher, Harcourt, Brace & World Inc.

Naslovnu stranu izradio
Budimir D. Tošić

Veritas Foundation Press, 5 Praed Mews, London, W.2.

SADRŽAJ

	str.
Biografska beleška o Milovanu Djilasu (od strane američkog izdavača)	7
O srpskohrvatskom izdanju	10
NESAVRŠENO DRUŠTVO	
Uvod: o nastanku ove knjige	13
Sumrak ideologija	22
Sloboda i svojina	74
Sredstvo kao cilj	116

11. 4909/76

BIOGRAFSKA BELEŠKA O MILOVANU DJILASU

Milovan Djilas rođen je 1911. godine u Crnoj Gori, toj zlosrećnoj zemlji koju je opisao u autobiografiji svoje mladosti, u Besudnoj zemlji. Danas živi u Beogradu, pošto je proveo trećinu svog punoletnog života iza rešetaka. Došao je u Beograd 1929. godine kao student i ubrzo je postao komunistički organizator, zbog čega je bio uhapšen, mučen i osuđen na tri godine robjice od strane tadašnje kraljevske vlasti. Već u dvadeset sedmoj godini bio je član Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, a godine 1940. izabran je za člana Politburoa. Kad je Nemačka upala u Jugoslaviju, postao je partizanski borac i jedan od vodja. Kao partizanski general vodio je vojnu misiju u Moskvu 1944. Godinu dana docnije, kao ministar u posleratnoj komunističkoj Titovoj vladi, išao je opet u Moskvu na razgovore sa Staljinom i ostalim sovjetskim prvacima. Godine 1948. vodio je misiju u Moskvu, ovoga puta u uzaludnom pokušaju da spreči sukob između dve komunističke države, koji se odigrao nešto docnije iste godine. A kada je došlo do razlaza, Djilas je postao tumač položaja Jugoslavije kao "nezavisne" komunističke države i pojave "nacionalnog komunizma" u posleratnoj Istočnoj Evropi.

Ideološka neslaganja između partijskog vodjstva Jugoslavije i Milovana Djilasa izbila su 1953. godine. On je objavio nekoliko članaka, kritičkih po vladinu birokratiju, koju će uskoro da nazove "novom klasom", a u januaru 1954. isključen je iz Centralnog komiteta partije. Za vreme ovog perioda sukoba i "izgnanstva", on se posvetio pisanju Nove klase, sjajne analize komunističke oligarhije, i Besudne zemlje. Rukopisi obeju knjiga stigli su do izdavača pre nego što ga je Titov režim lišio slobode. Godinu dana posle njegovog zvaničnog raskida sa Partijom, 1955 — Djilas je bio sudjen i osuđen zbog "neprijateljske propagande" na tri godine robjice uslovno. Optužba je bila osnovana na intervjuu koji je dao njujorškom Tajmsu. Posle ustanka u Madjarskoj, on je javno kritikovao jugoslovensku Vladu zato što ona nije osudila sovjetsku invaziju Madjarske. Našao se zbog toga u zatvoru u Sremskoj Mitrovici, u onom istom zatvoru gde je izdržavao kaznu pre rata kao vatren mlad komunist i gde će, do 1967, da provede u svemu devet godina zbog kritike komunizma. Objavljivanje Nove klase u 1957. dovelo je do toga da Djilas

bude doveden sa robije na novi proces koji se završio povećanjem njegove kazne. Besudna zemlja se pojavila 1958. godine.

Od 1956. pa sve do januara 1961, kada je uslovno pušten sa robije, Djilas je provodio svoje dane pišući iako je dvadeset meseci bio u samici. Napisao je veliku i merodavnu biografiju Njegoša, velikog crnogorskog vladara, pesnika i sveštenika (Njegoš, objavljen 1966); potom — jedan istorijski roman o Crnoj Gori za vreme Prvog svetskog rata (Crna Gora publikovana je 1963); i šesnaest priča (Gubavac i druge priče, objavljene 1964.)

Pušten na slobodu 1961, Djilas piše delo u kome je opisao svoje susrete sa Staljinom i u toku te godine šalje rukopis svom američkom izdavaču. Ponovo se jugoslovenski režim okomio na njega kao pisca: uhapšen aprila 1962, uskoro biva izveden pred sud i optužen zbog toga što je izneo na javnost državne tajne s kojima je bio upoznat kao nekadašnji član vlade. (Pošto je jugoslovenska Vlada već znala da postoji ovaj rukopis, a da bi mogla da mu sudi zbog iznošenja na javnost "državnih tajni", ona je obnarodovala 17. marta 1962. poseban zakon.) Posle bezuspešnog pokušaja američkog izdavača da se pisac pusti na slobodu — Razgovori sa Staljinom pojavili su se maja 1962. Djilas je potom bio vraćen u sremskomitrovački zatvor sa produženom kaznom i ostao je u njemu do poslednjeg dana 1966, kada je pušten "bez uslova" ali s ograničenjem da ne može da daje javne izjave tokom sledećih pet godina.

Za vreme izdržavanja druge kazne pod Titovim režimom, Djilas je nastavio da piše pod najtežim uslovima. Iako je ovoga puta bio pošteditelj samice, njemu za vreme od skoro dve godine nisu davali hartije — on je ipak pisao i to na klozetskoj hartiji. Za ovo vreme on je živeo i pisao u ćeliji koja nije bila grejana izuzev kratkog vremenskog perioda s večeri. I pored svega toga, on je uspeo da napiše četiri knjige: roman pod naslovom Izgubljene bitke (koji treba da izađe iz štampe 1970), knjigu pripovedaka Ljubičice i kamenje (takodje treba da se pojavi 1970); prevod Miltonovog Izgubljenog raja na srpskohrvatski, što predstavlja prvi prevod (treba da bude objavljen 1969); roman nazvan Svetovi i mostovi, koji pisac sada preradjuje i za koji se još ne zna kad će biti publikovan. Čim se našao van zatvora, Djilas se bacio na posao da napiše Nesavršeno društvo: i dalje od nove klase; taj rukopis on je predao izdavaču 13. oktobra 1968, kada je stigao u Njujork na svoj dvomesečni boravak u Sjedinjenim Državama Amerike.

Djilas živi pod zabranom da ma šta objavi od svojih radova do 1972. Posle njegovog izlaska sa robije on se nekoliko puta obraćao vlastitima s molbom da skinu ovu zabranu i da mu dadu pasoš kako bi mogao da putuje u inostranstvo. Iako mu je data penzija, iako

mu je — sasvim iznenada za vreme čehoslovačke krize — dat pasoš s odobrenjem da može da putuje u Veliku Britaniju i Sjedinjene Države, ipak nije skinuta zabrana za objavljivanje njegovih dela. Uprkos toga Milovan Djilas je odlučio da njegov izdavač izda tokom 1969. Nesavršeno društvo: i dalje od nove klase i prevod Izgubljenog raja. Nijedno od ova dva dela neće se moći nabaviti u Jugoslaviji.

Djilas se vratio u Beograd 10. decembra 1968. da živi sa suprugom i sinom. Za vreme svog boravka u Sjedinjenim Državama (to je bila njegova prva poseta ovoj zemlji posle 1949, kada je učestvovao u radu Ujedinjenih nacija kao jugoslovenski predstavnik), Djilas je živeo uglavnom u Prinsetonu i radio kao naučni saradnik škole Vudra Vilsona za državne i međunarodne nauke Prinsetonskog univerziteta. Ironija je slučajnosti, ako ne istorije, da je u Prinsetonu on mogao da poseti kao svoje susede Svetlanu Alilujevu, ćerku Staljinovu, i Džordža Kenana, koji je bio ambasador Sjedinjenih Država u Jugoslaviji kada je Djilas bio uhapšen zbog Razgovora sa Staljinom. Uoči njegovog povratka u domovinu — Djilasu je dodeljena Nagrada slobode od strane Doma slobode; tako se on kao dobitnik ove nagrade našao u društvu sa Pablom Kasalsom, Žanom Moneom i ser Vinstonom Čerčilom.

Značaj sudjenja Milovana Djilasa o filozofskim i praktičnim aspektima komunizma pojačan je ne samo činjenicom što je on lično prepatio da bi ih obelodanio, nego isto tako činjenicom njegovog neposrednog iskustva kao administratora u jednoj komunističkoj državi. U vreme svog raskida sa Komunističkom partijom Jugoslavije, on je bio jedan od četvorice vođa jugoslovenskog režima, a ta četvorica su bila: sam Tito, Djilas (za koga su manje-više verovali da će biti Titov naslednik), Kardelj i Ranković (koga je 1966. Tito oborio, navodno zbog "ilegalnog" korišćenja tajne policije koja je bila pod njegovom kontrolom). Između 1945. i 1954. Djilas je bio redom i ministar i potpredsednik vlade i predsednik Savezne skupštine. Pored Moše Pijada, jednog drugog starog člana Partije, Djilas je bio najbolje poznat vladin govornik i propagandist komunističke doktrine. Posle njegovog isključenja iz Centralnog komiteta i njegovog povlačenja iz Partije, Djilas je sam za sebe započeo dug period rada, koji traje petnaest godina, a u kome on razvija i izražava ideje o slobodnijem, više raznolikom životu u ne-savršenom ali popravljivom društvu čovekovom, koje treba i može da se menja.

Izdavač

Harcourt, Brace and World Inc., New York

O SRPSKOHRVATSKOM IZDANJU

U današnjem vremenu, na svima stranama otvoren je pretres o pravom značenju marksističko-lenjinističke ideologije i o njenoj vrednosti u primeni. Pretres se vodi kako u nekomunističkim sredinama, tako i u zemljama koje se još uvek pozivaju na marksizam-lenjinizam kao zvaničnu doktrinu osnova njihove vlasti.

Iz tih razloga, uredništvo *N a š e r e č i* stalo je na gladište da je, u interesu objektivnog obaveštavanja našeg javnog mišljenja u zemlji i izvan Jugoslavije, potrebno da se najnovije delo Milovana Djilasa *NESA VRŠENO DRUŠTVO* objavi i na srpskohrvatskom jeziku. Ono to zaslužuje i po svojoj sadržini, i po ličnosti pisca, i zbog doprinosa koji prilaže toj opštoj diskusiji.

Za svakog koji poznaje stav *N a š e r e č i*, mesečnika koji je u toku dvadeset i dve godine izlaženja predstavljao glasilo mnogih prosvetljenih i naprednih gledišta, suvišno je isticati da između toga stava i ponekih mišljenja u knjizi *NESA VRŠENO DRUŠTVO* postoje razilaženja. Ipak, mislimo da će ovakvo izričito upozorenje biti od koristi, u cilju isključenja svakog nesporazuma.

Uredništvo *N a š e r e č i*

London, novembra 1969.

NESA VRŠENO
DRUŠTVO

UVOD

O NASTANKU OVE KNJIGE

Ovo uvodno kazivanje ne bi bilo ni potrebno kada se njim ne bi otkrivale političke prepreke kroz koje je morala da se probije moja misao da bi se, najzad, ostvarila u redovima koje čitalac ima pred sobom.

Tek sam bio dovršio rukopis "Nove klase", a 19. novembra 1956. godine jugoslovenske vlasti su me strpale u zatvor zbog izjave i članka u odbranu ustanka u Madjarskoj. Svi moji porivi i snage, sećanja i snovi još su damarali životom izvan tamnice i otimali se k njemu, a ja sam morao da ih suzbijam i privikavam se samoći, odricanju i umiranju. No i u toj konvulziji, moja misao je tekla svojim tokovima, izoštravala se i učvrščivala — oslobodjavala se u čeliku i betonu ćelije Centralnog zatvora u Beogradu.

S dovršavanjem "Nove klase" u meni su se — kao što to već biva — začinjale nove žudnje za stvaranjem, nove vizije i nove teme. Ti stvaralački porivi bili su utoliko neodoljiviji što sam bio svestan da sam u tom svom delu jedino kritički opisao društvo čijem sam stvaranju i sam doprineo i u kojemu sam morao da živim, a veoma neodređeno i škrto ukazao na njegove izgleda i izlaze iz njega.

Pravo reći, u šikari dogmi i tminama neverica kroz koje sam se probijao, još se nisam bio ni dograbio jezgra odgovora. Drukčije rečeno, nisam još bio našao naslov tog svog zamišljenog dela, pa samim tim ni mogao započeti rad na njemu. Jer da bih mogao pristupiti razradi i izlaganju teme, ona se mora pre toga u mom umu iskazati i kao reč — kao naslov.

Protekla su bila tri-četiri dana mog tamnovanja, a meni je, dok sam ulazio na pravougaono betonske dvorište, obzidano petospratnim zdanjem, na kome su se obavljale moje jednosatne popodneve šetnje, najednom sinulo u glavi da bi delo o kome mozgam trebalo da se zove "Nesavršeno društvo" — kao antiteza teoriji savršenog, odnosno besklasnog društva, kojom komunisti pravdaju trajanje svoje diktature i svoj posebni, privilegovani položaj u društvu. U betonskoj praznini dvorišta, pod prljavom ponjavom novembarskog snega, odzvanjali su moji koraci i ukivali u moju svest: "Nesavršeno društvo, nesavršeno društvo..."

Možda bi trebalo da ovde objasnim upotrebu reči "ne-savršeno" (unperfect) čime sam hteo da podvučem semaziološku razliku

od uobičajene reči "nesavršeno" (imperfect). Kao što poglavlja koja slede ilustruju, moje je uverenje da društvo ne može biti savršeno. Čovek treba da ima ideje i ideale, ali treba da bude svestan da oni nisu u potpunosti ostvarljivi. Potrebno je da shvatimo prirodnu utopizmu. Utopizam, kada jednom dodje na vlast, postaje dogmatičan, i spreman je da u ime svoje naučnosti i idealizma prouzroči ljudska stradanja. Govoriti o nesavršenom društvu moglo bi da izgleda da uključuje misao da ono može biti savršeno, što u stvarnosti ne može biti. Zadatak je savremenog čoveka da shvati stvarnost: da je društvo ne-savršeno, ali isto tako da razume da su humani i humanistički snovi i vizije nužne da bismo reformisali društvo, da bismo ga učinili boljim i naprednijim.

U mom zatvorskom dnevniku i beleškama, vodjenim u toku prvog tamnovanja u današnjoj Jugoslaviji (1956–1961), ne bi bilo teško, uprkos ogorčenom i prigušivanom načinu izražavanja, otkriti sazrevanje i iskazivanje osnovne zamisli ove knjige. Izišav iz zatvora, u januaru 1961. godine, pregao sam oko njenog uobličavanja — beleženja misli, skupljanja podataka i nacрта. Ali sudbina još nije bila naklonjena meni i toj mojoj zamisli ili nisam još ni bio obuzet neodoljivošću iskazivanja: ubrzo sam bio ponovo uhapšen zbog knjige "Razgovori sa Staljinom". Protoklo je pet godina novog tamnovanja, a moja namera da napišem ovo delo, premda potisnuta i zabačena, nije se gasila: kroz moje beleške, a i kroz moja beletristička dela iz tog vremena (1962–1966), bez sumnje probleskuje i ideja "Nesavršenog društva". U mojoj tadašnjoj tamničkoj smirenosti i pouzdanju i ona je sazrevala, neogorčena i pouzdana. Čuvao sam je i još je čuvam kao najveću tajnu svog bića i svojih težnji i tek sada, pošto sam posvršavao druge, za mene i moju porodicu važne poslove, pristupam njenom otelotvorenju i obelodanjivanju.

I tako, ako je "Nova klasa" sabiranje jednog herojskog i tragičnog iskustva, "Nesavršeno društvo" je sazrevanje trpeljivog i samotničkog razmišljanja.

Ali vreme je činilo svoje i odnosi dobijali nove oblike, ne čekajući na teorije. "Nesavršeno društvo", zamišljeno 1956. godine kao nastavljaj "Nove klase", sada se pojavljuje kao delo izgradjenije i samostalnije i u gledanjima i u načinu izlaganja. Možda je i dobro što se tako desilo: tada, sredinom pedesetih godina, promene društva opisanog u "Novoj klasi" nisu bile do te mere jasno ocrtane da bi se njihov dalji tok mogao pouzdanije predviđati. Doduše, predviđanje nije ni danas moja namera, budući mi izgleda da će opis promena, koje su se u međuvremenu dogodile, sam sobom pobudjivati na nove misli, na potrebne poduhvate.

Pa i da nije tih promena u svetu, koje nastojim da izrazim, odstupanje od prvobitne zamisli "Nesavršenog društva" kao nastavljaj "Nove klase" nameće mi da se osvrnem na to delo, bar u onoj meri u kojoj se ono razlikuje, ako ne i kosi s ovim. To utoliko pre što je vreme sljuštilo pozlate i obesmislilo prokletstva koje je određen

istorijski trenutak naturio na to delo, a sam život razbio sheme i dokrajčio "konačne istine" bez kojih ono, kao ideološko, nije ni moglo da bude.

Ali ja se u ovom Uvodu neću ni na "Novu klasu" osvrtni opširnije, budući će upućeni i pažljiviji čitalac iz samog teksta "Nesavršenog društva" moći da izvede promene u mojim gledanjima, odnosno — u samoj opisivanoj stvarnosti. Držim da će biti dovoljno ako, s tim u vezi, ukažem na sledeće:

Prvo, ja sam se u "Novoj klasi" još uvek služio marksističkim gledanjem i metodom. "Nova klasa" je u svojoj osnovi marksistička kritika savremenog komunizma. Ali ja sam već tada opažao da nagrizam sam taj metod time što razgolićujem stvarnost koja sebe baš njime objašnjava i opravdava. Povremeno, dok sam pisao "Novu klasu", obuzimala me čudna, demonijačna naslada razaranja vlastitog dela i vlastitog verovanja... Sećam se, bilo je rečenica i stranica koje sam pisao u polusvesnom zanosu i s vizijama nepreglednih masa koje se postrojavaju i bacaju u boj ponete tim mojim delom i istinama u njemu otkrivenim... U "Novoj klasi" marksistička dijalektika, potvrđujući se na vlastitim tvorevinama, istovremeno razjeda samu sebe i poriče svoje dalje mogućnosti. Poput jeretika, ja sam tada jedino mogao otkriti nepodudaranje komunističke stvarnosti s vizijama i predviđanjima i obećanjima "svetih" marksističkih spisa. Tako se i taj hegelovsko-marksistički dijalektički metod, još uvek britak i privlačan u raskrinkavanju protivrečja društva kojemu je poslužio kao duhovno oruđe, danas otkriva nedovoljnim i nepodesnim u traženju izlaza i oblika iz nje. No ukoliko se, uprkos tome, i u ovom spisu nalaze tragovi tog metoda, odnosno i marksističkog pogleda na svet — objašnjenje za to treba tražiti u mom poštovanju onih njihovih postignuća koja su, doduše u promenjenom vidu, ušla u moderne društvene nauke i moderna gledanja (promenljivost društvenih oblika, neizbežnost unutarnjih suprotnosti u svakom društvu, važnost ekonomskih činilaca u društvu i ljudskom životu, odnos prema društvu i kao objektu naučnog istraživanja), a takodje u mom nagonom, pa i svesnom, nastojanju da ostanem vezan sa živim tokovima svoje zemlje i društva na koje sam obrečen.

Drugo, pomenuti metod možda i nije igrao bitnu ulogu da se dovinem do osnovne postavke u "Novoj klasi", ali jeste u načinu kojim sam ovu obradio, pa i to danas nameće razjašnjenja. Kao što je svakom čitaocu "Nove klase" poznato, ta postavka je u sledećem: društvo koje je proisteklo iz komunističkih revolucija, odnosno iz ratnih dejstava Sovjetskog Saveza, razdiru suprotnosti manjeviše slične drugim društvima, pa ono ne samo što se ne razvija ka ljudskom bratstvu i jednakosti, nego se i u njemu iz partijske birokratije i oko nje neizbežno stvara privilegisani sloj koji sam ja, u skladu s marksističkim gledanjima, i nazvao — novom klasom. Nisam bio u mogućnosti da se iscrpnije upoznam s dobronamernim i naučnim kritikama te postavke, iako znam da ih je bilo u SAD i Zapadnoj Evropi, dok su

je u socijalističkim zemljama, kao i samu „Novu klasu“, ili prečutkivali ili izopačivali. Rekao bih da se zamerke na tu postavku svode na sledeće: postojanje i kretanje nijednog društva, a pogotovu onog u socijalističkim zemljama, budući nije izdiferencirano na osnovu formalnog vlasništva kao ranija društva, nije moguće uklopiti ni u kakve, pa ni u marksističke formule, niti promene u njemu objasniti isključivo njegovom klasnom strukturom.

Posredno kritikujući i mene, profesor Darendorf¹⁾ je, držim, dokazao da je i samo definisanje klase kao nečeg konačnog i nepromenljivog u društvu, pogotovu savremenom, neizvodivo i nepouzdana, pa da, neizbežno, navodi na shematske prilaze društvu. Drukčije rečeno: jedino analiza koja ne polazi od unapred datih „istina“, odnosno od „konačno otkrivenih zakona“, može da pruži koliko-tolika stvarnu sliku o nekom društvu i da nasluti tendencije njegovog kretanja. Ne pobijajući takvo gledanje na društvo, a samim tim i na „Novu klasu“, ističem: ukoliko ima — a svakako ih mora biti — shematizama u „Novoj klasi“, njih treba pripisati pomenutom metodu koji me je još opsedao, ali i mojoj težnji da komunistički društveni sistem razotkrivam teorijom na kojoj on duhovno i počiva.

I mada sam već tada znao da Marks i Lenjin nisu ni komunistima dostatni za objašnjenje mnogih savremenih pojava, još uvek su mi se njihova učenja nametala kao najpodesnija za otkrivanje nepodudarnosti između komunističke teorije i prakse. Tako i marksizam-lenjinizam „Nove klase“, dokazujući da društvo koje se njime nadahnulo ne samo što nije podudarno s njegovim učenjima, nego se razvija u suprotnim pravcima i oblicima, istovremeno navešćuje poricanje samog sebe kao učenja dostatnog za savremeni svet, a pogotovu — što meni izgleda i za mene je naročito važno — za istočnoevropske i druge komunističke zemlje. Zato danas u izrazu nova klasa i ne treba videti ništa drugo do uslovljen i uslovan termin za nove, vladajuće, privilegisane slojeve u tzv. socijalističkim zemljama, čije postojanje i svojstva, opisana u „Novoj klasi“, niko od ozbiljnih i nepristrasnih kritičara nije poricao. A istini za volju, taj termin nisam ja prvi ni izmislio, mada, dok sam pisao „Novu klasu“, nisam znao da su ga N. J. Buharin, Bertrand Rasel i N. A. Berdjajev upotreбили mnogo ranije za istu socijalnu pojavu, pri tome je više naslućujući nego analizujući. A isto tako su u Jugoslaviji Kristl i Stanovnik, baš u polemici sa mnom, ne mnogo pre „Nove klase“, ukazivali da birokratija u socijalizmu predstavlja klasu, ali su u svojim gledanjima ostali neodrečeni, ukoliko se tako opake jeresi nisu i odrekli.

U tome bi, eto, bio moj osvrt na metod i na gledanja u „Novoj klasi“, kao i na naučne, nestrančarske osvrte, koji se odnose bilo za njih, bilo na samo delo.

Ali da bi čitalac dobio celovitiju sliku o mom političkom stavu

¹⁾ Ralf Dahrendorf: „Class and Class Conflict in Industrial Society“, Stanford, California, 1959.

i mom odnosu prema drugim vrstama kritike, obazreću se na onu koja je dolazila iz grupa i sredina kojima je antikomunizam osnova i nadahnjivač duhovnog bitisanja, kao i na onu koja je izostala u redovima komista.

Prva vrsta kritike je doprla do mene iz redova jugoslovenske i ruske antikomunističke emigracije i uglavnom se iskazuje ovako: sve što je Djilas objavio u „Novoj klasi“ i drugde mi smo već odavno i vrlo dobro znali, ali je ipak korisno da se to čuje i od jednog od dojučerašnjih komunističkih vodja i ideologa. — Meni nije namera da proveravam ma čije znanje o nekom društvu, čak ako bi takvo što i bilo moguće. Ali znanje ove vrste boraca i ideologa izgleda mi sumnjivim ne samo zbog toga što se ono uobličuje negatorskim, tj. već izgradjenim shemama, nego još više zbog toga što se zasniva na vlastitim istorijskim porazima. Jer mada, možda i neškromno, smatram sebe za principijelnog, a samim tim i postojanog kritičara društvene uloge i ideja komunističke birokratije, ja sebe nikada nisam smatrao antikomunistom, a stvarno to nisam ni mogao biti, pogotovu ne u onom smislu u kome su to pomenuti moji kritičari i svakojaki krstaši protivu komunizma. Jer makar „Nova klasa“ odisala i žestinama borca i ogorčenjima bivšeg komunističkog moćnika, ni u njoj, niti u makom mom radu, ne tretiraju se komunistički sistemi kao proizvod slučajnog sticanja okolnosti ili demonskih sila kojima je, kazuju, podložan ljudski rod i koje ga povremeno spopadaju s nepredvidljivošću i neizbežnošću elementarnih nepogoda, nego se i u „Novoj klasi“ i u ostalim mojim radovima ukazuje na uslove iz kojih su morale nastati snage kadre da se izbore za komunističke sisteme i da ih održavaju. I mada sam izbegavao predviđanja, a pogotovu izričite zaključke o menjanju ili smenivanju komunističkih sistema, ipak iz takvog prilaženja komunizmu sledi da se radi o pojavama neizbežnim samim tim što su nastale i što postoje, pa da je i svako stvarno njihovo menjanje moguće jedino polazeći od njih samih kao osnove. Čak ako biše kategorije apsolutnog dobra i apsolutnog zla bile realnosti, a ne obrečenosti boraca zanetih idealnim vizijama, besmisleno je i besciljno jedino komunističke sisteme meriti isključivo njima, a kamoli na osnovu njih izgradjivati strategiju i taktiku protivu komunističkih birokratija, a pogotovu protivu komunizma kao celine. Dobri ili rdjavi — a ja držim da su, ukoliko duže traju, sve gori, budući su ovakvi kakvi jesu vlastitim narodima sve veća zapreka — ti sistemi, samim tim što postoje toliko dugo i što na ovaj ili onaj način utiču na sav ljudski rod, jesu realnosti kao i drugi sistemi, pa se prema njima treba i odnositi nezavisno od sanjarija i priželjkivanja, od mržnji i tuge za prošlošću. Drukčije rečeno: ko nije shvatio uslovljenosti i neizbežnosti pobeđe komunizma u određenim zemljama — taj u stvari ne veruje ni u mogućnost njegove promene, pa nije ni kadar da nadje snage i načine da se u njemu bori.

A što se tiče prečutkivanja i zabranjivanja u komunističkim zemljama „Nove klase“ i drugih njihovih, čak beletrističkih dela, biće od svake

raspre o tome značajnije ako ukažem na činjenice da se "Nova klasa" ilegalno prepisuje i rastura iz ruke u ruku po Istočnoj Evropi, da u Sovjetskom Savezu zbog nje bacaju slobodne duhove u zatvore, a u Jugoslaviji se danas čak i u vladajućim vrhovima retko nadje iko toliko nedotupavan da tvrdi kako u socijalističkom sistemu nema antagonizama i različitih, tj. i privilegovanih društvenih grupa, pa ne treba gubiti ni nadu da će se naći i toliko odvažnih da iz tih saznanja izvuku praktične zaključke. Istaći ću, u vezi s tim, da su zvaničnici u komunističkim zemljama, dakako u prvom redu u mojoj domovini, nekadri da objasne moju "izdaju" i, prisiljeni da prečutkuju moje poglede i svoje postupke prema meni, odnosno da zatomljuju vlastitu nemirnu savest, utoliko su revnije širili svakojake neistine o meni.

Daleko je od mene svaka namera da se bilo u ovom, bilo u makom budućem spisu obzirem na hajke i ekskomunikacije koje nemaju druge stvarne svrhe nego da zastraše one koji bi mogli da se povedu za "otpadnicima" sličnim meni. Ali sam dužan objašnjenje onim komunističkim i drugim naivčinama koji su naseli kleveti da sam se iz nečistih pobuda okomio na komunizam, dok istovremeno prečutkujem zapadne države i njihove sisteme, utoliko više što u toj zamerci ima poluistine, odnosno najopakije neistine. Nekada, dok sam, kao i svi dobri dogmatičari, držao da poznavanje marksističkog učenja daje i uvid i poznavanje svijtu, tj. i nevlastitih svetova, ja sam kritikovao kapitalizam, odnosno zapadne sisteme i zapadne države. Vremenom sam shvatio da ih dovoljno ne poznajem, pa držim da su oni koji u njima žive pozvaniji i da ih objašnjavaju i da ih menjaju. Ali to ne znači da o tim društvima nemam makar i površno mišljenje, a još manje da su ti sistemi ili neka zapadna država izvor mojih ideja ili moj uzor za rešenja i oblike u mojoj zemlji ili u kojoj bilo komunističkoj državi. I dandani nastojim da učim bilo s koje strane, a i da priznajem vlastite zablude prema kome bilo. Ali istovremeno i ne zaboravljam da balkanski narodi stoljećima opstoje rasedi izmedju Istoka i Zapada i potvrđuju se kao posebnost baš time što sintetizuju tuđe i vlastite oblike i vizije. Čini mi se da za te narode nema ničeg sudbinskijeg i sveljudskijeg nego da — spajajući se s drugim narodima bez obzira na sisteme i ideologije — na tom raspuću ostanu svoji, a za njihove borbe i tvorce ničeg uzvišenijeg i plemenitijeg nego da — ostajući otvoreni prema svim vetrovima — nalaze svoja rešenja.

Pomenuću još da je na različitim stranama bilo nekih istovetnih zamerki, a naime — da su moji pogledi, kao i moja ličnost, kontrolerzni i nedosledni. Doista nije lako slediti i pojmiti vratolomije koje vode od komunističkog revolucionera, marksističkog teoretičara i staljinističkog praktičara do pobunjenika protivu Staljina, zatim protivu vlastitog sistema i najzad, eto, protivu same ideologije. Ali takve zamerke se mogu učiniti ne samo mnogo većim pobunjenicima i jerećicima u istoriji, nego i svim začetnicima nečeg novog. Zar ne bi, zato, bilo opravdanije tražiti objašnjenje za to u burama našeg doba i prilikama u kojima sam morao da opstojim i da se iskazujem? Jer ja,

zaista, mogu lakše da shvatim svaku zamerku nego da nisam ostao dosledan samom sebi. Moje negodovanje na tu vrstu zamerki izgleda mi utoliko opravdanijim što u svojim spisima i ne idem za izgradjivanjem ideološkog sistema, nego — kroz osvetljavanje trenutaka svoga vremena i oblika svoje sredine — za proširivanjem ljudskih vidika i saznanja o ljudskoj sudbini.

Pa i danas, dok ovo pišem, mene gone one iste urodjene ili nasledjene težnje k dobru koje su me u mladosti bacile u grotlo revolucije, a u zreloom dobu stavile na ispit moj um i savest — čitavu moju ličnost. Jer i danas kao u mojoj mladosti, kao i nedavno, opravdanije je verovati da ću i zbog ove knjige biti klevetan i gonjen, nego da neću — a mogao bih da živim, kao što trenutno i živim u relativnom blagostanju i toplom miru porodice.

Iskazivanje samog sebe — svojih misli, vizija i zanosa, neodoljivost je kao i samo postojanje, ako ne, ponekad, i jače od njega, pa time i dužnost ne manje sveštena od koje bilo druge... Jer borbi i stvaranju, jer tvoračkoj borbi kraja nema...

Treba nešto, na kraju, da kažem o neposrednim i dubljim pobudama koje su me navele na pisanje ove knjige, a koje su mi se naturile koliko željom za prisustvom u svom vremenu, toliko vlastitom savešću kao delom sveta u kome postojim.

Svi demoni, za koje je komunizam verovao da ih je isterao ne samo iz realnog, nego i iz imaginarnog sveta, uvukli su se u njegovu dušu i postaju bićem njegovim. Iz ideje i pokreta, koji su u trudbenicima i ugnjetenima čitavog sveta u ime nauke upalili nade u ostvarenje carstva nebeskog na Zemlji i za taj iskonski, neugasivi ljudski san bacali i još uvek bacaju u smrt milione boraca — komunizam se preobražava u nacionalne političke birokratije i države koje se glože o prestiž i uticaje, o izvore bogatstava i tržišta — o sve ono o šta su se politike i države oduvek gložile i, po svemu sudeći, uvek će se gložiti, jer ne biše ni bile politikama i državama kada to ne biše činile. Ideje i stvarnosti naterale su komuniste da se najpre s protivnicima, a kasnije i medju sobom, otimlju o vlast — nasladu svih naslada. To je sudbina i svih revolucionarnih pokreta u istoriji. Komunisti su utoliko potpunije i bezizlaznije zapadali i zapali u vlastoljublje i gramzivot što je njihova vlast bila apsolutna, totalitarna, a oni se i samima sebi kroz borbe o nju morali otkrivati smrtnim grešnicima kakvi su i drugi ljudi, a ne posvećenicima "naročitog kova" — kakvima ih prikazuje Staljin. Uz to je komunizam, sazdašći države nad narodima različitih sudbina i mogućnosti, morao da se odrekne vlastitih svetskih centara, budući ovi u našem dobu ne mogu a da ne budu i svetskim velesilama. Ali tek su u nacionalnom ruhu i na nacionalnim putevima komunizam dočekale nedaće i bespuća. Baš se na nacionalnom tlu seme raspi i razdora i razdjikava u svim oblicima i u svim oblastima — kao što i mora biti u pokretu totalnog objašnjenja sveta i totalitarnog gospodstva nad ljudskim postojanjem. Privrede kojima su komunisti "svesno" i "plānski" trebalo da dovedu do "ukidanja robne proizvo-

dnje" i do "potrošnje prema potrebama", pa time, kao što je govorio Lenjin, i do obezvređivanja zlata na smesu pogodnu za klotzetske šolje — danas traže spasenja u slobodnom tržištu i u zlatnom važenju. Umesto ukidanja rata, u koje su komunisti verovali i navešćivali ga svojim poredama, komunističke velesile porobljavaju manje komunističke države, a ljudskom rodu preti sukob dveju komunističkih svetskih velesila — Sovjetskog Saveza i Kine, ne manje verovatan i pogibeljan nego bilo koje od njih sa silama "starog poretka..." "Spasioci" čovečanstva se kolju medju sobom, "usrećitelji" naroda prisiljeni su da se brinu za vlastitu kožu...

Ljudski rod neće ništa izgubiti zbog kataklizme komunizma, premda će se ona rasutim odredima pravovernih komunista prikazati kao konačni smak samoga sveta. Neće propasti ni komunisti: jer, iako se ne ostvaruje društvo kakvo su komunistički učitelji proricali, komunisti kao jedinke, a delom i kao pokreti, ne propadaju nego se menjaju i prilagodjavaju onome što društvo može — što mora da bude.

Ali bilo kako bilo, komunisti su najkrjvlji za vlastite nesreće: baš zato što su tvrdoglavo išli za zamišljenim društvom i verovali da mogu promeniti ljudsku prirodu, njihove ideje i njih same neumitno je razarala i satirala bezmernost i bezumnost nasilja koje su vršili. Ljudsko biće i u komunizmu, kao svuda i uvek u toku ljudske istorije, potvrdilo se nepodobnim i nepodatnim za makakve idealne modele, a pogotovu one koji idu za tim da skuče njegove granice i propišu njegovu sudbinu.

Ali, uprkos svemu tome, protivnici komunizma će prevariti same sebe ako se prerano poraduju, a pogotovu će se pokazati kratkovidim i neizvodljivim mačiji pokušaj da plodove i patnje i borbe porobljenih naroda i slobodnih duhova iskoriste za sebe.

Uostalom, i na suprotnoj, nekomunističkoj strani vrše se i već su izvršene mnoge promene. Ako biše bili kadri da se istrgnu iz nasleđenih idejnih shema i opsena i još živih podela i suprotstavljanja, ljudi našeg vremena već biše mogli mirne duše reći: nema više ni kapitalizma, ni komunizma, bar ne ni u Zapadnoj ni u Istočnoj Evropi. Zapadno-evropski kapitalizam, kojega je Marks opisivao i čiju je propast proricao, ako i nije nestao, toliko se izmenio da na svoje mladenačko biće ne liči nimalo više nego, u obratnom smislu, savremeni istočno-evropski komunizam na ono blaženo besklasno društvo iz Marksovih vizija. Ne postoje više model-društva kapitalizam i socijalizam. Ona, u stvari, nikad nisu postojala, sem kao manje-više verni vremeni opisi naučnika, ili kao varljive vizije sanjara i ogorčenjima sužene i iskrivljene predstave boraca, koje su se mahom završavale u jalovim, ali utoliko stravičnijim opitima despota nad ljudskim bićima i ljudskim zajednicama. Pojmovi kapitalizam, komunizam, pa i socijalizam, ukoliko oni ne znače slobodnije ličnosti, veća prava društvenih grupa i pravedniju raspodelu dobara nego danas, pripadaju ranijim epohama, a što se ljudi i na Istoku i na Zapadu s njima susreću i danas, i što će po svemu sudeći morati još zadugo protivu njih da se bore, tome

je razlog u tome što su ideje, poput vampira, kadre da žive i posle smrti pokoljenja i odnosa koje su nadahnjivale — sad već kao duhovno bunilo i učmalost društvenih grupa i društvenih oblika obuzetih menjanjem i propadanjem.

Narodi, ljudi, ljudski rod već žive u novom svetu, iako još misle u starome — u tome su ljudske nevolje i ljudske nade.

SUMRAK IDEOLOGIJA

Skoro mi je nemoguće da opišem muke i nedaće koje sam prepatio poslednjih petnaest godina. naročito dok sam bio u zatvoru, kao rezultat mojih odlučnih napora da raščistim sa svojim idejama — razmišljajući o njihovom dubljem značenju, njihovoj praktičnosti, i konačnom ishodu, razmišljajući o revoluciji, njenim obećanjima i posledicama, njenom oduševljenju i izdajstvu. Ali, ne! Ne zbog toga što sam žrtvovao toliko mnogo od radosti u životu i književnog stvaralaštva mojih najboljih godina — širenju ideja i revoluciji; to je bila moja najveća radost i moj najsavršeniji rad. Nešto drugo je bilo u pitanju: ništa manje nego egzistencija mene kao samoga sebe. Uz to, tokom deset godina koje sam proveo na robiji, nisam našao nikoga s kojim sam mogao da podelim svoje sumnje i razmišljanja koja su, logična ali beživotna, s mukom izlazila iz moje usamljene svesti u neograničenu, nehumanu prazninu — u svet gvođenih rešetaka, zidova, tamničara i malih grupa osuđenih prestupnika.

Te godine sam proživio izdvojen od ostalih osuđenika — da ne bih na njih negativno uticao, kako mi je ne bez cinizma rečeno sa zvaničnog mesta, a u stvari da oni ne bi prenosili vesti o meni ili ja preko njih nešto proturio — s petnaestak nepismenih staraca, različitih vera i narodnosti, osuđenih za ubistva. S nama je uvek bio po jedan pismeniji osuđenik, jedno vreme i dva-tri školovana službenika, člana partije, osuđena zbog pronevere, ali mada nisam imao šta od njih da skrivam, sumnjao sam u njih kao u douškivače uprave, u nekim slučajevima bez sumnje i s pravom... Jedino su me svakog meseca, s neizostavnošću i predanošću onih koji se bore za opstanak najdražeg, jedinog stvora u otudjenoj, obezljudjenoj stvarnosti, posećivali supruga Štefanija i sinčić Aleksa. Ali službenici su se, s revnošću onih koji se boje da i sami ne budu okrivljeni za naklonost prema Jeresi i glavnom otpadniku, starali da te posete ne predju propisanih pola sata, tako da sam sa ženom i sinom jedino mogao da izmenjujem brige i nemire, prazne nade iskidane nežnosti...

Starci-ubice, mahom izlapeli i nepismeni ili jedva pismeni, bili su jedini ljudski stvorovi s kojima sam imao neizveštačenog dodira, ali jedino o njihovim brigama za letinu i domaće, o životu na selu

i svakodnevnim, jadnim, sitnim — neizmernim, neiscrpnim zatvorskim nedaćama.

Svi su oni bili pobožni i često sam se pitao: šta te ljude nagoni da veruju u Boga? Da li mogu postojati ljudi bez vere, bez nekog i nekakvog verovanja, bez cilja i ideala? Oni mi nisu ni mogli ni umeli odgovoriti, mada je medju njima bilo čestitih i bistrih, ali i tupih, podmuklih i prevrtljivih, čak i takvih kojima ni dugotrajno robijanje ni onemoćalost nisu ututili porive k zlodelima. Pa ipak sam iz življenja s njima učio — ja učeni bezbožnik, koji nije štedeo ni rodjenu, a kamoli tuđu krv za konačno bratstvo medju ljudima. Razume se, nisam učio iz njihovih reči i postupanja, nego podstaknut njima iz razmišljanja o njima kao ljudskim bićima, s kojima sam, kao što su to nepobitno potvrđivali zatvorsko neživljenje i nedogadjanje, bio istovetan uprkos različitim životnim putevima... Oni će ostati u mom sećanju dok bude trajalo i u mom delu dok za ljude bude imalo ikakve vrednosti...

Ako su i uticale na mladje osuđenike da se mahnu religije, zatvorske vlasti nisu nikome, a pogotovu tim starcima, branile da se pomole svome Bogu. Ali budući u zatvoru nije bilo ni sveštenika ni bogomolja, jedni su se, bojeći se da se ne zamere vlastima, molili krišom, drugima je neskrivano moljenje bilo potvrda postojanosti u veri, dok su treći naglašavanjem svoje pobožnosti iskazivali i jedini nekažnjivi oblik otpora bezbožničkoj vlasti i datom društvenom poretku. Suštinu odnosa izmedju vlasti i pobožnih ljudi izrazio je jednom jedan stražar, kad je jedan sumanutu starac upitao da li je zabranjeno da se prekrsti: "Nije zabranjeno, ali nije lepo". — Medju starcima, inače, nije bilo nikakve, ni verske solidarnosti — čak je bilo i takvih koji su douškivali stražarima o onima čija bi verska revnost makar i na najbezazleniji način odudarala od propisanog reda i nepropisanih, ali svima pojmljivih političkih doktrina i autoriteta.

Ali tako nesrodni, često u omrazi, zatrovani medjusobnim tužanjima i kidani nadama u oslobodjenje — svi oni su neodstupno verovali u nešto dobro, bezgrešno i bezmerno, čiji su deo i sami bili onom suštinom ili onim vidom svog bića koje je takodje bilo čisto od grehova i nepodatno životnim nužnostima i nevoljama... I ja sam imao nekakvo slično, neiskazivo saznanje o vlastitom pripadanju neovovremenim, nedatnim stvarnostima, koje je bilo istovetno s neobjašnjivim osećanjem vlastite, odnosno ljudske nepobedivosti u otporu objektivnom svetu, odnosno — silama i zakonitostima koje vladaju njime. To saznanje, to osećanje sam sebi objašnjavao i ono se preda mnom i pred drugim pravdalo drukčijim verovanjima i nakanama nego što su bile u mojih staraca, ali je ono u svojoj biti — u nepokornosti zloj stvarnosti i nadi u neku buduću, nestvarnosnu i vanvremenu pravdu, bilo istovetno s njihovim verama. To saznanje, to osećanje se izgradilo u meni u toku samotnog života, na koji me bio obrekao policijski pritisak, a najvećma u toku dvadesetomesečnog čelijskog zatvora, u kome sam se, našavši se pred ludilom ili pokajanjem, odlučio za ludilo i — pobedio sebe i stvarnosti i sile koje su

mi takvu dilemu nametnule... Da, to saznanje-osećanje se postupno probilo u moju svest i užililo u njoj, ali ja sam pamtio i kad se ono začelo — pamtio zanavek dan, čak sat, kao što su, kako sam bio čitao, preobraćenici i pustinjaci pamteli trenutak u kome im se otkrilo njihovo božanstvo...

To je bilo u noći 7–8. decembra 1953. godine.

Iako sam bio kao i obično zaspao oko ponoći, probudio sam se, kao ošinit iznutra, s neodstupnim, fatumskim saznanjem da neću moći da odustanem od svojih pogleda — tada su već izlazili moji "revizionistički" članci u "Borbi", i da će me oni neizbežno dovesti u sukob s drugovima iz Centralnog komiteta, s kojima sam sagoreo svu mladost i pola svog zrelog doba radi ideala koji se posle toliko nada, krvi i napora otkrivao nestvarnim i neostvarivim. Moja supruga Štefanija je nečujno spavala na drugoj strani sobe, ali ja sam opažao njeno prisustvo u tmini, u tišini ubeskraj rasprostroj. Pokušavao sam u sebi da odgurnem slutnje, bespovratne i ščvrle u saznanja — da se u meni ili, tačnije sa mnom, već zbililo nešto konačno, čemu ću morati da podredim, pa i žrtvujem svoje življenje, svoje nade i svoje najdraže. Znao sam da nemam izgleda u pobedu, padala mi je na um sudbina Trockog i govorio sam sebi: bolja je sudbina Trockog nego Staljina — bolje je biti poražen i uništen, nego izneveriti svoj ideal, svoju savest. Čak mi se motao kroz glavu i broj godina tamnovanja — najčešće su to bili brojevi 7 ili 9 na koje kao da sam već bio osuđen. Video sam sebe samotnog — s drugovima koji me preziru i panjkaju, s rodbinom zaprepaštenom i obespamećenom, medju tzv. malim ljudima koji se dvoume da li da u meni vide ludaka ili mudraca. Ali ta opiranja su bila kratkotrajna — svega nekoliko minuta, dok sam se pribrao od sna i toga saznanja. Jer sam već znao — da, baš znao — da je to moje istinsko biće, od kog se ne mogu odreći, uprkos kolebanjima kojima se podajem i onim mnogo značajnim na koja ću biti prisiljavan. Ustao sam, prešao u radnu sobu, upalio svetlost i u beležnicu ukratko — u dve-tri rečenice, upisao to saznanje o vlastitoj neizbežnosti razlikovanja i odvajanja od vodećih drugova partije — o vlastitoj moći ili nemoći da skrenem s toga puta... Dvadesetak dana kasnije, kada mi je Kardelj koji se dotada sa mnom slagao, ali se, u međuvremenu, preobrazio u mog tužioca, i zvanično saopštio početak obračuna sa mnom — ja sam, mada je moja žena bila protiv toga, uništio taj moj zapis, iz bojazni da ga se tajni agenti ne dograđe, pa da bude krivo tumačen kao da sam unapred "svesno i planski" vodio svoju „antipartijsku“ delatnost. Jer doista, mada je u mojoj antidogmatskoj delatnosti bilo i svesti i plana, na nju su me otpočetka — uprkos užasnom, pustošnom otporu koji su im pružala moja dotadanja verovanja, moja odanost drugovima i naslade koje je jedino kadra vlast da pruži — prisiljavale jedino neodoljive, moje unutarnje i spoljne društvene sile...

Od te noći ja sam se postupno, ali nezaustavljivo udaljavao od zvaničnih dogmi i stavova i sukobljavao s realnostima svoje zemlje

i komunizma u celini, ali ne priznajući do današnjeg dana ni sebi ni drugima da time postajem "antimarkista" ili "antikomunista", a pogotovu da sam se priklonio Zapadu ili "tudjim ideologijama". To isto mogu reći i za svoj odnos prema religiji — udaljavajući se od marksističkog dogmatizma, ja se nisam priklanjao nikakvoj veri, ukoliko nečim takvim neko ne smatra moje učvršćivanje u neotklonjivosti savesti i neizbežnost borbe protivu nasilja nad ljudskim življenjem, u neodvojivost čoveka od kosmosa i lične sudbine od sveljudske, u neiscrpne mogućnosti ljudskog uma uprkos i baš zbog njegove otudjenosti od društva i materije. Ja sam, jednostavno, postupao više po svojoj savesti, nego po svom znanju i iskustvu. I zbog toga sam manje savrnjivao marksističke teorije s realnostima komunističkih društava, nego što sam težio ka iskazivanju vlastitih vizija i naslućivanih realnosti. Jer podudaranja izmedju ideja i buduće, ostvarene realnosti nigde nikad nije bilo niti može da bude, budući je čovek jedino kadar da ovu ocrtava i da se za nju bori, a ne da je, poput Boga, stvara iz svoga uma. Ja nisam hteo, a ni danas ne želim da poričem ni rečcu, da rasturam ni kamičak izvan onoga što nove reči i novi činovi kao takvi sobom nose. Zbog toga svoje "otpadništvo" nisam opažao kao razočaranje i ambiciju, mada je i kod mene bilo i jednog i drugog, nego kao tvorački čin — iskazivanje novih ideja, prodiranje u nove mogućnosti za svoj narod i svoju državu, za ljude.

Pa ako žrtvovanje svog opstanka svojoj savesti i privolevanje idejama umesto realnostima znače veru, onda sam i ja u toj noći našao svoju i — poput mojih sapatnika staraca-osudjenika — njome bio podgrevan i krepljen da prevladam i teškoće i pritiske koji su bili iznad onog što je moja svest, a svakako i svest mojih ugnjetača, bila kadra da pojmi. Ovo iznosim kao preživljavanje koje nekome može i koristiti, ali i dodajem da takvo svoje ponašanje na smatram junaštvom, nego podredjivanjem imperativima koji su svojstvo i drugih ljudi, kadgod zapadnu u priliku da se bore za neku svoju "večnost", za neko svoje pretrajavanje. Medju mojim starcima osudjenicima bi teško bilo naći nekog koji ne bi bio kadar da umre za svoju veru: ni ja nisam mogao, čak i da sam hteo, da postupim drukčije, uprkos strahu, sumnjama i jadima.

Ali stvaranje, premda je "božanski čin" — patnja je i prokletstvo za samog tvorca. Morao sam, radi ideje, radi samog dela, voditi računa i o stvarnostima.

S pobedom nad Staljinom, Tito je bio na svom vrhuncu, ali se već treznio od zanosa, pribijavajući se da se oslobodjeni tokovi ne istrgnu izvan njegovih korita, a najrazvijeniji i najmoćniji delovi sveta bili su duhovno zakrvljeni i svrstani u dva bloka čija su oružja dobijala apsurdne vidove i kosmičke razmere. Zaustavljanje u tunelu, već probijenom kroz staljinizam, meni se manje prikazivalo kao uzaludnost žrtava i nadanja, nego kao osporavanje mogućnosti da se otvori prošire i raščisti trasa ka neprigušenijem kretanju i uobličavanju društva, a u apokaliptičnoj zakrvljenosti sveta sam slutio težnju, opažao neizbežnost

k njegovom jedinstvu. I mada sam slutio da gazim u nedogledne rizike i stradanja ja sam znao da Tito nije Staljin — da su Staljinova bezumlja i dogme kod Tita već promišljenosti i pragmatizmi. Poznavao sam njegovo nagonско, uvek budno osećanje opasnosti, koje ga je teralo u naglosti. Ali sam znao i da je on svoje naglosti svestan i da joj ne podleže kada donosi važne političke odluke. Slutio sam da me Tito neće uništiti već i zbog toga što bi time naškodilo vlastitom imenu i proširio značaj mojih ideja.

Ali u svojim naslućivanjima nisam mogao biti sasvim siguran — Tito je ponovo jačao ličnu vlast u partiji, koju je borba sa Staljinom učinila oligarhijskijom, pa time — za odnose i pojmove u dotada staljinističkoj partiji — i demokratskijom... Odlučnu promenu u Titovom stavu, i u mom saznavanju zastoja u demokratizaciji, imalo je plenarno zasjedanje Centralnog komiteta na Brionima, u leto 1953. godine. Ja nisam pred Kardeljom i još nekim drugovima mogao da sakrijem svoje negodovanje što se čitav CK, mimo običaja, okuplja u Titovoj ostrvskoj rezidenciji, a ne u svome sedištu u Beogradu — ali Kardelj mi je odvratio da to nije važno, a oni drugi su pogruženo ćutali. Bilo je nečeg nelagodnog u atmosferi i u aranžiranju — našli smo se u bogatom komforu, ali kao u tvrdjavi, s nepotrebnim stražama gardijskih oficira svukud unaokolo. A za vreme samog zasjedanja Tito mi je značajno došapnuo: Treba i ti, Djido, da govoriš — da se ne bi mislilo kako se ne slažemo. Porazio me taj način, a još više Titovo zaobilazno isticanje da se moramo slagati. I govorio sam, mada dnevni red nije imao veze s mojim zaduženjem i mojim interesovanjima: bilo je to smušeno, protivrečno izlaganje čoveka koji se upinje da ugoditi drugome i da ne izneveri samog sebe. Prekonoć sam se pribrao i sutradan, na putu preko Like, gde smo skrenuli u lov na pastirke, rekao sam Kardelju da neću moći podupirati takav kurs — ali on je mudro ćutao, napomenuvši da ja preuveličavam jednu prolaznu etapu i jednu nebitnu crtu "našeg socijalističkog razvitka". Ni dva moja kasnija lična susreta s Titom nisu zaustavila moje plivanje uz struju. Prvi susret se zbio rano s jeseni 1953. godine u Belom dvoru, na moj zahtev da čujem njegovo mišljenje o mom pisanju, a drugi nedugo potom, na večeri koju su Titova i moja žena smislile i priredile u mom stanu za njega, Kardelja i Rankovića i njihove žene. Na sastanku u Belom dvoru Tito je rekao da mu se moje pisanje dopada, ali ja sam nazreo da on ne misli baš tako — da se njegovo mišljenje o tome još nije uobličilo. A na večeri kod mene — jedinoj te vrste u najužem partijskom vrhu, sve je bilo skladno, ali i odmereno — kao kod ljudi koji su izišli pobednicima iz strašnih borbi i već postali mudri, ali i oprezni u međusobnim odnosima...

Ostao sam, tako, nespojem, u dvoumljenjima — sve do one noći 7-8. decembra 1953. godine: još revnije sam potom nastavio s izlaganjem i produblivanjem svojih pogleda, ali i s nastojanjima da me prema Titu i drugovima iz CK ne zahvati ni neiskrena pomisao, a kamoli da upadnem u neka dogovaranja protivu njih — uprkos tome što

se oko mene već širila praznina i sve češće me umesto drugarske srdačnosti dočekivala službena hladnoća i pozlobno smijuckanje...

Tako sam počeo, tako sam se probijao do svojih gledišta, verujući da sam u pravu, a malo ili nimalo hajući za svoju pobjedu... Tako je bilo, tako je i danas, nadam se i da će tako ostati...

I nikakvo čudo što sam, posle svega, dospevši u tamnicu, postavljao sebi pitanja: kakve veze s mojim udesom i verom mojih staraca-robijaša ima Lenjinovo doista ni "istorijsko" ni "životno" "otkri vanje" "suštine" Boga u jednom pismu Gorkom: "Bog je (istorijski i životno) pre svega kompleks ideja rođenih teškom prida vljenošću čoveka i spoljnom prirodom i klasnim ugnjetavanjem, — ideja koje u čvršćuju tu prida vljenost, uspravljaju klasnu borbu",¹⁾ ili njegovo "naučno" i buntovničko — vulgarno i mehaničko "objašnjenje" religije: "Religija je jedan od vidova duhovnog ugnjetavanja koje uvek i svuda pritiska narodne mase, prida vljene većnim radom za druge, nevoljama i samoćom. Nemoć eksploatisanih klasa u borbi s eksploa tatorima isto tako neizbežno radja veru u bolji zagrobni život, kao što nemoć divljaka u borbi s prirodom radja veru u bogove, djavole, u čuda i tome slično".²⁾

Čak ni jedno od najdubljih mesta u Marksu nije više moglo da mi objasni nikakvu veru, a ponajmanje moja verovanja, koja se nisu mnogo obzirala na stvarnosti ni zazirala od vlastite smrti: "Religiozni svet samo je odraz stvarnoga sveta. Za takvo društvo robnih proizvo djača, čiji se opšti društveni odnos u proizvodnji sastoji u tome što se prema svojim proizvodima drže kao prema robama, dakle kao prema vrednostima, te u tom materijalnom obliku dovode svoje privatne radove u međusobni odnos kao jednak ljudski rad, najprilicniji je religiozni oblik hrišćanstvo sa svojim kultom apstraktnog čoveka, osobito u svom buržoaskom razviću, u protestantizmu, deizmu itd... I uopšte, religiozni odraz stvarnoga sveta može se izgubiti tek onda kad odnosi praktičnog svako dnevnog života budu iz dana u dan pokazivali ljudima prividno razumne odnose medju njima i prema prirodi. Obličje procesa društvenog života, tj. procesa materijalne proizvodnje, skinuće sa sebe mistični magleni veo samo kad proizvod slobodno udruženih ljudi bude stajao pod njihovom svesnom planskom kontrolom. Ali ovo zahteva takvu materijalnu osnovicu društva ili takav niz materijalnih uslova egzistencije, koji su i sami opet samonikao proizvod duge i bolne istorije razvitka".³⁾ Zar je vera mojih staraca odražavala ikakvu stvarnost sem unutar nju, na primer, njihovu i njihovih predaka? Zar katolicizam nije isto tako pogodan kao i protestantizam za "buržoasko razviće"? Zar budizam (na primer, u Japanu) nije takodje "najprilicniji" za "društvo

¹⁾ V. I. Lenin: "Sočinenija", četvrto izdanje, Moskva, 1955, t. 35, str. 93.

²⁾ Ibid., t. 10, str. 65.

³⁾ Karl Marx: "Kapital" I, Beograd, 1947, str. 43.

robnih proizvođača"? I zar "odnosi praktičnog svakodnevnog života", pokazuju "providno razumnije" odnose među ljudima i ljudi prema prirodi? Zašto, kako neke vere traju i traju iako više nisu "odraz stvarnoga sveta" iz koga bi trebalo da su nastale?

Svesnim izborom svoje sudbine, ja sam i pre zatvora opažao da se moje ideje ne mogu svesti na "odraz stvarnog sveta", a zajedničko danas u komunizmu, "kad proizvod... stoji pod planskom kontrolom" trpljenje sa starcima-zatvorenicima nalagalo mi je da budem pravičan prema njima — da to isto priznam i njihovim verama.

Dopavši tamnice 1956. godine, ja sam već držao da marksističke postavke o "odumiranju" religije nisu mnogo pouzdanije od onih o "odumiranju" države. Ali ne bih rekao da je to imalo ikakvog uticaja bilo na moje držanje, bilo na bit mojih pogleda. Razgranavajući u sebi svoje ideje, ja sam se u njima učvršćivao i njima očvršćavao i isto-vremeno — ali ne iz racionalnih, naučnih i sličnih, nego iz ličnih idejnih i egzistentnih razloga — postajao sve postojanijim ateistom. Ja nisam bio, a nisam ni danas, od onih komunista koji se, razočaravši se u komunističku stvarnost, vraćaju veri, ili teže stvaranju neke nove: ja nisam ni gubio svoju "veru", ja sam "našao" svoju "veru" u neminovnostima proširivanja uslova ljudskog postojanja, u vizijama izmena i zamena postojećih društava — kako onih na Istoku, tako i onih na Zapadu, jer i jedna i druga pripadaju već minulim vremenima, dogmama i oblicima.

A ako su me kadgod, iskidanog i obezumljenog, spopadale sumnje u moju "veru" i pomisli u postojanje nekog višeg zakona po kome se odvija sve, pa i moja lična sudbina — istog trena se u meni začinjao otpor protivu takvih "grešnih" slabosti i neverica. Uživao sam u satanskim pomislima da bih se, ako bi egzistentnost Boga postala očevidnom, pobunio protivu njegove svemoći i njegovog neizmenjivog reda — kao što sam se nasladjivao jeretičkom zarazom koju sam uneo u despotsko, nečovečno, osveštano jedinstvo partije. Pobuna protiv "viših sila" prikazivala mi se isto takvim neizbežnim oblikom čovekovog stvaralačkog postojanja kao što je i njegovo prilagodjavanje njegovim neminovnostima. I da su mi tada bile poznate izreke Kamija: "Čovek je jedini stvor koji odbija da bude ono što jeste"...¹⁾ "Bunim se, dakle postojim",²⁾ svakako bih ih uneo u svoje zatvorske beležnice da označim ta svoja osećanja i razmišljanja.

Ali je pri tom u meni raslo postojano štovanje ljudskih bića — svega ljudskog što ne uništava ljudsko postojanje, pa samim tim i verovanja: religije, ateizam, doktrine i ideje prikazivali su mi se u tamničkoj samoći, kroz moju vlastitu sudbinu, kao neizbežni vidovi i neizbežne raznolikosti ljudskog života, kao ljudske veze sa svetom i medju samim ljudima... Opstao sam, održao sam sa svojom verom, a ne nadom...

¹⁾ Albert Camus: "L'homme revolté", Paris, 1951, str. 22.

²⁾ Ibid., str. 36.

Zaključivao sam: u životnoj, u društvenoj stvarnosti veoma je važno u šta ljudi veruju — jer vere su i zastave, ali mi je u datom trenutku izgledao presudnijim — i za mene i za sve one koji su se razuverili u komunizam — odgovor na pitanje: da li ljudi moraju ili ne moraju da veruju, da li je borba u komunizmu mogućna bez ideja, bez programa? Moje saznanje, moje trpljenje je kategorično: čovek bez vere, bez ideja i ideala, zamišljiv je jedino kao čovek bez uma u svetu apsolutne praznine — u svetu vlastitog nepostojanja. A oni koji tvrde da čovek može bez vere, bez ideja i ideala — jedino otkrivaju jedan, vlastiti vid verovanja. Ali i da neće, da ne mogu da se bore. Njihova neverica je samo poseban način prilagodjavanja. Ne osporavam i ne potcenjujem takva gledanja i takva življenja, ali poričem mogućnost da se pomoću njih promeni ikakvo društvo, a pogotovu tvrdokorno i nepodatno kakvo je komunizam: mada borilištima nisu na odmet gledaoci, oni u njima ne pobeđuju.

Čitaocu sva ova moja ispovedanja i razmišljanja mogu izgledati suvišnim. Ali moje ideje, u samotnosti na koju sam bio obrečen, nisu mogle, niti mogu imati pouzdanije potvrde do načina na koji su nastajale.

Takav način obrazlaganja izgleda mi najuverljivijim i zbog toga što sam se baš kroz tamnice i iskušenja, kroz klonuća i uznose, ubedjivao da zamena komunizmu ne mogu biti ni postojeće religije ni neka nova religija.

Ali ja to ne ističem zbog toga što ne vidim značaj i neizbežnost religija i verovanja, ili što danas manje verujem u bit svoje pobune i svojih ideja, tj. da će korenite promene u komunizmu nastati i već nastaju poglavito iz njega samog — iz nestvarnosti njegove ideologije i bezizglednosti njegove stvarnosti. Na poricanje prevratničke društvene uloge religija u komunizmu navodi me pre svega sama njihova priroda i njihovo poznavanje, budući se one ne odnose, poput političkih doktrina, na neko određeno društvo ili određenu životnu situaciju, nego na bezrazličnu ljudsku sudbinu i čovekovo moralno postojanje. Religije nadahnjuju i krepe čoveka iznad i mimo mogućnosti koje mu pružaju njegova svest i stvarnost, ali one ne mogu da menjaju ovo ili ono društvo, jer njihov cilj i suština sežu izvan i mimo svakog određenog društva. Za izlaze iz date komunističke stvarnosti one su nepodobne i zbog toga što su ljudi u ovoj i onako već presičeni i izmučeni svakojakim otkrovenjima i zakonitostima — dakako "konačnim" i "naučnim". Jer komunizam se menja iz samog sebe, tj. saznanjima i delatnošću samih demokratskih komunista, demokratskih socijalista, pa i kritika i ideje koje će ga smeniti moraju posedovati novu, stvarnu i uverljiviju naučnost nego njegova ideologija. Svest je bitna za društva u kojima živimo, a komunisti će još dugo biti opsednuti "naukom" i "naučnošću". Tako je i s komunističkim socijalizmom: on postaje mogućnim, tj. demokratskim, jedino bez njegove — bez marksističke dogmatike kao „rukovodstva za akciju“, odnosno privilegija i vlasti na osnovi ideološke pripadnosti. Jer mada su se mogućnosti komunizma da izgradi naučnu

ideologiju kao isključivo saznanje o svetu i čoveku, a samim tim i da zameni religiju, pokazale ograničenim i već se preobrazile u bezbojne, okoštale dogme, to samo po sebi ne pruža religijama nikakvu posebnu mogućnost, sem da u novim uslovima i same nadju nove mogućnosti za same sebe. Čeznja za nebeskim carstvom je kod čoveka neugasiva, ali ona ne može ljudima, ispaćenim i obesramećenim njegovim nasilnim izgradjivanjem, da zameni mogućnu političku, intelektualnu i ekonomsku slobodu.

Religije su, očito, pretrajale u komunizmu i pokazuju se trajnijim od njega, ali nisu obavile stvarnu kritiku ni njegove ideologije ni njegove stvarnosti. To nije ni njihova slabost, ni greh — to jednostavno nije spadalo u njihovu prirodu, pa nisu dotle ni sezale njihove mogućnosti.

Kao svako "pravilo", i ovo, dakako, ima odstupanja: neke crkve su se mešale manje, a neke više u društvene odnose, a ima ih koje i dandani nadgledaju političke partije. Ali tu se, onda, radi o društvenoj, o političkoj akciji koja religiji namenjuje veću ili manju ideološku, političku ulogu, čime je naročito obilovao Srednji vek, a čega će, verovatno, bivati i u budućnosti. U katoličkim zemljama ni komunizam na vlasti, očevidno, nije uspeo da crkvu i religiju liši i tih strana njihove delatnosti. Zbog toga nije isključeno da neki pokret, naročito u tim zemljama, ne uzme religiju za svoju ideologiju i na njenoj osnovi izgradi i manje-više uspešan program političkog delovanja. Tome su svakako razlog koliko svetski karakter Katoličke crkve, toliko i njeno uočavanje kretanja i prilagodjavanje stvarnostima. Zbog toga ne pričem mogućnost i takvih pokreta, ali ne verujem da su oni, jedino oni, kadri da shvate i obuhvate svu novu, raznoliku i složenu, misaonu i stvarnosnu problematiku koju je doneo i nameće komunizam.

Očituje se da i samo društvo neizbežno zapada u zastoje i ne-slobode ako se savest njegovih pojedinaca, odnosno religije, nalaze pod pritiskom monopolističkih ideologija, a crkva u neprestanom prenjui s državom oko primata. Ali crkveno vodjstvo nije i ne može biti istovetno s političkim, niti je menjanje društva izvodljivo bez jasnih, razradjenih i ostvarivih programa, i odvažnih i umnih vodjstava. Tako je uvek bilo i drukčije ne može ni da bude medju ljudima, pa bilo dobro ili loše. Sloboda ima granice, ali ne može biti svojina: kogod je pokušao da posvoji slobodu za određenu doktrinu, ili određenu društvenu grupu, jedino je uspevao da i ove liši slobode.

Na takve misli navodi i savremeni odnos izmedju religije i komunizma: sve dok su komunisti nastojali na svom konačnom, u stvari religioznom cilju, oni nisu mogli naći zajednički jezik s religijama. Danas oni, medjutim, nalaze s njima takav jezik u onoj meri u kojoj se, makar i prećutno, odriču idealnih ciljeva, a njihova idejna i druga monolitnost razlaže u empiričarske, pragmatičarske ideje i ostvarive, dogledne zadatke, kakve manje-više imaju i druge partije širom belog sveta.

Komunizmu ne samo što nije uspelo da postane religijom, dakako "naučnom", nego se raspao kao svetska, a raspada se i kao monopolistička nacionalna ideologija. Komunističkim pokretima u budućnosti ne ostaje ništa drugo nego da u najboljem slučaju budu ono što u stvari i jesu: društveni politički pokreti koji se naporedo s drugima bore za određene oblike društva i vlasti u svojim nacionalnim uslovima.

II

Prošlost je živa stvarnost čim počnemo o njoj da razmišljamo ili da je istražujemo, pa je zbog toga nije moguće otkriti u svoj njenoj raznolikosti, čak i kad bi onaj koji za tim ide mogao da se liši vlastitih pogleda. Istorijsko mesto Marksa utoliko teže je odrediti što je njegovo učenje ne samo prisutno, nego na ovaj ili onaj način i aktivno u svim porama savremenog društva. Ali ja ne prilazim Marksu ni kao istoričar, jer to i nisam, niti kao neko od onih koje njegovo učenje ozlojedjuje ugrožavanjem njihovog položaja, nego kao njegov dojučerašnji privrženik, koji je kroz iskušenja svoje zemlje i vlastita iskustva osazio neostvarivosti njegovih ideja. Zbog toga mi se čini da danas mogu sa ovom mogućnom savesnošću da izložim svoje, makar i nepotpuno, mišljenje o Marksu i istorijskoj ulozi njegovog učenja.

Kao delo svakog genija, i Marksovo je sintetizovanje: on je svojim učenjem spojio i razvio englesku političku ekonomiju (Smith, Ricardo), francuski socijalizam (Saint-Simon, Fourier), i nemačku klasičnu filozofiju (Kant, Hegel, Feuerbach). Ali to nisu svi, nego jedino najodsudniji tokovi tadašnje evropske misli koji su poslužili kao osnova njegovim pogledima. U njih su utkana i dostignuća drugih mislilaca i naučnika od kojih su neka, mada u duhovnoj istoriji Evrope ne tako značajna kao pomenuta — na primer, Minjeovo izlaganje Francuske revolucije kao klasne borbe — mogla da pobude njegov imaginativni duh na originalna i najdalekosežnija uopštavanja. Tim povodom, izgleda mi da su nedovoljno istaknuti i istraženi odsevi Spinoze u Marksovoj misli, za mene nepobitni u poistovećivanju slobode s nužnošću, a verovatni u apsolutizovanju kod prvog — Boga, kod drugog — materije. Marks je bio iz nemačke jevrejske porodice koja je prešla na protestantizam. Veoma je rizično, medjutim, tvrditi da je to dvojstvo — ta obrečenost na jevrejstvo uprkos saživljavanju s nemstvom, uticalo na njegovo opredeljenje i njegove vizije. Ali nema sumnje da se on već na početku svoje delatnosti, (na primer u "Prilogu jevrejskom pitanju" iz 1844) iskazuje jednim od onih Jevreja koji trpe zbog svog porekla i baš zbog toga ovo, kao ukleti, sve neodoljivije potvrđuju onim što je u jevrejstvu i u njima samima najvrednije. Zbog toga mi se i čini, budući se on danas otkriva pre svega prorokom, da njegovi koreni počinju u samoj Bibliji — u neumitnostima koje su drevni proroci otkrivali "izabranom narodu" i ljudskom rodu.

Ali nema veće nepravde koju bismo mogli zadati jednom geniju nego ako bismo njegove misli istraživali izdvojene jedne od drugih i od celine — takvo postupanje bi nas obmanulo da ni u šekspiru i Aristotelu nema mnogo originalnog. Medjutim, Marks spada u one izuzetne duhove koji u sebi sažimaju čitave epohe i — da parafraziramo T. S. Eliota — prisiljavaju sve dotadanje vrednosti ne samo da im učine mesto, nego i da se odmere prema njima. Nesagledivo mnogostran. Marks se, rekao bih, najsnažnije iskazuje trima svojim svojstvima koja čine celinu uočljivu u svim njegovim delima: on je, naime, istovremeno — prorok, naučnik i pisac.

Verovatno bi se sam Marks najsladje podrugnuo da mu je neko ukazao na njegova proročka svojstva: jer ako je najteže postati prorokom u svojoj zemlji, još teže je znati proroku, pogotovu u trenutku kada izriče proročanstvo, da li je ili nije prorok. Uprkos tome, Marks se otkriva, tek danas, ne samo kao prorok, nego i kao prvi prorok svetskog značenja i svetskih razmera, koji je uz to — kao svi istinski proroci — svoja proročanstva izricao s izuzetnom pesničkom snagom i obrazlagao ih s upornošću i uverenošću onoga kome se otkrila viša, konačna istina.

Marksova epoha, u kojoj su se seljačko i zanatlijsko privredjivanje naglo preobražavali u industriju planiranu i usavršavanu naučnom tehnologijom, morala je obilovati prorcima utoliko više što je tako korenita promena evropskih društava bila praćena bedom i surovostima i čupanjem seljaka i zanatlija iz njihovih stoljetnih oblika života i naviknutih načina mišljenja. Ali nijedan od tih proroka, izuzev Marksa, nije shvatio — a nisu ni mogli shvatiti, budući niko od njih nije posedovao tako svestran, sintetičarski um, niti toliko bespogovorno verovao u moć nauke i u toj meri se služio njenim metodima — da sve nacije, da svi ljudi na Zemlji moraju izmeniti i neprestano menjati svoj način života, a time i svoje društvene odnose, prilagodjujući ih nezaustavljivo usavršavanju industrije.

Pa ako proroštvo i nije drugo do predviđanje neizbežnosti — onda je Marks najvidovitiji prorok industrijalizovanog načina života, ukidanja razlika između umnog i fizičkog rada i proizvodjačkog povezivanja ljudskog roda, mada se — kao i svaki prorok — prevario u pogledu konkretnih načina i snaga koje će to obaviti. I mada bi se takodje moglo reći da je on predvideo da će te promene razoriti zatečene svojinske odnose, prevario se — kao svaki revolucioner — u pogledu oblika društva koji će iz toga proizići: privatna svojina doduše nije više svetinja u društvima koja je on izložio bespoštednoj kritici, ali ni društva koja su njegovi pogledi nadahnuli nisu onakva kakvim ih je on zamišljao.

A kao najuvereniji i najuverljiviji, mada ne jedini prorok, Marks je najdoslednije prišao društvu kao predmetu naučnog istraživanja i samim tim zasnovao modernu nauku o društvu (sociologiju), mada je bilo i drugih koji su se time bavili: prvenstvo u tome ne može pripasti ni Ogistu Kontu (Auguste Comte) ni Herbertu Spenseru (Spencer) —

prvome zbog toga što je on o društvu više razmišljao nego što ga je izučavao i što su njegova zaključivanja zasjenjena misticizmom, a drugome, čak i kad bi posedovao Marksovu dubinu i vizionarstvo, iz jednostavnog razloga što su se njegove studije o društvu pojavile posle Marksovih. Jer mada je danas za idejne i političke borbe važno koji su se Marksovi zaključci pokazali tačnim a koji netačnim, za istoriju ljudskog mišljenja i nauke je bitno da je on prvi uvideo da je društvo moguće ispitivati kao koju bilo drugu pojavu i u "Kapitalu" pristupio ispitivanju jednog njegovog oblika (u prvom redu engleskog kapitalizma).

A što se, pak, tiče Marksovih visokih svojstava kao pisca, ona su, mada uočena već u njegovo vreme, najmanje bila analizovana. Ni ja se neću — zbog prostora a drukčije namene ove knjige — na njima zadržavati, ističući u prvom redu baroknu raskoš njegovog stila, živost i širinu njegovih asocijacija, olimpijsku visinu njegovog humora i čudesnu moć ostrašćivanja najsuvoparnijih podataka i najbanalnijih situacija. Marksovi opisi bede i poživincenosti proletarijata i gramzivosti i bezdušnosti kapitalista, na početku industrijske revolucije, spadaju u najpotresnije dokumente i najbolnije slike koje je ikada pero dočaralo, a njegove analize političkih borbi u Francuskoj, naročito vladavine Luja Bonaparte (Louis Bonaparte), u najplastičnije i najživlje slike istorijske stvarnosti. U njegovom podtekstu tutnje — poput neumitnih bojeva Homerovih — neprekidna razračunavanja nepomirljivih ljudskih skupina, a u njegovim vizijama se slute — poput bezumne igre sudbine u Sofoklovim dramama — bezobzirna zatiranja čitavih civilizacija radi jednog novog vida neprolaznog, večnog ljudskog sna o bratstvu i jednakosti.

Sva ta svojstva, čak ako bi se od njih mogao odvojiti upliv njegovih ideja u svetskim razmerama, stavljaju Marksa među najznačajnije duhove ljudske istorije i čine njegovo prisustvo u njoj nezaboravnim i neotklonjivim, čak i pošto njegovo učenje izgubi tlo i zamre u društvu.

Nijedan od njegovih saradnika i učenika ne odlikuje se ni lepotom njegovog stila, ni dubinom njegovih misli, a pogotovu njegovom svestranošću, mada je među njima bilo revolucionera (Lenjin, Mao-Ce-Tung) koji su uzdrnali zemaljsku kuglu i državnika (Staljin) koji su najodsudnije oblikovali svetske odnose. Kreativnost svakog od njih se, medjutim, ispoljavala u tome što su, pojmivši prevratničku suštinu njegovog učenja, mahom zanemarivali njegovu celinu, a razvijali onu stranu koja se u stvarnosti jedino i potvrđivala: pod Lenjinovim vodjstvom kao partija i revolucija, pod Staljinovim kao aparat i industrijalizacija, pod Mao-Ce-Tungovim kao gerilski rat i organizovanost masa, ali u svim tim i drugim varijacijama kao industrijski preobražaj društva pomoću diktature.

Nešto drukčija, mada ne mnogo različita, izgleda i sudbina marksističke ideologije i komunizma kao društvenog sistema. Hladni rat je postavio pitanje — da li će ili neće čitav svet biti komunistički, ali

je raspadanje komunizma u nacionalne države i nacionalne partije, oko kojih se otimlju dve komunističke velesile, konačno potvrdilo besmislenost i samog takvog pitanja. U prirodi ljudi i naroda je raznolikost, a ni komunizam već poodavno nije istovetna stvarnost, pa ni jedna te ista ideja. Revizija ideologije i prakse se još uvek vrši u komunizmu u ime "čistote vere", pa nikog ne treba da impresionira zaklinjanje sviju komunističkih vodstava u marksizam ili u marksizam-lenjinizam: oblici nacionalnog života postaju sve različiti i takva zaklinjanja su danas pre znak da svi napuštaju nepodobnu ideologiju, nego da joj je ma ko veran. Pitanje svetske pobede komunizma postavljaju jedino još vodji Kine, i to zbog toga što njihova zemlja, spopadnuta i skućena iskustvima vlastite revolucije, opsenjuje sebe i druge da se to isto događja s čitavim svetom.

Ali se zbog toga danas može postaviti pitanje dalje sudbine marksističke ideologije, pa i komunizma kao društvenog sistema. Takvo pitanje, međjutim, ne potiče iz hladnog rata, niti ga nameću neka druga — "buržoaska" gledanja, odnosno "imperijalisti", kao što to često ističu sovjetski propagandisti, nego se ono nameće raspadanjem i stanjem same marksističke ideologije. Sudbinu marksizma određuje, u stvari, menjanje samog komunističkog društva — stvarnosti koja se marksizmom pravdala i inspirisala. Zbog toga i plodove promena koje će iz toga nastati jedino i mogu da iskoriste oni koji će ih obaviti — ljudi sputavani marksističkom dogmom, narodi prigušivani političkom birokratijom, borci za slobodu u samom komunizmu. Teorija i praksa komunizma uvek su bile najuže povezane; drukčije rečeno: marksistička ideologija je pružala dovoljno sofističkih i utopističkih formula za pravdanje delovanja komunista, a samo to delovanje i previše sile za održavanje moći i sjaja ideologije. Ali sada je baš to jedinstvo, nezalečivo, neopozivo, raskinuto budući sama praksa prestaje da biva i sve će manje moći da bude komunistička, tj. monopol partijske birokratije nad privredom, državom i mišljenjem. Ideološko, ekonomsko i političko šarenilo danas je živa stvarnost i komunističkih partija i društava pod komunizmom. Ali nikakvo društvo nije zamišljivo sem kroz ideje i idejne modele, pa se utoliko neodoljivije nameće pitanje: šta će biti s komunističkom, odnosno marksističkom ideologijom i čime će ona biti zamenjena?

Stvarnosti savremenog sveta, a napose komunizma, isturaju pred istočnoevropske komunističke partije, na drugi način i pred partije zapadnih zemalja, pitanje dalje sudbine marksizma u ovim osnovnim vidovima: 1. mogućnost opstojanja marksizma kao monolitne i monopolističke ideologije; 2. mogućnosti podmladjivanja i renesanse marksizma i 3. mogućnosti naporednog postojanja marksizma i drugih ideja, odnosno tzv. ideološke koegzistencije u zemljama pod komunizmom.

Tok života je već ocrtao odgovor na prvi vid toga pitanja: internacionalni komunizam se već poodavno razbio u nacionalne pokrete, manje ili više nezavisne od dveju svetskih sila — Sovjetskog Saveza ili Kine. Bili su u pravu oni koji su smatrali da je komunizam kao

svewažeća, svetska ideologija dosegao pod Staljinom najšire razmere, ali istovremeno i svoje najmračnije, najnečovečnije i najnasilničkije vidove. Prilagodjavanje marksizma posle njegove smrti — bilo u revirdiranom Hruščovljevom, bilo u dogmatizovanom Mao-Ce-Tungovom vidu — nije dalo nikakve bitne rezultate ni u širenju pokreta, ni u razvitku teorije već i zbog toga što postojanje dva centra — moskovskog i pekinškog, koji se otimlju o hegemoniju nad malima, nije moglo a da ne ugrozi pravovernost obeju. Sve novo što se danas događja u komunizmu — događja se uglavnom u nacionalnim komunističkim pokretima i odnosima izmedju njih. Jedinstvo svetskog komunističkog pokreta danas je nezamišljivo čak ako bi Kina i SSSR našle zajednički jezik, budući bi za takvo što bilo nužno da one prestanu postojati kao posebne, velike države. Štaviše, odmetanja istočnoevropskih država od SSSRa ne prestaju, a nikog ne bi trebalo da začudi izdvajanje Hanoja od Kine ako bi se Vijetnam ujedinio pod njegovom vlašću.

Jer, mada su komunisti i po Marksovom zaveštanju smatrali nacionalizam grehom sviju grehova, on im se vremenom nametnuo kao najpouzdaniji način da se nasladjuju vlašću — slašću sviju slasti, suštinom sviju njihovih suština. Ali prokletstvo i slast prvog greha nemaju granica: mi već živimo u periodu raspadanja nacionalnih komunizama, odnosno marksizma-lenjinizma kao monolitne i monopolističke ideologije na nacionalnoj osnovi.

Time smo, međjutim, zašli i u drugi vid pitanja o daljoj sudbini marksizma.

Raspadanje komunističke ideologije, odnosno menjanje komunističke stvarnosti odvija se neravnomerno, kako po državama, tako i u različitim oblastima nacionalnog života: izuzev Kine, Kube i Albanije, a unekoliko i Sovjetskog Saveza, u svim komunističkim državama u rasulu je ili je napušteno doterivanje umetnosti prema trenutnim potrebama partije ili osveštanim dogmama, a u nekim (na primer u Čehoslovačkoj, Jugoslaviji, Poljskoj) ni tumačenje i razvijanje marksističke filozofije i sociologije nije više monopol partijskih foruma i za to "zaduženih" funkcionera, nego se njima, manje ili više kritički i slobodno, bave filozofi i naučnici.

Ako su najpre pisci i drugi umetnici, čije stvaranje se, sem ostalog, sastoji u razaranju zatečenih formi i gledanja, prvi spontano počeli da ruše Staljinove i Lenjinove, pa i druge marksističke dogme — danas je to smišljeni i stvaralački posao filozofa, sociologa i istoričara. Iz razvalina staljinističkog dogmatizma u Istočnoj Evropi izrasle su desetine i stotine neslužbenih marksističkih teoretičara, od kojih su neki — kao, na primer, Lukač (György Lukács) u Mađarskoj svojom razornom kritikom staljinizma kao "mišljenja bez meditacije" — otvorili puteve i ka kritičkom pristupu samom marksizmu, a drugi — kao na primer, Lešek Kolakovski u Poljskoj, Karel Kosik u Čehoslovačkoj, Gajo Petrović i Mihailo Marković u Jugoslaviji — u svojim kritikama već dospeli do "otvorenog marksizma", tj. marksizma koji ne bi bio

monoplistička ideologija, nego opstojao sučeljavanjem s drugim teorijama i pogledima.

Tako su marksisti u pojedinim istočnoevropskim državama — izuzev Sovjetskog Saveza, čija marksistička misao, još u mengelama partijske birokratije i pod opsesijom vodeće uloge sovjetske države, nije bitnije prekoračila granice službene kritike staljinizma — otišli dalje od "nacionalnih" komunizama, odnosno od otpora Moskvi i lenjinističkom dogmatizmu. Ali to se ne može reći i za nacionalne partijske birokratije: premda iz sviju njihovih pora izbijaju trulež i neverica, njima je iz straha da ne ugroze vlastito monopolističko i vlastodržačko biće uvek ponestalo odvažnosti i snage da izidju iz začaranog kruga partijskog jedinstva, makar ono već bilo prividno, i ideološkog monopolizma, makar on već bio verbalan. Jedino su dosada slobodoumni intelektualci i demokratski komunisti razvijene i tradicionalno demokratske Čehoslovačke uspeli slobodom štampe — trnom u oku svih partijskih moćnika i birokrata Istočne Evrope, da prekorače granice i mogućnosti nacionalnih komunističkih birokratija. Socijalizam zbog toga, očito, nije stradao — ako pod tim nazvanjem ne treba podrazumevati monopole partijske birokratije, koja se naročito uzrujala u Sovjetskom Savezu, kako zbog straha od "češke kuge", tako i zbog svojih imperijalnih interesa.

Današnji razvatak u Čehoslovačkoj, još punije i nepobitnije nego prevrat u Madjarskoj 1956. godine, potvrđuje da se kretanje ne odvija ka renesansi marksizma, nego ka njegovom slabljenju kao monopolističke ideologije — ka različitim varijantama marksizma, i radjanju i opstajanju i drugih gledanja naporedo s marksističkim. Isto tako, komunističke partije se ne preobražavaju u još čistije, još marksističnije i revolucionarnije, nego u ideološki nejedinstvene, samim tim i demokratskije, a samo društvo nad kojim one još gospodare u demokratsko, slojevito društvo... Zbog toga sam mrak sovjetske najezde na osvite slobode u Madjarskoj i pogubljenje Nadja (Imre Nagy) morao doživeti, čak i da nisam bio u tamnici, kao vlastitu nesreću, a probijanje začaranih, neprozirnih tmina u Čehoslovačkoj kao vlastita nadanja, utoliko izglednija što se nalazim izvan zatvora — uprkos tome što nisam imao, ni mogao imati nikakvog neposrednog dodira sa zbi vanjem u tim dvema zemljama... Ako se komunizam podelio i pocepao — ljudi i narodi koji se bore za slobodu, opet, kao i uvek, potvrđuju svoju nedeljivost i nesebičnost...

Ali dokle idu "obnovitelji" marksizma sa svojom kritikom date stvarnosti? Kakve su mogućnosti i izgledi te kritike? Rasprava o tome istovremeno pruža i uvid u maločas istaknute mogućnosti renesanse marksizma, koja se u stvari jedino i postavlja u nacionalnim okvirima, ne prelazeći u međunarodnim razmerama neobavezne diskusije i izmene iskustava.

Baš ta nacionalna ograničenost nastojanja na renesansi marksizma otkriva da se u stvari i ne radi toliko o tome koliko o traženju izlaza iz duhovne i ekonomske stagnacije u koje pojedinačno zapadaju na-

cionalni komunizmi. U tim, čisto nacionalnim okvirima mogućnosti nacionalnih marksizama ne izgledaju sasvim iscrpene — ni u zapadnoevropskim ni u istočnoevropskim državama. Tako su u italijanskoj i francuskoj Komunističkoj partiji, a i u manje značajnim partijama na Zapadu, u toku veoma snažna strujanja od dogmatskog marksizma ka demokratskom socijalizmu, koja prevladjuju s njihovim oslobadjanjem od upliva komunističkih velesila i od danaka internacionalističkih iluzijama. A u Jugoslaviji su marksisti oko časopisma "Praxis" uspeli da održe svoju misaonu nezavisnost od zvaničnih uplitanja i da svojim kritikama marksizma partijske birokratije — uzgred budi rečeno: marksizma koliko neukog još više razmetljivog — uplivišu na misaona, a time posredno i na politička kretanja. Studentski nemiri u Poljskoj u martu 1968. godine pokazuju da marksizam Gomulki partijske birokratije, premda je započeo kao nacionalni komunizam, nije više kadar ni da izvlači partiju i domovinu ispod hegemonije Moskve, a jedino su naivčine i prilagodljivci mogli da pomišljaju da će se on odreći privilegija koje mu daju monopol nad državom i privredom.

Renesansa marksizma, o kojoj sanjaju i kojom se mahom bave profesori marksisti, najčešće je prigušeni izraz težnji ka humanizaciji i demokratizaciji odnosa u samom komunizmu: u tom okviru takva nastojanja mogu, zavisno od okolnosti, da igraju manju ili veću ulogu u prelazima od despotskih oblika vlasti i neslobodnih oblika svojine. Ali ta su nastojanja, koja se najčešće ispoljavaju u vraćanju k izvorima marksizma — čak k mladom Marksu, koji je doduše još bio osenjen hegelovskim kategorijama, ali i nenatrunjen kasnijim političkim i praktičnim potrebama pokreta — i sama su u svojoj osnovi dogmatična — usmerena k društvu doteranom prema "izvornoj", "neizopačenoj" ideji, odnosno k utopiji u kojoj ljudi ne bi bili "otudjeni", budući ne bi bilo ni države, ni politike, ni robne proizvodnje, nego ostvareno načelo: "Svaki prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama!"¹⁾

A da bi nam to idealističko, preveć učeno i preveć logičko "preporadjanje" nimalo idealne, apsurdne i neznačke komunističke stvarnosti postalo dostupnijim, moramo se, najkraće što je moguće, osvrnuti na njegove duhovne izvore i stvarne izgled. Ono se danas najčešće poziva na Marksovo učenje o otudjenju, koje je on formulisao kao dvadesetpetogodišnji mladić (uglavnom u "Ekonomsko-filozofskim rukopisima iz 1844. godine", objavljenim tek 1932. godine), čija se misao, a pogotovu način mišljenja, tek izvlačila iz ljuštore takozvanog mladohegelijanstva. Sam pojam otudjenja Marks je preuzeo iz idealističke filozofije, dakako ponajpre Hegelove, u kojoj se osnovni proces ideje odvija njenim otudjivanjem od same sebe u različitim oblicima — prirodi, društvu itd. Mada je Marks svoje učenje o čovekovom otudjenju kasnije razradio i probudio u "Kapitalu" (u glavi:

¹⁾ Karl Marx: "Kritika gotskog programa", u K. Marx i F. Engels: "Izabrana dela", II, 1950, Beograd.

"Roba", a napose u odeljku: "Fetiški karakter robe i njegova tajna"), "preporoditelji" marksizma i komunizma se mahom pozivaju na njegovo pomenuto mladenačko izlaganje, koje polazi od toga da privatno vlasništvo otudjuje radnika od njegovog proizvoda, a time i čoveka od čoveka. Ne upuštajući se ni u pobijanje ni u potvrđivanje ovog učenja, sabijanog u kalupe dijalektičkih suprotnosti, ali i nadahnutog nepatvorenim humanizmom, može se reći da Marks i u njemu kao i u mnogim drugim svojim postavkama, jednu istinu o čoveku, a naime — neizbežnost čoveka kao razumnog bića da se otudjuje od sveta i od ljudi i da svojim stvaralaštvom to otudjenje neprestano prevazilazi, prikazuje i svodi na jedan njen istorijski oblik — robni način proizvodnje. Povodeći se za Marksom, uskrsitelji bezgrešnog komunizma su upali u tu istu dijalektičku zamku poistovećivanja istorijskog oblika s vanvremenom sadržinom, pa time došli i do zaključka da se otudjenje radnika, nepobitno i u komunističkim sistemima, može preobraziti, uklanjanjem posrednika između proizvođača i proizvoda, u konačnu slobodu — kao da je to moguće izvesti a da se ljudski rod ne vrati u praljudsko "privrednjavanje" i kao da bi to čovek kao biće mogao prihvatiti sem po cenu odricanja od svog uma i pristajanja na izumiranje vlastite vrste.

To vraćanje na mladog Marksa u stvari je otudjivanje stvarnog, celovitog Marksa od njega samog. Jer šta zbilja ostaje od Marksa i od komunizma ako oni mogu biti spaseni i obnovljeni isključivo njegovim učenjem o otudjenju — učenjem svakako najhumanitarnijem, ali i najutopističijim? Zašto, onda, ne biti dosledan i vratiti se na Hegela, čije je otudjenje izvornije, razradjenije, a možda i dublje? Ili na mit o praroditeljskom pregrešenju? Ali to bi bio prelazak u idealizam i religiju. od čega se obnovitelji marksizma užasavaju kao od najcrnije izdaje. No uprkos njihovom takvom, bez sumnje časnom stavu, nisu li njihova nastojanja manje izraz novih vizija i stvarnih potreba društva, nego promašenih ideala i privremene nemoći?

Pitanje renesanse marksizma u stvari i nije toliko pitanje teorije, koliko stvarnog razvitka. To uočava i većina njenih zagovornika, mada ne uvidjaju da bi njeno ostvarenje zahtevalo ni manje ni više nego — novu komunističku revoluciju, za čiju "čistotu", čak ako bi u društvu i bilo značajnih težnji k njoj, nema nimalo više garancija nego za revolucije koje su se tako nečisto završile.

Mogućnosti renesanse marksizma su dogledne i ograničene kao i samog nacionalnog komunizma na čijem je tlu iznikao: kao što je nacionalni komunizam bio jedino kadar da se otrgne od pravovernog hegemonističkog centra, ali ne i da prilagodi nacionalni život i nacionalnu privredu širim zajednicama i zahtevima moderne tehnologije, tako i "razvijanje" i "obnavljanje" marksizma s nacionalnog tla i iz nacionalnih vidika ne izgleda kadrim da izvrši doslednu, stvarnu kritiku ni marksističke dogmatike ni komunističke stvarnosti.

To ne znači da neki od tih kritičara, među kojima ima pera briljantnih i duhova kadrih da odstoje svoje misli, neće u toku daljeg

raspadanja i menjanja same stvarnosti u kojoj žive, poći i dalje i dati značajnih priloga i filozofskoj misli i društvu. Ali to društvo neće biti ono koje oni žele da vrate čistoj ideji i da ga modeluju prema njoj, a njihova gledanja će od marksizma sačuvati jedino ono što je u njemu nedogmatično, a samim tim i najtrajnije — kritički odnos prema društvu, prema njegovim stvarnostima i mitovima. U tom društvu, koje već nastaje, trajaće i pretraživati i dijalektika, ali ne kao nauka i naučni metod, jer ona to i nije, nego kao veština raspravljanja, negovana već u staroj Grčkoj, da bi se njome iskazalo nesmirljivo i nepotkupljivo mišljenje... Jer svet je presit dogmi, a ljudi su gladni života...

Za odgovor na treći vid pitanja o sudbini marksizma, tj. o izgledima marksizma u zajedničkom životu s drugima učenjima, komunistička stvarnost za sada pruža negativna, ali ne više bezizgledno takva iskustva. Nezamenjiv i neodoljiv kao revolucionarno učenje u epohi industrijalizacije, marksizam, kao sveobuhvatni pogled na svet, odnosno kao ideologija, nije se pokazao ni voljnim ni kadrim za otvoreno, slobodno sučeljavanje. Jer baš njegovo pretendovanje na sveobuhvatnost, na sveopšti metod i sveopšte gledanje, koje je njegova prednost nad drugim revolucionarnim doktrinama, čini od njega u nerevolucionarnim, običnim ljudskim uslovima dakako tamo gde on kroz revoluciju postane ideologijom privilegovane, sveobuhvatne vlasti — i sveobuhvatnu smetnju drukčijih učenja, novih ideja, slobodnog mišljenja. Zbog toga drukčija učenja i nove ideje najčešće i nemaju drugih mogućnosti da se začinju do u njemu samom — kao njegova jeres, i da stiču pravo na život zahvaljujući trenutnoj slabosti, "velikodušnosti" i neznaštvu njegovih zvaničnih žrečeva. Ali se takva učenja ipak začinju i — više ih nije moguće iskoreniti.

Svaka sloboda u komunizmu neminovno znači i kraj gospodstva marksizma kao ideologije. Ali kao što okončanje komunističkog monopola vlasti ne znači kraj ekonomskih i drugih osnov društva koje se pod njim stvorilo, nego zapravo preduslov njihovog slobodnijeg kretanja — tako i raspadanje i razvlašćenje marksističke ideologije ne mora da znači, i verovatno neće ni značiti, izumiranje svih Marksovih učenja, vizija i ideja. Marksove misli, kao i čije bilo druge, mogu naći svoju stvarnu meru i svoju istinsku vrednost jedino oslobodjene svog idealizovanog, nemistifikovanog oblika, tj. u odricanju od vlastite ideologije i u njenom nestajanju...

Jedan mladi prijatelj mi je rekao da mu se u mojoj "Novoj klasi" čini najznačajnijim navešćivanje sumraka ideologija — toj njegovoj opaski i dugujem naslov prvog dela ove knjige. Ali utoliko je nužnije istaći na završetku baš tog dela: sumrak ideologija, a u prvom redu marksizma kao jedine stvarno svetske ideologije, ne znači i kraj ideja, teorija, učenja, nego, naprotiv, preduslov njihovog radjanja i bujanja... Iz sumraka, iz iluzija i razvalina ideologija radja se stvarni, ozareni, neobuzdani život...

Ali ako je marksizam prva stvarno svetska ideologija, tj. takva koja je na ovaj ili onaj način uzburkala čitav ljudski rod, ne znači da sličnih nastojanja, mada neuspešnih, nije i pre bilo u filozofijama, a i uspešnih u nekim religioznim pokretima.

Znamenita i poučna su naročito takva učenja i nastojanja slavnog grčkog filozofa Platona, izložena u njegovoj "Republici". Tu se prvi put u evropskoj filozofiji detaljno obrazlaže idealna država, odnosno svojevrsno (aristokratsko) komunističko društvo, pri čemu treba znati i da su se Platonovi pokušaji da ostvari svoja učenja u Sirakuzi, kod Diona i tiranina Pizistrata II, završili porazno, tako da je i sam njegov život bio ugrožen. Za Platonovo učenje je bitno da na čelu države moraju biti filozofi, budući je njima najdostupnija vrлина državnika, koja se stiče učenjem a sastoji u sagledavanju apsolutnih vrednosti, otelevntovanih u ustrojstvu samog kosmosa. Platon je kasnije u "Zakonima" — valjda poučen i vlastitim iskustvima — prečutno i ne bez žaljenja odustao od svog idealnog, komunističkog društva kao nepogodnog za obične ljude, a što se ljudi i dandani obračaju njegovoj "Republici" — to je ponajvećma zbog Platonove filozofije, najpoputnije i najskladnije izražene baš u tome delu.

Mada nam se nameću neke površinske, izokrenute sličnosti između Marksovog i Platonovog učenja (Platon ocrta idealno društvo iz saznavanja ideja-formi, pa njime treba da upravljaju filozofi kojima su najdostupnije transcendentalne vrednosti dobra, dok Marks ideje o idealnom društvu izvlači iz zakona njegovog razvitka, odnosno iz istorijske nužnosti, pa su i za njegovu izgradnju bitna saznavanja zakona, ali — društvenih zakona; kod Platona je filozof živi zakon, dok je kod komunista to partija), izgleda da Marks nije naročito cenio Platona, a što se tiče Lenjina, budući je razvitak filozofije shvatao kao "borbu idealizma i materijalizma",¹⁾ "borbu partija",²⁾ mora da je prema tom rodonačelniku idealizma osećao nagonsko ogorčenje. Međutim, Marks je cenio Platonovog učenika Aristotela toliko visoko, kao da ga je smatrao svojim dalekim učiteljem. I doista, kao i Aristotel, Marks je bio i naučnik koliko i filozof, a naročito upada u oči njihova sličnost u metodičnosti i iscrpnosti kojom obrađuju predmet kojeg se poduhvate. Ali postoje i bitne razlike među njima: baš zato što nije istraživanju društva prilazio s već usvojenom verom ili saznanjem u neizbežnost savršenijeg i savršenog društva, pa niti mogao biti upleten u borbe oko njega, Aristotel, za razliku od Platona i Marksa, nije u svojoj "Politici" ni predlagao ni predskazivao nikakva idealna društvena uređenja, nego analizovao ona iz stvarnog sveta, dajući prednost jednom ili drugom u zavisnosti od uslova u kojima se javljaju

¹⁾ V. I. Lenjin: "Materijalizam i empiriokriticizam", Beograd, 1948, str. 375.

²⁾ Ibid., str. 128.

i ljudskih potreba koje treba da reše. Zato nikome u istoriji nije ni palo na um da gradi vlast i društvo pridržavajući se Aristotelovih teorija, iako u njima svaki sociolog, pa i državnik, može i dandani da nadje, koliko u samom načinu izlaganja, toliko i zaključcima, neugasivih mudrosti i pouka.

Može mi neko zameriti da je neprirnodno, a pogotovu prerano, upoređivati Marksa s dvojicom najvećih antičkih umova. Ali meni nije ni bio cilj da ih upoređujem, ne samo zbog toga što su u suštini sasvim različiti, nego što je ulogu i veličinu velikih ljudi nemoguće upoređivati, zbog toga što svaki od njih i jeste veliki, jer na svoj način razrešava pitanja koja su mu realnosti i nužde naturili.

Pa ipak, to upoređivanje nije bilo slučajno: iz njega sam hteo izvući zaključak da Marks, iako je po gledanju i metodu bliži filozofu-naučniku Aristotelu, po svojim vizijama društva je srodniji Platonu, koji nije bio samo racionalni metafizičar i logičar, nego i mistik i utopista. I mada se kod mnogih, ako ne i kod većine filozofa, neodoljivo ispoljavala težnja da kritikuju i popravljaju društvo, ona ni kod jednog nije tako celovito razradjena kao kod Platona i Marksa. Različiti praktični rezultati Platonovih i Marksovih društvenih teorija su posledica okolnosti, ali ponajvećma i različitih načina ispitivanja: Platon je do svog idealnog društva došao razmišljanjem i izvukao ga iz transcendentnalnih ideja, dok je Marks svoja razmišljanja izvlačio iz istorijske stvarnosti i u njoj tražio uslove svoga besklasnog, idealnog koje bi trebalo da budu ostvarive samim tim što su savršene i što društva. Platon u svojim zaključivanjima polazi od hipotetičnih ideja, koje bi trebalo da budu ostvarive samim tim što su savršene i što se materija "oblikuje" prema njima, dok Marksove ideje potiču, bar jednom svojom stranom iz istraživanja realnih društvenih snaga i proizvodnih kretanja. Tako činjenica da se Marksovo kao ni Platonovo idealno društvo nije ostvarilo, niti imalo stvarnih izgleda da se ostvari, ne može izbrisati ogromnu razliku između rezultata njihovih društvenih teorija, budući su Marksove menjale društvo u ogromnim razmerama, makar i drugde i drukčije nego što je on predviđao, dok se uticaj Platonovih sveo na ljudsko mišljenje i religiju. Marksova naučnost, baš zbog toga što je — nasuprot Aristotelovoj — bila vizionarska, poput religije je pokrenula i pokreće stotine miliona, dok Platonova idealna država, baš zato što je bila logičarska i metafizičarska, nije prekorčila njegove nesrećne sirakuške pokušaje. U tome je, međutim, sporedno što je Marks ateist i materijalist, a Platon idealist i mističar: Marks je u svojim dokazivanjima neminovnosti novog društva srodan velikim prorocima, dok je Platonovo razumsko projektovanje novog društva bilo nestvarno, a njegova filozofija poslužila, posle nekoliko stoleća, nečemu što mu ni u snu nije moglo pasti na um — misliocu ranog hrišćanstva Origenu za utemeljivanje nove religije.

Kao što se iz ovih upoređivanja vidi, i kao što će se iz kasnijih izlaganja videti, neke strane Marksovog gledanja — ponajvećma dija- lektika, imaju zajedničkog s idealističkim filozofijama, a svojim konačnim

ciljem — savršenim, komunističkim društvom — s eshatologijom¹⁾ u religijama. Još bliži je Marksov konačni cilj — idealno, odnosno komunističko društvo — utopistima Moru (Thomas More), Kampaneliju (Campanelli), a pogotovu socijalistima utopistima (Saint-Simon, Černiševski, Fourier, Owen). Isto se može reći za Marksa i anarhiste (Bakunjinu i dr.): njihov konačni cilj je istovetan, ako onaj anarhistički nije i idealniji. Ali Marksa od svijeta njih odvajaju ona realistična strana njegovog učenja koja raskriva moguće pravce i uslove, ili kako bi on rekao — “zakonitost” menjanja društva, a pogotovu njegovo saznavanje društvenih snaga u kojima njegova ideja treba da se unedri. Marksov cilj, makar što je svojom vezanošću za zemaljski život ljudi različit od onog u religijama, otkriva se svojom konačnošću religioznom, a već se potvrdio u istorijskoj praksi utopijskim. Ali Marksovi putevi ka tom nepostižnom cilju — dakako ne za zemlje i prilike koje je on imao u vidu i sredstvima koje je predviđao — pokazali se u osnovnim crtama mogućnim i ostvarivim. Drukčije rečeno: da Marksova istraživanja i zaključivanja nisu postala programskom potrebom određenih društvenih snaga i njihovom verom u izbavljenje — ona ne bi na društvo imala većeg uticaja nego druge utopije, mada bi on kao naučnik i pisac zauzeo veoma značajno mesto, koje mu i bez njegove prevratničke uloge pripada.

Jer da li će se neke ideje ugnezditi u društvu i postati pokretačkom snagom ljudi i istorije — ne zavisi od njihovog oblika, tj. ni od njihove manje ili veće naučnosti, nego od mere u kojoj razjašnjavaju i napućuju životne težnje naroda i društvenih grupa: inače je nemoguće objasniti kako su različite, čak i suprotne ideje — u širem smislu tu spadaju i religije — igrale prevratničke uloge u istoriji... Engleska revolucija (1640–1649) se odigravala u ime anglikanskog puritanizma i Biblije, i Kromvel (Cromwell) je s divnom jednostavnošću iskazivao i njen idejni i realni vid kad je preporučivao svojim ratnicima — da se mole Bogu, ali i da čuvaju barut suhim. Francuski racionalisti i materijalisti svakako nisu bili u svom 18. veku ništa manje naučni nego što su to bili Marks u 19. ili Lenjin početkom 20, a bez sumnje društvo koje je nastalo ozarivano njihovim idejama bilo je drukčije, ali ni za dlaku “razumnije” ili “prosvećenije” od onog pre njega. Ruso (Rousseau) nije propovedao revoluciju, niti napadao religiozne predrađude, ali je s takvom strasnošću doživljavao i žigosao društvena zla, da je neodoljivije i “opasnije” od filozofa uvrežavao u ljudske umove želje za preobražajem. Jásno je da s “Društvenim ugovorom” (misli se na Rusovljevo delo — M.Dj.) prisustvujemo radjanju jedne mistike, budući je opšta volja²⁾ postulirana kao sam Bog. “Svaki od nas

¹⁾ Učenje o poslednjim stvarima, kao što su na primer “strašni sud”, “carstvo nebesko” i slično.

²⁾ “La volonté générale” — izraz Diderov, kod Rusoa znači: “budući” je “dobro” istovetno za sva razumna bića, stvarne pojedinačne ličnosti će biti istovetne, pa se može reći da će država, odnosno društvo, imati jednu — opštu volju. — M. Dj.

— kaže Ruso — stavlja skupa svoju ličnost i svu njenu moć pod vrhovnu upravu opšte volje i svi usvajamo svakog člana kao deo nevidljive celine”. — Ovo političko biće, postavši suvereno, takodje je definisano kao božansko biće. Ono ima sve attribute božanskog bića. Ono je nepogrešivo... “Pod zakonom razuma — ništa se ne čini bez razloga”. Ono je potpuno slobodno... Ono je neotudljivo, nedeljivo i, povrh svega, ono čak smeru da razreši veliki teološki problem — kontradikciju božanske svemoći i nevinosti... Ako je čovek prirodno dobar, ako se priroda u njemu poistovećuje s razumom, on će iskazati sjaj razuma, pod jedinim uslovom da se iskazuje slobodno i prirodno. Njemu ne može, dakle, više da pada na um njegovo odlučivanje koje odsad lebdí iznad njega. Opšta volja (Marks bi rekao: “klasa”, “klasni interesi” — M. Dj.) je pre svega izraz univerzalnog razuma koji je kategoričan (Marks bi rekao: “način proizvodnje” koji je takodje kategoričan — M. Dj.) Novi Bog je rođen”...¹⁾

Prema tome, marksizam i komunizam nisu religijama ništa više slični, a niti od njih različitiji nego druge ideologije i pokreti koji su sebi postavljali konačne, idealne ciljeve. Mutatis mutandis, to se može reći i za komunističke revolucije i komunističke sisteme: oni su ostvarili ono što je društveno i istorijski bilo moguće, a ne ono što su zamišljali, i u tom pogledu su realistični, odnosno utopistični manje-više koliko i društva i revolucije pre njih.

Ali ta delimična, a možda i sasvim prividna srodnost između religija na jednoj strani, i filozofskih sistema i zatvorenih ideologija — odnosno, u naše vreme, marksizma i komunizma — na drugoj strani, može za ove poslednje da znači i prednost i izvor slabosti. Najkraće rečeno, prednost je u životnosti, “ovozemaljskosti” idealnih ciljeva ideologija, čime one i mobilisu masu. Ali, budući život pre ili posle otkrije neostvarivost idealnih ciljeva ideologija, one same se najzad ispoljavaju kao samoobmane i kao maske neidealnih, ružnih i nesnosnih odnosa i snaga koji su se u njihovoj pozadini razvili. Sve to se može reći i za religije, ukoliko nekim svojim stranama bivaju ideologijama, a one to retko kad mogu izbeći već i zbog toga što ih predstavljaju prolazni nesavršeni ljudi u prolaznim i nesavršenim odnosima. Ali činjenica da religije ukoliko i iskazuju i zastupaju “ovozemaljske”, “konačne” i neetične ciljeve, najčešće trajno ne nastoje na njima — zbog toga se one i pokazuju trajnijim od ideologija i filozofija, kadrim da pretraju kroz epohe, društvene sisteme i uslove sa svim drukčije od onih u kojima su se pojavile.

IV

Skromnom i dobrodušnom profesoru i divnom čoveku Ajnštajnu (Einstein), mada je živo pratio i politička zbivanja, smatrao sebe

¹⁾ Albert Camus: “L’homme révolté”, Paris, 1951, str. 147–148.

socijalistom, dakako demokratskim, i imao simpatija za stradanja i napore u Sovjetskom Savezu, nije ni na kraj pameti padalo da bi njegova izračunavanja i formule mogli, makar i posredno, uzdrmati doktrinu koja je ne samo pretendovala na objašnjenje sveta i zbivanja u njemu i na konačno usrećivanje ljudskog roda, nego i zagospodarila znatnim delom zemaljske kugle.

Ali i od Nikole Kopernika je bio još dalji naum da svojim heliocentričnim sistemom uzdrma srednjovekovnu skolastiku — pa ipak se to dogodilo... Mada pod drukčijim znamenjima i s drugim akterima, istorija se ponavlja: nimalo slučajno baš u prvoj zemlji pčbedničkog komunizma — Sovjetskom Savezu, nova, ajnštajnovska vizija sveta imala je svoje progonitelje i svoje mučenike.

Danas se zna da je Staljin lično, preko profesionalnih filozofa i naučnika koji su se povinovali njegovim zahtevima i dogmama, bio inicijator pobijanja Ajnštajnovne teorije relativiteta. Iako nije poznao ni modernu fiziku ni astronomiju, on je onim nagonskim osećanjem opasnosti, kojim su naročito obdareni tvorci despotizama i imperija, naslutio u relativističkoj, nejednačitoj i nekonačnoj slici svetskog poretka smrtnu opasnost za vlastiti pogled na svet i četiri osnovne crte svoje, odnosno Engelsove i Lenjinove dijalektike, po kojima bi trebalo da se upravlja kosmos i sve tvarce u njemu, a pogotovu beslovesno ljudsko krdo.

Odnosi su se, doduše, i u toj oblasti promenili. Danas bismo morali po Istočnoj i Zapadnoj Evropi tražiti svećom marksistu koji bi se s takvom sveznalačkom, nasilnom tupošću odnosio prema teoriji relativiteta, odnosno slici sveta kakva se njome ocrta. Zbog toga je i ova prepirka s tom tupošću — prepirka s utvarama. A bilo je i u Staljinovo vreme marksista koji su, ako ništa, ulagali znatan umni napor da teorijom relativiteta kao i saznanjima drugih nauka osveže i popune okoštale marksističke formule, u koje nisu mogla da se valjano ukllope ni naučna saznanja 19. veka. Ali takvi su oglašeni revizionistima i učutkani ili pomoreni u koncentracionim logorima i na stratištima. Takvima je, u stvari, pripao i Lenjin: Sima Marković, jedan od vodja jugoslovenskih komunista posle Prvog svetskog rata, pričaše 1933. godine, u zatvoru na Adi Ciganliji, grupi mladih komunista u kojoj sam bio i ja, kako mu je Lenjin, saznajući za njega da je profesor matematike, sugerisao za vreme nekog kongresa Kominterne da se pozabavi tumačenjem teorije relativiteta sa stanovišta marksizma. Marković je tako i postupio i — uprkos svojoj, odnosno marksističkoj shemati — u našim zaostalim, balkanskim prilikama obavio možda najznačajnije popularisanje Ajnštajnovne teorije, ali, budući je bio i "desničar", kasnije likvidiran u Sovjetskom Savezu — danas mu u Jugoslaviji niko čak ni to ne priznaje.

Iz svega toga se vidi i razlika između Lenjina i Staljina u odnosu na nauku: prvi je još morao da se bori u neprijateljskom svetu, pa je i u nauci, kao i u realnosti, "otkrivao" potvrde svojih apriornih istina, dok je Staljin već vladao jednim svetom i odbacivao i naprosto gušio

sve što se nije podavalo njegovim dogmama i podudaralo s njima. Slično se može reći i za njihove odnose prema marksističkim teoretičarima — Lenjin ih je podsticao i prepirao se s njima, a Staljin ih je pretvarao u duhovne slugu ili likvidirao. Ali uprkos toj razlici, veoma važnoj s političkog i društvenog gledišta u njihovim vremenima i, ovaj, još u našem vremenu — između lenjinističkog i staljinističkog načina, između Lenjina i Staljina nema bitnih razlika u samom shvatanju sveta, a pogotovu ne u uverenosti da marksizam daje osnove i okvire i svakog budućeg istinitog shvatanja sveta, društva i čoveka.

Zbog toga se ne treba čuditi što je baš Staljinovo izlaganje marksističke filozofije, odnosno dijalektičkog materijalizma, glavna meta ove moje kritike. Ali to ne znači da pri tome nisam imao na umu i filozofska izlaganja drugih velikih marksista, naročito Marksa, Engelsa i Lenjina. Stvar je jednostavno u tome što pre Staljina nijedan veliki revolucionarni marksista nije u sažetom obliku izložio celinu marksističke filozofije. I mada ni Staljina na to nije navela neodoljivost meditiranja, nego nužda da svoju apsolutnu vlast posveti apsolutnošću dogme, za našu temu je važan pogled na svet koji je on izložio, i to utoliko više što ovaj u sebi sumira razvoj komunizma od ideje do vlasti i što se posle Staljina nije pojavio, niti — po mom uverenju — ima izgleda da se pojavi makakav značajniji marksista.

Pri tome napominjem da ova knjiga nije namenjena ni tumačenju ni pobijanju marksizma, nego raskrivanju neizbežnih nasilja, neizbežnih izopačenja ljudske svesti i ljudskih bića čim dodje do totalne primene marksizma u društvu, tačnije rečeno — nad društvom. A budući se u ovom poglavlju radi o upoređivanju marksističkog pogleda na svet s onom slikom sveta koju navešćuje teorija relativiteta, moram dodati da ništa nije dalje od mene — čak i kad bih bolje poznao modernu fiziku i ne bih bio zaboravio i ono što sam znao iz matematike i fizike — nego da s nekog svog gledišta tumačim teoriju relativiteta, sem ukoliko sama jasnoća izlaganja ne zahteva navodjenje citata iz tuđih stručnih dela.

A već je i vreme da zagrizemo u samu temu ovog poglavlja!

Nasuprot današnjim "spasiocima" i "obnoviteljima" "izvornog", još "neotudjenog" marksizma, koji se sa zlošću obmanutih, samobičevanja žudnih vernika okomljuju na Staljinov rad "O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu", objavljen 1938. godine u "Istoriji Sve-savezne komunističke partije (boljševika)", mene istraživanje vodi upravo tamo. Jer uprkos svojoj prvosvešteničkoj neopozivosti i praktičarskoj uprošćenosti, Staljin u pomenutom radu izlaže nepatvorene poglede svojih prethodnika — Engelsa i Lenjina, a u biti i Marksa, o marksističkom filozofskom materijalizmu i marksističkom dijalektičkom metodu.

Staljinovo izlaganje marksističkog materijalizma se svodi na to da je svet: a) materijalan; b) objektivno realan, tj. nezavisan od ljudskog mišljenja; c) saznanjan; a sam pomenuti metod on izvlači iz toga: a) što je sve uslovljeno i uzajamno povezano; b) što se sve neprestano

menja; c) što se menjanje obavlja "kao progresivno kretanje, kao kretanje po uzlaznoj liniji, kao prijelaz od starog kvalitativnog stanja u novo kvalitativno stanje, kao razvitak od jednostavnog k složenom, od nižeg k višem¹⁾); d) što je svemu svojstvena borba suprotnosti, koja "sačinjava unutrašnji sadržaj procesa razvitka, unutrašnji sadržaj pretvaranja kvantitativnih promjena u kvalitativne".²⁾

Poslestaljinski kritičari zameraju Staljinu da je ispuštao jednu veoma važnu Engels-Lenjinovu crtu dijalektike — negaciju negacije, tj. "zakon" po kome se u toku razvitka, na jednom odredjenom njegovom stupnju, dešava kao ponavljanje njegovih svojstava, ali već na novoj, višoj osnovi. Ta zamerka je činjenički nesporna ali je nebitna, kao i činjenica da Lenjin na jednom mestu u svojim "Filozofskim sveskama" navodi 16 elemenata dijalektike. Jer nije u pitanju broj crta dijalektike, a ni manji ili veći značaj neke od njih, nego ona sama, odnosno svodivost prirode, društva i čoveka na makakva "pravila", "zakone", "svojstva" izmudrovana u ljudskoj glavi.

Za mene je, međutim, nepobitno da je Staljin "negaciju negacije" posredno uključio u svoju interpretaciju, pa se zbog toga njegov, odnosno dijalektičko-materijalistički metod i pogled na svet može sažeto izraziti ovako: u svetu koji objektivno postoji jedino kao materijalan i koji je moguće spoznavati, sve je uzajamno uslovljeno i u neprestanom progresivnom kretanju kroz borbu suprotnosti koja kvantitativne promene preobražava u kvalitativne.

Ali marksizam-lenjinizam nije ostao ni na toj, ne baš imaginativnoj slici sveta i svega što u njemu bitiše i misli: kao i sva učenja koja su se preobražavala u sredstvo glorifikacije i odbrane ustoličenih društvenih odnosa, odnosno — društvenih privilegija, i on je postojao sve skućeniji — vulgarniji i dogmatičniji. U poredjenju sa Staljinom, Hruščov je vulgarizator, a Mao-Ce-Tung još ubedjeniji dogmatik: kod Hruščova, kao kod svih revizionista, marksistička dijalektika se skoro sasvim ugasila, čime se i sovjetska nauka u odredjenoj meri oslobodila staljinskih dijalektičkih kalupa i konclagerskih metoda ubedjivanja, dok je Mao-Ce-Tung dospao do "otkrića" "osnovnog zakona univerzuma": "Marksistička filozofija drži da je zakon jedinstva suprotnosti osnovni zakon univerzuma. Ovaj zakon deluje univerzalno, kako u prirodi, u ljudskom društvu ili ljudskom mišljenju".³⁾

Ajnštajnovska slika sveta je sasvim drukčija i — na sreću ljudskog roda — ne zna ni za kakav "osnovni zakon univerzuma": "Kao što je na uverljiv način pokazao Hajzenberg (Heisenberg) (misli se na Hajzenbergov zakon neodredjenosti — M. Dj.), s empirijske tačke gledišta konačno je isključen svaki zaključak o strogo determinističkoj

¹⁾ "Historija Svesavezne komunističke partije (boljševika)", Zagreb, 1945, str. 114.

²⁾ Ibid., str. 116.

³⁾ "Quotations From Chairman Mao-Tse-Tung", Peking, 1967, str. 214.

strukturi prirode...") "Klasična fizika je uvela dve supstance: materiju i energiju. Prva ima težinu, ali druga je bez težine. U klasičnoj fizici imamo dva zakona očuvanja: jedan za materiju, drugi za energiju... U skladu s teorijom relativiteta, nema suštinske razlike između mase i energije. Energija ima masu i masa predstavlja energiju...") "Naš fizički prostor, shvaćen kroz predmete i njihova kretanja, ima tri dimenzije, a položaji su odredjeni trima merama. Trenutak nekog događanja je četvrta mera... Svet događanja čini četvorodimenzijalni kontinuum". Nema ničeg tajanstvenog u tome, a zadnji zaključak je podjednako istinit za klasičnu fiziku i teoriju relativiteta. Razlika se opet otkriva kad se posmatraju u odnosu jedan na drugog dva CS (koordinantna sistema — M. Dj.) u kretanju. Mesto se kreće, a posmatrači iznutra i spolja odredjuju koordinate vremenoprostora istih događaja. Opet klasični fizičar raskida četvorodimenzionalni kontinuitet i trodimenzionalne prostore i jednodimenzionalno vreme. Stari fizičar se brinuo jedino o prostornim promenama, budući je vreme za njega apsolutno. Raskidanje četvorodimenzionalnog sveta-kontinuumu a prostor i vreme bilo je za njega prirodno i prikladno. Ali, s tačke gledišta teorije relativiteta, vreme se isto tako menja prelazeći s jednog CS u drugi...") "Svaki događaj koji se zbiva u svetu odredjen je koordinatama prostora x, y, z, i koordinatom vremena t. Tako je fizikalni opis upravo od početka četvorodimenzionalan... Četvorodimenzionalni kontinuum prostora ne može biti pocepan u vreme-kontinuum i prostor-kontinuum izuzev veštačkim putem... Putem opšte teorije relativiteta zadobilo je verovatnoću gledište da je kontinuum beskrajan u svom vremenskom prostiranju, ali konačan u svom prostornom prostiranju...") "Prostor i vreme su spojeni u jedan četvrtodimenzionalni kontinuum...") "Materija je granularne strukture: ona je sastavljena od elementarnih čestica, elementarnih kvanta materije. Tako, električno punjenje je granularne strukture, a... tako i energija. Protoni su kvantna energija od koje je svetlost sastavljena. Je li svetlost talas ili pljusak protona? Je li snop elektrona pljusak elementarnih čestica ili talas? Ova fundamentalna pitanja nametali su fizičari eksperimenti. Tražeći odgovor na njih, mi smo morali da napustimo opisivanje atomskih događanja kao događaja u prostoru i vremenu, mi smo morali da se povučemo još dalje od starog mehaničkog gledanja. Kvantna fizika formuliše zakone koji vladaju mnoštvom, a ne pojednostima. Ne opisuju se svojstva, nego verovatnoće, ne formulišu se zakoni koji otkrivaju budućnost sistema, nego zakoni koji vladaju pro-

¹⁾ Albert Einstein: "Conceptions scientifiques, moral et sociales", Paris, 1962, str. 122.

²⁾ Albert Einstein and Leopold Ifeld: "The Evolution of Physics", New York, 1967, str. 197.

³⁾ Ibid., str. 207-208.

⁴⁾ Albert Einstein: "Space-Time", u "Encyclopaedia Britannica", tom XX, str. 1070, Chicago, 1967.

⁵⁾ Ibid., str. 1071.

menama u vremenu verovatnoća i koji se odnose na ogromna mnoštva pojedinosti".¹⁾

Navodeći ovako opširno Ajnštajna, to ne znači da ajnštajnovsku sliku sveta treba prihvatiti kao konačnu, a niti da savremeni fizičari nisu otišli dalje od Ajnštajna i doveli u pitanje mnoge njegove postavke. Ajnštajn i ajnštajnovska slika sveta u ovom mom izlaganju uzeti su kao simboli dostignuća moderne nauke — dostignuća ostvarenih baš u vreme kada su Lenjin i Staljin formulisali svoje "zakone dijalektike".

Zbog toga je za naše izlaganje važno da je već na prvi pogled očigledna nepodudarnost marksističke filozofije i slike sveta koju nam pruža ajnštajnovska, odnosno moderna nauka. Doduše, neke crte su im zajedničke: objektivna realnost, postupna saznanost i promenljivost sveta. Ali te crte nisu nikakva marksistička posebnost, a još manje njegovo otkriće: to su opšti postulati svake egzaktne nauke, a nalazimo ih formulisane i primenjene već kod Aristotela i dogmatski ustoličene kod francuskih materijalista 18. stoleća. A ono, pak, što je marksistička posebnost i njegovo otkriće — Hegelova idealistička dijalektika "postavljena na noge", odnosno pomaterijalističena, s gledišta rezultata modernih nauka, s izuzetkom unekoliko istorije i sociologije — ne nalazi potvrde u savremenim znanjima o objektivnoj realnosti. pa samim tim ni u savremenim znanjima o ljudskom mišljenju...

U stvarima i prirodnim pojavama borba suprotnosti se sreće jedino kao ljudsko razmišljanje i doživljavanje, tj. kao ljudski, a samim tim i društveni fenomen. Isto se može reći i o "progresivnom kretanju, kretanju po uzlaznoj liniji": za samu prirodu ne postoje "viši" i "niži" oblici, nego su to naša ljudska zaključivanja o njoj, izvedena iz naših ljudskih saznanja i pojmova o vremenu — iz istorije ljudi, stvari i pojava, kao i čitavog kosmosa, čiji oblici očevidno nisu bili kakvi jesu, nego su u neprestanom menjanju, po zakonima koje, budući smo obdareni neograničenim spoznajnim moćima, spoznajemo sve dublje, ali koje konačno spoznati ne možemo zbog bezmernih dimenzija i bezbrojnih vidova realnosti, u koju dakako spada i sam čovek. Štaviše — osećaj, misao, svest, o kojima Engels i Lenjin govore kao o "najvišem proizvodu materije organizovane na naročiti način"²⁾ — najviši su oblici i "proizvodi" za nas ljude i naša gledanja. Ako bi priroda, odnosno materija, mogla da misli, ona bi se od svega srca smejala ljudskoj uobrazenosti, budući bi znala da su naši mozgovi i naša čula jedino drukčije grupisane i u drukčije odnose dovedene mase-energije, nego kod nekog drugog predmeta ili bića, a time i obdareni drukčijim mogućnostima... O kosmosu i pojavama i tvarima u njemu ljudi uvek moraju imati određene predstave, koje su proizvod sume njihovih znanja, iskustava i vizija. Ali kosmos, pojave i stvari u njemu onakvi

¹⁾ Albert Einstein and Leopold Infeld: "The Evolution of Physics", New York, 1967, str. 297.

²⁾ V. I. Lenjin: "Materijalizam i empiriokriticizam", Beograd, 1948, str. 47.

su kakvi su, bez obzira na to kakvu sliku o njima sebi gradimo i šta o njima zaključujemo...

Do ovih zaključaka ja sam došao već 1953. godine, ali sve do sada nisam imao mogućnosti da ih javno iskažem... Prilikom mog poslednjeg susreta sa sekretarima³⁾ Saveza komunista Jugoslavije — Titom, Kardeljem i Rankovićem, sredinom januara 1954. godine, u vezi s mojim "idejnim skretanjima", a ubrzo potom i izbacivanjem iz Centralnog komiteta i smenjivanjem s dužnosti predsednika Savezne skupštine, u jednom trenutku sam rekao da moderna nauka ne potvrđuje dijalektiku prirode. Na to me je Tito živahno upitao: Jesi li spreman da to i javno potvrdiš? Odgovorio sam da jesam. To sada i činim, uveren da u tu dijalektiku ni Tito više ne veruje, ili ako i veruje — nema više potrebe da je brani...

Ali ako je to moje saznanje, do kog sam došao samostalno, tada bilo poprilično usamljeno u Savezu komunista Jugoslavije, drugi su do njega došli mnogo ranije (na primer, Z. Rihtman (Richtman) u Jugoslaviji, uoči rata, a takodje i Sartr (Jean Paul Sartre) u svojoj "Kritici dijalektičkog uma"). Medjutim, sličnost, čak istovetnost između onoga što sam o dijalektičnosti prirode mislio ja 1953. godine i onoga što sam nedavno pročitao kod Sartra, navodi me i da ukažem na današnje razlike između mene i njega u gledanju na dijalektički metod u celini: baš kao što onda moje mišljenje nije imalo znanja i odvažnosti, ili mi to još nisu nametale životne nužde, da odbacim i hegelovsko-marksističko shvatanje o dijalektičkom kretanju društva i ljudskog mišljenja, tako je Sartr ostao na pola puta — na poricanju dijalektičnosti prirode, a u mnogočemu se vratio i nazad — na veštačko spajanje marksizma i vlastite varijante egzistencijalizma, na političko spekulisanje s "obogaćivanjem" marksizma vlastitim teorijama.

Sartrovo poricanje engelsovske dijalektike prirode, premda izrečeno s nemačkom filozofskom zamršenosti, toliko je uverljivo da ga doista vredi opširnije navesti: "...Duh vidi dijalektiku kao zakon sveta. Posledica toga je da opet pada u puni dogmatski idealizam. Doista, naučni zakoni su eksperimentalne hipoteze, proverene pomoću činjenica. Nasuprot tome, apsolutno načelo — 'priroda je dijalektička' — ne može se danas ni na koji način proveriti. Ako izjavite da skup zakona koje su naučnici otkrili predstavlja izvesno dijalektičko kretanje u predmetima tih zakona, onda ne raspolazete nikakvim valjanim načinom da to dokažete."³⁾ Ni zakoni, ni "velike teorije"

¹⁾ Četvrti sekretar Centralnog komiteta bio sam ja — M. Dj.

²⁾ Sve ove opaske odnose se, prirodno, samo na dijalektiku uzetu kao apstraktni i univerzalni zakon Prirode. Videćemo da — kada je u pitanju ljudska istorija — dijalektika, naprotiv, zadržava svu svoju heurističku vrednost. Skrivena, ona rukovodi utvrđivanjem činjenica i otkriva se totalizujući ih i omogućavajući njihovo razumevanje: to razumevanje otkriva jednu novu dimenziju Istorije, i naposljetku njenu istinu, njenu inteligibilnost. (Ova napomena je Sartrova — M. Dj.)

neće se izmeniti, bilo kakav da je način na koji ih posmatrate... Mi, doista, znamo da je ideja dijalektike ušla u Istoriju sasvim drugim putevima, i da su je Hegel i Marks otkrili i definisali u odnosima čoveka sa materijom i u međusobnim odnosima ljudi. Tek kasnije, iz volje za objedinjavanjem javila se želja da se kretanje ljudske istorije otkrije u prirodnoj istoriji. Prema tome, tvrdnja da postoji dijalektika Prirode odnosi se na totalitet materijalnih činjenica — prošlih, sadašnjih, sadašnjih i budućih — ili, ako hoćete, za njom dolazi totalizacija temporalnosti.¹⁾ Sartr istražuje dijalektiku na sledeći način:

“Ali pogledajmo šta nam Engels kaže o ‘najopštijim zakonima prirodne istorije i društvene istorije’. On veli:

‘Možemo ih svesti na tri osnovna zakona:

Zakon prelaženja kvantiteta u kvaliteta i obrnuto;

Zakon uzajamnog prožimanja suprotnosti;

Zakon negacije negacije.’

“Sva ova tri zakona razvio je Hegel na svoj idealistički način kao proste zakone misli... Zabluda se sastoji u tome što se ovi zakoni žele nametnuti Prirodi i Istoriji kao zakoni misli, umesto da se iz njih izvode.”

“Engelsova nesigurnost da se videti u rečima koje on upotrebljava: apstrahovati ne znači dedukovati. I kako bi se mogli dedukovati univerzalni zakoni iz jednog skupa posebnih zakona? To se, ako hoćete, zove indukovati. A videli smo da u prirodi nalazimo u stvari samo onu dijalektiku koju smo u nju stavili... Engels zamera Hegelu što materiji nameće zakone misli, a on sam upravo to čini pošto primorava nauke da potvrdjuju jedan dijalektički um koji je on otkrio u društvenom svetu. Samo, u istorijskom i društvenom svetu, kao što ćemo videti, zaista je u pitanju jedan dijalektički um; prenoseći ga u ‘prirodni’ svet, silom ga utiskujući u njega, Engels mu oduzima njegovu racionalnost; nije više u pitanju dijalektika koju čovek stvara stvarajući sebe, i koja njega stvara sa svoje strane, već jedan slučajni zakon za koji se može reći samo: tako je, a ne drukčije.”²⁾

U istoriji ljudskog mišljenja teško je naći veću besmislicu od marksističkog učenja o dijalektici prirode, a koje bi pri tome dogradivši marksističku ideologiju igralo toliko veliku ulogu u društvenim borbama. Možda će to nekoga navesti na ne baš visoko mišljenje o ljudima i ljudskoj pameti. Ali neka ga teši to što ljudi, odnosno ljudske zajednice, ne mogu biti drukčijim čim su prisiljeni da se bore za svoje postojanje — najistinitijim izgledaju im ona verovanja i najveličanstvenijim ona znamenja koja ih vode ka spasenju i pobedi.

Ne baš isto, mada slično stoji i s marksističkim filozofskim materijalizmom, koji se još uvek opire zubu vremena i jedu jeretičkih

¹⁾ Postoji jedna unutrašnja totalizacija temporalizacije kao smisla Istorije. Ali to je nešto sasvim drugo.

²⁾ Jean Paul Sartre: “Dogmatska dijalektika i kritička dijalektika”, “Delo”, XII, 6. juni 1966, Beograd, str. 794-799.

kritika, i to poglavito zbog toga što malo ko i spori njegove osnovne postavke — egzistentnost i objektivnost prirode, vezanost mišljenja za mozak i čulne organe — preuzete od francuskih materijalista i Fojerbaha (Feuerbach) i demehanisticizovane spajanjem s Hegelovom dijalektikom. Zapravo je sporno samo marksističko shvatanje materije, koje ovu definiše — kao što smo već videli — s jedne strane kao dijalektičnu, a s druge strane kao objektivnu realnost isključivo čulno datu. Tako nalazimo kod Lenjina, u skladu s Engelsom, i definiciju materije: “Pojam materije ne izražava ništa drugo do objektivnu realnost koja nam je data u osećaju...”¹⁾ “Materija je filozofska kategorija za oznaku objektivne realnosti koja je čoveku data u njegovim osećajima, koju naši osećaji kopiraju, fotografišu, odražavaju i koja postoji nezavisno od njih”²⁾

Već samo pridavanje materiji “dijalektičnosti”, servirane na uobičajeni način — kao isključive i neopozive istine, čini ovo gledište u celini nenaučnim, dogmatičnim. Ali ni gledanje na materiju kao na “objektivnu realnost koja je čoveku data u njegovim osećajima”, tj. preko njegovih čula, “koju naši osećaji kopiraju, fotografišu, odražavaju”, nije, već i zbog svoje uprošćenosti, ništa manje nenaučno i dogmatično.

Filozofski pojam materije se za Lenjina, kao i za sve druge dobre marksiste, svodi, u stvari, na čulno pojmljivu, od čula nezavisnu predmetnost. Treba dodati, da to gledanje nije novo: čim zaborave na dijalektiku ili ih od nje odvuče materijalističko idolopoklonstvo — Engels i Lenjin govore jezikom 18. veka. Uostalom, svi marksisti znaju, a niko drugi ne poriče da je marksističko shvatanje sveta, a time i materije, spoj francuskog materijalizma 18. veka i Hegelove idealističke dijalektike. Baš Lenjin ističe u “Tri izvora i tri sastavna dela marksizma”: “Ali Marks se nije zaustavio na materijalizmu 18. veka, nego je filozofiju pomerio napred. On ju je obogatio tekovinama nemačke klasične filozofije, naročito Hegelova sistema... Glavna od tih tekovina je dijalektika...”³⁾

Razmišljajući danas, izgleda mi čudnim taj materijalizam koji se “obogaćuje” Hegelovom idealističkom dijalektikom! A naročito značajnim biva uočavanje da to shvatanje, očito, nije nastalo iz novih saznanja o materiji, odnosno iz novih razmišljanja o njoj, nego usled nekih drugih — ni naučnih, ni filozofskih, nego društvenih i političkih pobuda: nove društvene snage, nova društvena kretanja nametala su potrebu izgradnje jedne nove ideologije koja se, kao i druga učenja o društvu, jedino mogla uobličiti iz odgovarajućih zatečenih gledanja... To možda umanjuje značaj Marksa kao originalnog filozofa, ali ga čini utoliko većim revolucionerom i socijalnim misliocem...

¹⁾ V. I. Lenjin: “Materijalizam i empiriokriticizam”, Beograd, 1948, str. 277.

²⁾ Ibid., str. 128.

³⁾ V. I. Lenjin: “Izabrana dela”, t. I, Knjiga I, Beograd, 1948, str. 60.

Sasvim je, zbog toga, prirodno što takvo ideološko shvatanje, tj. shvatanje određenih društvenih grupa, ne može da se održi: "sveti duh" materije, tj. dijalektika otpada od njega s menjanjem istorijskih prilika i određenih društvenih potreba, a "čulno spoznajna" strana njegova nameće izmene i dopune s novim naučnim saznanjima o samom "božanstvu", tj. materiji.

Ali ova kritika navedenog shvatanja ne navodi me ni na pomisao da poričem čulnu datost sveta, a pogotovu njegovu objektivnost. Radi se o nečem drugom, novom i značajnijem: moderna fizika je pojam materije dovela u uzajamnu vezu s energijom i samim tim ukinula statičke pretstave o njoj, kojih su se Engels i Lenjin očevidno pridržavali uprkos svoj svojoj visprenosti i svoj "svojoj" dijalektičnosti. U 18. veku, pa i kasnije, bilo je moguće dati definiciju materije. Ali otada su se ugasile mnoge definicije, pa i ona o materiji. Teško da bi se danas mogla i iznaći definicija koja bi obuhvatila svu raznovidnost i svu objektivnu nečulnost materije. Ni Ajnštajn, ni ijedan drugi veliki naučnik ne upuštaju se — poput Engelsa i Lenjina — u tako odvažne poduhvate i konačne definicije, utoliko pre što bi njihovim poslima i društvenoj ulozi to moglo više da smeta nego da koristi. Budući se nisam zblížio ni s kakvim večnim duhom, a otpao sam od obogotvorene materije — ja ne poričem objektivnost i umno saznavanje sveta, ali ne prihvatam ni njegovu mističnu dijalektičku ni racionalnu mehanističku interpretaciju... Materija ne "iščezava", kao što su mislili empiriokritičisti, odnosno ruski mahisti koje je kritikovao Lenjin, nego su se umnožila i izmenila saznanja o njoj: "čista materija", tj. takva koja ne bi bila i energija više ne postoji u našim predstavama, a sama energija se potvrđuje kao materijalna. Čak ako i veoma složene instrumente i računске mašine, koji su nam dali i daju sve nove i nove uvide u stvarni svet, shvatimo produžetkom naših čula i našeg mozga kao organa mišljenja, pojam materije ne možemo svesti na podatke, slike i zaključke koje otuda dobijamo.

Ljudskom mišljenju je nemoguće propisati granice, pa ono razmišlja o materiji, katkada veoma uspešno i tačno, uzimajući čulne odnosno instrumentske podatke kao nužne činjenice iz kojih tek treba izvući zaključke, teorije, naučne zakone. I Ajnštajn se dovinuo teorije relativiteta bez instrumenata, laboratorija i eksperimenata — olovkom i papirom i razmišljanjem, odnosno matematičkim računanjem koristeći dakako i već dostignuta saznanja drugih. Slično je, u stvari, postupio i Njuton (Newton), jer zaista nigde nije mogao čulima opaziti gravitaciju. Ajnštajn se do teorije relativiteta nije dovinuo eksperimentisanjem, nego meditiranjem, i mnogi — dodao bih s pravom — smatraju to njegovo otkriće isto toliko filozofskom, koliko i naučnom teorijom. Takvu dvostruku ulogu su u istoriji moderne misli igrali Kopernikov sistem, Njutonovi zakoni gravitacije, Darwinovo učenje o poreklu vrsta i Marksovo o ekonomskoj osnovi društva.

Pomenuću, najzad, i ovo: svaki moderni psiholog zna da saznavanje materije nije jednostavno "fotografisanje" kao što ga prikazuje

Lenjin. Materija je dakako nezavisna od onog što ljudi — prema tome i Lenjin — o njoj misle, ali mi o njoj ne znamo ništa sem ono do čega smo se dovinuli kroz nauke i razmišljanja. A današnje ljudsko znanje ne samo što se ne poklapa s Engels-Lenjnovim tvrdnjama, nego ih i pobija. Zato je i definisanje materije promenljivo, kao i saznanje o njoj, a nikada se nije moglo svesti na ono što je čulno opažajno. Saznanje o materiji je vid sveukupnog ljudskog znanja o svetu, drukčiji je u svakoj epohi i kod svakog velikog mislioca. Bertrand Rassel (Russell) razmišlja i zaključuje:

"Ono što je za jednog filozofa značajno u teoriji relativiteta jeste zamenjivanje prostora i vremena prostor-vremenom. Zdrav razum smatra da je fizički svet sastavljen od 'stvari' koje traju u toku jednog vremenskog perioda i koje se kreću u prostoru. Filozofija i fizika razvile su pojam 'stvar' u pojam 'materijalna supstancija', a smatrale su da se materijalna supstancija sastoji od čestica koje su vrlo male i od kojih svaka stalno traje u toku vremena. Ajštajn je namesto čestica stavio događaje; svaki događaj ima prema nekom drugom događaju jedan odnos koji se zove 'interval', a koji može da se na razne načine analizira u element-vreme ili element-prostor. Izbor između ovih raznih načina bio je proizvoljan, i sa jednog teorijskog gledišta nijedan nije mogao da se pretpostavi drugom. Ako su data dva događaja A i B, u različitim oblastima, može se dogoditi da su po jednoj utvrđenoj konvenciji simultani, prema drugoj da je A ranije nego B a prema nekoj trećoj da je B ranije nego A. Ali nikakve fizičke činjenice ne odgovoraju ovim različitim konvencijama.

"Iz svega ovoga, izgleda, sledi da 'gradju' fizike čine događaji, a ne čestice. Ono što mi smatramo česticom treba smatrati nizom događaja. Niz događaja koji zamenjuje jednu česticu ima izvesna važna fizička svojstva i zbog toga zahteva našu pažnju; ali on nema više materijalnosti nego ma koji drugi niz događaja koji bismo mi proizvoljno mogli izvoditi. Otuda "materija" nije poslednja gradja od koje se sastoji svet, nego samo jedan uobičajeni način povezivanja događaja u grupe...

"Dok je fizika učinila materiju manje materijalnom, psihologija je učinila duh manje spiritualnim. Mi smo imali prilike, u jednom ranijem poglavlju, da uporedimo pojam asocijacije ideja sa pojmom uslovnog refleksa. Očigledno je da je ovaj poslednji imao više fiziološki karakter nego onaj raniji, na čije je mesto on došao. (Ovo je samo ilustracija, i ja ne želim da preuveličavam opseg uslovljenog refleksa). Tako su se s oba kraja — fizika i psihologija približile jedna drugoj i još više omogućile teoriju 'neutralnog monizma', koju je predlagao Vilijam Džems (William James) svojom kritikom 'svesti'. Razlika između duha i materije došla je u filozofiju iz religije, mada je dugo vremena izgledalo kao da ima čvršću podlogu. Ja mislim da su oboje, i duh i materija, samo pogodni načini grupisanja događaja. Dopuštam da neki pojedinačni događaji i jedne i druge vrste pripadaju samo materijalnim grupama, ali drugi pripadaju obema grupama, i zato su istovremeno i duhovni

i materijalni. Ova teorija dovodi do jednog velikog uprošćavanja naše slike o strukturi sveta".¹⁾

Skučenost i nenaučnost Engels-Lenjinovog "kopiranja, fotografisanja, odražavanja" objektivne realnosti najdrastičnije izbija na videlo kad se primeni na društvo i na samo ljudsko mišljenje. Kako su ljudi mogli menjati istoriju, ako se pridržavaju osećaja i onog što ovi "kopiraju"? Zar i samog Lenjina nisu nadahnjivale vizije novog sveta da menja "objektivnu realnost"? Zar Platon Lenjinu zaista ne znači ništa, budući je smatrao da saznanje ne potiče iz čula, nego treba da se postigne intelektom? A zar se umetničko delo može svesti na "kopiranje, fotografisanje, odražavanje" "objektivne realnosti"? Zar bi ono uopšte moglo biti umetničkim, ako bi se pridržavalo Lenjinovih definicija o materiji i njenom "odražavanju"? Repa nije bez korena: Engels-Lenjinova teorija odraza je osnova tzv. socijalističkog realizma, dogmatičarsko zaglupljivanje čitavih generacija i nasilje nad ljudskim umom mogu se "uverljivo" pravdati Engelsom i Lenjinom...

No uprkos tome, mi ljudi imamo razloga da se gordimo svojim saznanjima o prirodi, čak i kad joj podmećemo svoje zakone i silujemo je svojim shemama. Jer mada hegelovsko-marksistička dijalektika i mehanističko-marksistički materijalizam nisu ni za milimetar pomakli prodiranje ljudskog uma u prirodu, oni su, budući dušom i osnovom prevratničke ideologije, odigrali epohalnu ulogu u menjanju savremenog ljudskog društva, a samim tim i svetskih odnosa. Ali dijalektika i materijalizam su u tome bili "simboli vere", a ne filozofska ili naučna istina.

Za verovanje i veru, naročito u periodima njihovog uspona, ne samo što nije presudno da se podudare s naučnim istinama, nego ni ako dodju s njima u otvoren sukob — i hrišćanstvo je pobedilo, premda se nije podudaralo s antičkim naukama i filozofijama. Tu ništa ne menja ni što neka ideologija ili verovanje dokazuju sebe naukom ili veruju u svoju naučnost. I hitlerovski rasizam je svoje postavke potkreppljivao naučnim "dokazima" i "teorijama", a Topič (Topitsch) je uverljivo dokazao i da se "nadovezujući na Hegelove ideje, u Nemačkoj razvilo izričito autoritarno, antiliberalno i antidemokratsko učenje o vlasti koje se kao neprekinuta tradicija proteže kroz prošli vek, dobija u viljemovskoj epohi znatan uticaj i, konačno, igra ulogu koju ne smemo podcenjivati u pripremi i službi Hitlerovog režima".²⁾

Mada su ideologije i nauke neotklonjivi i neodvojivi vidovi čovekovog postojanja, one su i različite kako po predmetima — prve borba sa sabračom, a druge s prirodom, tako i po vizijama i metodima — prve pretežno iracionalne i idealne, a druge racionalne i realne. Javivši se u vreme revolucionarnih naučnih otkrića, koja su ne samo

¹⁾ Bertrand Russell: "Istorija zapadne filozofije", Beograd, 1962, str. 794-5.

²⁾ Ernst Topitsch: "Die Sozialphilosophie Hegels als Heislehre und Herrschaftsideologie", Berlin, 1967, str. 63, navod iz "Književnih novina", Beograd, 13. april 1968, godina XX, br. 325, str. 9.

izmenila ljudske poglede na prirodu nego i ljudske uslove, marksizam kao ideologija jedino je i mogao da bude osmišljen i prihvaćen kao "nauka", odnosno filozofija "zasnovana na naučnim dostignućima", to utoliko pre što je njegov tvorac Marks istovremeno bio i revolucioner i osnivač nauke o društvu. Omašaji svih drugih, pa i socijalističkih, religioznih i utopističkih učenja, da ukažu proletarizovanim slojevima i podređenim narodima izlaze iz bede i očaja, pogodovali su Marksovoj naučnosti da preuzme na se bezmalo ulogu nove, dakako naučne, vere. Heraklit je uočio da priroda voli da se skriva, a mi bismo mogli dodati — pogotovu kada se radi o ljudskim naumima i delima. Iz istorijskih perspektiva i uslova ljudskog opstojanja, marksistička filozofija se prikazuje kao racionalistička, sientifikovana mistika.

V

Ali uprkos tim različitim prirodama i zadacima ideologija i nauka, ne može se izbeći pitanje — zbog čega niko u komunističkom pokretu nije ni pokušao da utvrdi očitu, vapijuću nepodudarnost između slike sveta kakvu pruža moderna fizika i one koju bezobzirno nameću komunistički moćnici i dogmatici? Takvo pitanje je utoliko neizbežnije što je sličan sukob postojao i još uvek se javlja i između svih drugih egzaktnih nauka — nastojaću da u drugom delu ove knjige pokažem to i za društvene nauke — i marksističko-lenjinističkih učenja... U tom pogledu su najozloglašeni otpori Staljinovog štićenika Lisenka modernoj genetici, mada ni druge, bezazlenije grane nisu prošle bolje u Prokrustovoj postelji dijalektičarskih moćnika. Važno je spomenuti da je to "doterivanje", to sakaćenje naučnih saznanja, druga strana mnogo žešćih obračuna koje komunistički birokratski vlastodršci, ponajčešće prisvajajući i ulogu vrhovnih žrečeva, još uvek vrše protivu moderne umetnosti, bilo besramnim kampanjama, bilo klevetničkim zabranama...

Doduše, u vreme svog nastajanja, marksizam i nije bio u tako drastičnom sukobu s gledanjima nauke na strukturu i menjanja sveta, društva i čoveka: posle Kant-Laplasove teorije o evolutivnom nastanku sunčanog sistema i Zemlje, Lamark-Darvinovih (Lamark-Darwin) otkrića o neprestanom preobražavanju živih vrsta, dokazivanja francuskih materijalista o primarnosti i objektivnosti materije, kantovskih i sličnih učenja o progresu u društvu, Hegelovih tumačenja istorije kao borbe suprotnosti, Minjeovih generalizacija Francuske revolucije kao borbe klasa, i — najзад, mada ne najneznačajnijeg — očiglednog formiranja proletarijata u posebnu klasu, izgledalo je nepobitnim da se sve kreće, i to po uzlaznoj liniji, pa se čak moglo uverljivo braniti ne samo da je svet objektivn i materijalan, nego baš onakav kakav nam je dat preko čula, a da je borba suprotnosti duša kretanja u njemu. Duhovnu klimu devetnaestog, a dobrim delom i osamnaestog veka čini vero-

vanje u razum, progres i slobodu. Pogotovu su formiranju sličnih gledanja pogodovale životne nužde novih — proleterskih društvenih snaga i novih — socijalističkih političkih pokreta, koje na ovom mestu jedino pominjem, premda su za nastajanje i uspeh dijalektičko-materijalističkog pogleda najpresudniji.

Ali jednom već formiran u celovitu i univerzalnu teoriju — tačno rečeno: ideologiju — marksizam nije pratio nova otkrića čak ni u onoj meri u kojoj je to činio na svome početku, a pogotovu ne s onom kritičnošću koja je bila svojstvena samom Marksu, uprkos svojoj opsesnutosti dijalektikom i materijalizmom.

Štaviše, Marks nije ni formulisao svoje poglede kao filozofiju odnosno kao dovršeni, zatvoreni idejni sistem. Svi njegovi radovi odnose se na određenu oblast ili temu ili su analiza ondašnjih istorijskih zbivanja. Ne postoji nijedan njegov čisto filozofski spis, a ukoliko se i doticao egzaktnih nauka, bilo je to usputno i po pravilu u vezi s dejstvom nekog otkrića na društvene odnose ili na teorije o društvu. I mada se ne može reći da su Marksov prijatelj Engels i Marksovi učenici iskrivili suštinu njegovih pogleda, ipak nije slučajno što ih nije on sistematizovao. Marks je bio dovoljno mudar i naučan da se u svojim razmatranjima ne odvajaju od konkretnih istorijskih realnosti i vlastite nauke o društvu i da prvenstveno u njima traži potvrdu za opšte poglede. Slika stvarnosti i nauka su delom i od toga trpele, ali — nisu bile preobražene u apstraktne "konačne" istine.

Pa ako još nije, a u potpunosti nikada i neće biti razjašnjeno zbog čega je došlo do takvog, posle srednjovekovne skolastike neslučenog dogmatizovanja shvatanja sveta i ljudskog duha, dosta lako i pouzdano se može utvrditi kako se to dogodilo i kolika i kakva su bila sukobljavanja s naukom kod pojedinih sistematičara marksizma.

No ja ću se i u tome pridržavati jedino onog najnužnijeg za sagledavanje problema i praćenje mojih razmišljanja.

Prvi se sistematizacije marksizma poduhvatio Marksov najbliži saradnik Engels u "Anti-Dühringu", delu koje je Marks — neslučajno — pročitao i odobrio, i koje je po vlastitom Engelsovom priznanju pisano — takodje neslučajno — iz praktičnih, partijskih potreba. On izričito kaže: "Kad je pre tri godine Dühring, kao adept i u isto vreme reformator socijalizma, iznenada pozvao na megdan svoje stoleće, moji prijatelji iz Nemačke saletali su me više puta izražavajući želju da tu novu socijalističku teoriju osvetlim u Volksstaat-u, tadašnjem centralnom organu Socijaldemokratske partije. Smatrali su to kao bezuslovno potrebno, da se u partiji, još vrlo mladoj i tek odskora ujedinjenoj, ne bi nanovo pružila prilika za sektaško cepanje i zbrku".¹⁾

Tako sam kodifikator komunističke ideologije — uzgred budi rečeno: on je izmislio i termin "komunistička ideologija"²⁾ — po-

¹⁾ Friedrich Engels: "Anti-Dühring", Beograd, 1953, str. 7.

²⁾ Ibid., str. 12.

tvrdjuje zaključak do koga se dolazi razmišljanjem o prirodi, o korenima i razlozima komunističke, pa i svake druge ideologije, a naime: komunistička ideologija nije nastala iz naučnih podsticaja, nego iz određenih socijalnih, određenih političkih, partijskih potreba, pa je tek potom prikazana i servirana kao nauka, odnosno kao naučni pogled na svet. Tako se s Engelsovim Anti-Dühringom rodila dogma, nužna socijalističkom pokretu i partiji, a otpočelo učutkivanje i pridavljivanje svake dosledne, nepristrasne naučnosti u njemu... A da slika o toj "nauci" bude potpunija, treba dodati: nijedan značajniji marksistički teoretičar i tumač nauke nije bio naučnik, a svi marksisti koji su se laćali pera da izlože ili primene svoju "nauku" na druge nauke činili su to najčešće iz dnevnih partijskih potreba, a nikada iz pobuda koje biše bile teoretske. Otada do današnjeg dana proskribuje se svako nepristrasno, makar i quasi naučno razmatranje teorije i podređuje praktičnim, tekućim potrebama partije, odnosno vlastodržacke frakcije. Pri takvim odnosima nije teško da čuvari čistoće teorije često budu ljudi oskudnog znanja, pa čak i pismenosti (na primer, danas Todor Živkov u Bugarskoj, Gomulka u Poljskoj), što je neminovno vodilo vulgarizaciji izvornog marksizma i otpadanju i razočaravanju najumnijih ljudi pokreta: dogma je postala deo vlasti odnosno — vodj je, po pravilu, bivao i njen prvosveštenik, poput kalifa i sultana u islamu. Pa ni sam Engels, premda mu se ne može sporiti obimna, mada svaštarska kultura, u vreme kada je pisao "Anti-Dühringa" (1877) i skicirao "Dijalektiku prirode" (sedamdesetih godina), nije bio sasvim u toku značajnih otkrića fizike i drugih nauka, a kamoli da je ova tačno interpretirao...

Za Engelsom, s razvitkom socijalističkog pokreta, sledile su desetine teoretičara u pojedinim zemljama: Kaucki (Kautsky), R. Luksemburg (Rosa Luxembourg) i Mering (Mehring) u Nemačkoj, Lafarg i Žores (Lafargue, J. Jaurès) u Francuskoj, Plehanov i Lenjin u Rusiji, Labriola u Italiji, Adler u Austriji, Blagojev u Bugarskoj itd. — medju kojima je bilo darovitih vodja, inventivnih polemičara, upućenih interpretatora pojedinih oblasti, ali — nijednog koji bi samoj teoriji dao bitnih doprinosa. Jedini izuzeci kojima je istorija delimično dala za pravo jesu — na Zapadu Bernštajn (Eduard Bernstein) sa svojim analizama o mogućnosti reformi i mirnog preobražaja kapitalizma, a na Istoku — Lenjin sa svojom teorijom i praksom revolucionarne partije i revolucije. Usput, kao zanimljivost, ističem da se u Britaniji teorija socijalizma uglavnom razvila kroz nemarksističko Fabijansko društvo, a da u Sjedinjenim Državama već odavno praktično nema socijalističkog pokreta, iako ove zemlje imaju najrazvijenije radničke klase: to je dokaz ne samo da marksizam nije svevažeća socijalistička teorija, nego i da radnička klasa ne usvaja obavezno socijalističke ideje.

Mada u prikazivanju realnosti ni revizionisti revolucionarne, dijalektičke strane Marksovog učenja nisu imali veće sreće, nas baš zanimaju oni koji su joj ostali verni, tj. dogmatski komunisti, budući su

još uvek prisutni u društvenim i međunarodnim odnosima sa svojom organizovanom silom i svojim pogledima.

Najznačajniji među njima su Lenjin, Staljin i Mao-Ce-Tung.

Kada je Lenjin 1908. godine objavio "Materijalizam i empirio-kriticizam", svoje jedino značajnije dovršeno delo s filozofskim pretenzijama, teorija relativiteta, objavljena 1905. godine, jedva je bila poznata — i to najčešće kao osporavana — u uskom krugu stručnjaka, pa mu se ne može mnogo zameriti što nije ušla u krug njegovih razmatranja. Ali on je bio duhovno aktivan sve do 1922. godine (umro je 1924. godine), a u njegovim mnogobrojnim radovima, koji vrve dijalektičkim i materijalističkim opaskama — nigde se ne raspravlja o teoriji kvanta i teoriji relativiteta, niti pominju imena Planka i Bora, a Ajnštajna svega dvared, usputno i tek u 1922. godini, polemišući protivu "pomodnih" evropskih filozofa koji se "hvataju za Ajnštajna".¹⁾ Lenjin u "Materijalizmu i empiriokriticizmu", a i u kasnijim filozofskim osvrtima brani Marksove, a još više Engelsove filozofske poglede, ne unoseći u njih nikakvu bitnu izmenu, a što je još značajnije — on pri tome stoji na gledištu klasične (njutonovske) fizike o neizmenjivosti vremena i prostora, o trodimenzionalnosti prostora itd. Bio je veoma oštrouman i primećivao da se teoretska saznanja i otkrića moderne fizike ne podudaraju s njegovim dijalektičkim shemama, pa ponajvećma zbog toga veoma često govori o "krizi moderne fizike"... A koliko su te njegove tvrdnje i predviđanja tačni ilustruje nam konstatacija Openhajmera (J. R. Oppenheimer), jednog od znamenitih fizičara i mislilaca našeg vremena, da su nauke posle ovog rata učinile više značajnijih otkrića nego u čitavoj ranijoj ljudskoj istoriji, a samim tim i izmenile predstave o svetu i ljudskom opstojanju. U stvari je to već bila kriza dijalektičkih shema, koju Lenjin nije mogao, a ni smeo da uoči, budući bi to ugrozilo vizije koje su bile njegovo bivstvovanje, opravdanje njegovog genija. On sa žarom i uverenosti koji zaslužuju divljenje, dokazuje nepodudaranje pogleda raznih sumnjala i skeptika s navodima iz dela Marksa i Engelsa i u tome zaista uspeva, mada filozofska, pa čak ni marksistička slika sveta nije time ništa bitno dobila. On prečesto ismeva "filozofstvjušče fizičare", mada je mnogo nezavidnija njegova uloga kao "fizikujućeg filozofa". Treba ipak biti pravedan prema Lenjinu: on nije bio fizičar, nije imao stručnih pomoćnika, a pretrpan drugim dužnostima nije ni stizao da se o fizici bliže obavesti. Ali njegovi naslednici su za to imali vremena i stručnjaka na pretek. A oni su, u suštini, ponavljali ono što su Engels i Lenjin već rekli, pri tome sve do današnjeg dana zaglušujući i same sebe tiradama kako je Lenjin na genijalan način — uopštio dostignuća modernih nauka!

O Staljinovim filozofskim uopštavanjima već je bilo dovoljno govora, a što se tiče Mao-Ce-Tungovih gledišta, ona su — ukoliko sam uspeo da se s njima upoznam — originalna jedino u pitanjima gerilskog

¹⁾ V. I. Lenjin: "Sabrana dela", 33, Moskva, 1951, str. 202, 206-207.

rata, a u svemu drugom se odlikuju još većim uproščavanjima, ali i ubedjenošću s kojom se jedino može meriti Lenjinova.

I tako su filozofske osnove marksizma, rodjene sredinom i sistematizovane sedamdesetih godina devetnaestog veka, ostale u biti neizmenjene, dočim su moderne nauke sve nezadrživije išle dalje. Nije se dogodilo ono čemu se nadao Engels: "...Materijalizam... mora da menja svoj oblik već sa svakim epohalnim pronalaskom u oblasti prirodnih nauka".¹⁾ A nije se ni moglo dogoditi: čak i da se nije preobrazio u teoriju borbe za vlast, a potom u dogmu vlasti, marksistički materijalizam je bio previše sputan svojom hegelovski dijalektičkom formom da bi mogao da se uskladi s naukama.

Ali ako nije bilo moguće dovesti u sklad osnove marksističkog materijalizma s naukama, zar u marksističkom pokretu nije bilo skeptika i znalaca nauke da obznanu tu nemogućnost? Bilo ih je, razume se, ali su obmanjivali same sebe ili bili učutkani — verovanje je bilo jače od činjenica, životne nužde presudnije od istina. A zar nije bilo u komunističkim zemljama naučnika-nemarksista, koji biše uvideli sve to i ukazali na nepodudarnost? Naučnici su sve to znali, razume se, ali ostajali su po strani ili, najčešće, deklarativno potvrđivali pravovernost dogme i svemudrost vodje — da biše izbegli progone i pretrajali u svojim duhovnim oblastima trajnijim i časnijim od politike. Jer i naučnici su ljudi — moraju da žive od zarada i u stvarnim datim društvenim odnosima, pa premda, kao i političari, previše govore o savesti, na kraju krajeva po pravilu čine ono što mogu. Vremenom je izgrađen i prihvaćen oblik kojim su naučnici potvrđivali prividno podudaranje svojih teorija s marksističko-lenjinističkim dogmama: u istupanjima su odavane hvale "genijalnim vodjima" i "mudrim rukovodstvima", a spisi su škropljeni navodima "klasika" marksizma-lenjinizma, tj. Marksa, Engelsa, Lenjina, Staljina, Mao-Ce-Tunga i, dakako, vladajućeg nacionalnog vodje — da bi naučne analize i saznanja time dobili propusnicu u javnost i na katedre.

Ali doista može izgledati čudnim kako se marksističko učenje — uprkos tim očigledno sve većim neskladima između njegovih osnova i egzaktnih nauka — moglo održavati na životu, a pogotovu kako je mogao jačati pokret nadahnut njime. Objašnjenje ove "apsurdnosti", kao i koje bilo slične u istoriji, nije moguće iscrpiti već i zbog toga što analize društvenih pojava, čak i pradavnih, makar koliko bile naučne, neizbežno nose sobom i gledišta onog koji ih vrši, a trajanje nacija i ljudskog roda neprestano pruža nove činjenice i nova saznanja. Ipak meni izgleda da je u tome bila bitna životna nužda klasa i naroda zapalih, usled "nepravdi istorije", u bezizlaznu bedu i propadanje. Proroci i proroštva su porod očaja. Za ljude obrečene na ropstvo i umiranje i nije bitno da li je neka slika sveta istinita s naučne,

¹⁾ Friedrich Engels: "Ludwig Feuerbach i kraj nemačke klasične filozofije", objavljeno u K. Marks i F. Engels: "Izabrana dela II", Beograd 1950, str. 361.

s razumske tačke gledišta, nego da li ih nadahnjuje — da li im pruža izgleda da promene uslove svog opstanka. Presudnije je, dakle, bilo ostati veran učenju koje je pružalo izgleda sve ugroženijoj naciji i sve obespravljenijim ljudskim bićima, nego to učenje sravnjivati s naučnim saznanjima i pogledima.

I sama pomisao na takvo što prikazivala se izdajom, utoliko nepobitnijom što je marksistička teorija u sferi društvenih odnosa, odnosno kriza i konflikata u koje su bili zapali državni i društveni organizmi — na primer, Rusije ili Jugoslavije — pružala uverljiva objašnjenja onima koji su se borili za viziju novog života. U tome je bitno verovanje, a ne egzaktna istina... To podseća na Hegelov odgovor: Utoliko gore po činjenice! — kad su mu spomenuli da se njegove sheme možda ne slažu s činjenicama. A ja pamtim, kako smo mi vodeći komunisti kadgod bismo načuli o nekom sumnjanju u postavke marksizma, unapred “znali” da se radi o “revizionističkoj”, o “neprijateljskoj” raboti. A što je još važnije, tako je i s praksom: nije nužno da se ona poklapa s dotadanjom marksističkom teorijom, ukoliko nepobitno vodi k cilju. U tome i jeste genijalno demonijaštvo Staljinovo: on je shvatio da će komunisti, uprkos svojoj uznemirenoj ljudskoj savesti, nastupati za njegovim lažima i zločinima, budući su i to sredstva i nužne žrtve na putu k vlasti i gospodstvu. I u meni su se, intimno, pojavile sumnje kada su otpočeli procesi trockistima u Moskvi 1936. godine. Ali ja sam ubedio sebe u istinost optužbi nad njima — inače ne bih mogao ostati u pokretu kome sam se odao i koji me je posvojio borbama, mučenjima i tamnicama. Ugušio sam, zbog toga, i moralno dvoumljenje kada sam iz Titovog ćutanja, posle njegovog povratka iz Moskve 1936. godine, naslutio da u tim procesima sve i nije onako kakvim ga prikazuju, nego da — tako mora, tako treba da bude. Ispred i iznad činjenica išle su apriorne istine, a borba za njihovo, za moje vlastito ostvarenje zatumljivala je etiku, čak se bila preobrtila u najvišu etičnost...

Komunizam nije religija, pa ni upoređivanje s njom nije pogodno. Ali u “apsurdnosti” njegovog jačanja ima nečeg zajedničkog s podatljivošću rimskih robova i kolonijalnih naroda rimskih kolonija mističkom verovanju u Božjeg sina iskupitelja i u njegovo uskrснуće, u čemu su rimski patriciji, obrazovani u racionalističkom i naučnom stoicizmu, jedino mogli da se podruguju kao naivnostima. Neko može primetiti da je hrišćanstvo, nasuprot modernim ideologijama, donelo u svet ideju jednakosti i ljubavi — ideju istovetnosti sudbine ljudi. To je istina. Ali ako se u našem dobu i nisu, kao toliko puta u prošlosti, u samom hrišćanstvu zacarivale ideje mržnje i našilja, ono se pokazalo nedostatnim da ih obuzda. Zar nisu u našem dobu najnerazumskije, najmračnije sile nacizma, povrgnuvši u bezumlje i sramotu najcivilizovaniju naciju sveta, bacile u razur Evropu i znatan deo ljudskog roda? A zar i danas, pod drugim znamenjima i s drukčijim motivacijama, ne divljaju demoni nasilja i bezakonja, ropstva i smrti?

Vreme, uslovi i potrebe činili su svoje: nepodudaranja dijalektike s naukom ispoljavala su se u tome što su komunisti i u borbi za vlast i za svoj monopol vlasti, postajali — u velikim razmerama i grubo uzev — sve dogmatičniji, a istovremeno i sa sve većim smislom za realnost. Najveći, najubedjeniji i “najnaučniji” dogmatičari su i najtvoračkiji graditelji komunizma. Tako je Lenjin dogmatičniji od Engelsa, ali i s dubljim, nepogrešivijim osećanjem realnosti za svoje doba i za svoje revolucionarne — ruske prilike. Isto se može reći i za Staljina. Mao-Ce-Tung je od sviju njih najdogmatičniji, ali možda i najrealističniji u sagledavanju sudbine Kine i proziranju izrođavanja dogme kroz njene nosioce — kroz sklonosti ljudskog bića k ugodnostima i laganostima. Čak se čini da je taj bezdušni, samouništavajući realizam komunista utoliko moćniji i nepogrešiviji ukoliko su njegovi vršioći u dogmu uvereniji. Uliivajući svojom apsolutnošću bezmernu moć otpora realnostima, dogma istovremeno goni na snalaženje u njima — da bi se preživelo, da bi se pobedilo. Tako i jeste: komunisti su neprobojni, nepomirljivi dogmatici koji smišljeno, uporno i odvažno procenjuju ljudske odnose i mogućnosti i deluju u njima s nemilosrdnošću i prema samima sebi — kao da se radi o predmetima koje treba žrtvovati jedino njima znanom neizbežnom cilju istorije i ljudskog opstanka. Zbog toga se može reći da veliki tvorci dogme, veliki graditelji komunizma — Engels, Lanjin, Staljin i Mao-Ce-Tung u stvari i nisu dogmatičari u bukvalnom smislu te reči. Oni su dogmatičari jedino gledani iz drugih, izmenjenih, iz današnjih uslova. Jer dogod se ljudi, dogod se život podaje dogmi, ona se u stvari prikazuje kao otkrovenje, odnosno — kao nauka. Sve dok je dogma kadra da posvećuje najpre borbu, a zatim vlasti i privilegije — ona nije dogma za njene pristaše. Preokret nastaje kada moderna tehnologija, ekonomske, političke i druge prilike nateraju komuniste i njihove sisteme da izidju iz svoje duhovne i druge učaurenosti i da, boreći se za opstanak, postaju i sami “nevernici” i “revizionisti”.

Tako je bivalo i s drugim revolucionarnim pokretima kroz istoriju. Udesi komunizma su različiti jedino utoliko što je on nastupao u ime naučnosti, verujući da je i sam nauka. Ali to je bio njegov dug vremenu, oblik koji su mu uslovi nametnuli, iluzija s kojom se morao poistovetiti da bi se ostvario.

VI

Kao što smo videli, najpre se u ogledalu prirodnih nauka, a u prvom redu teorijske fizike, oglednulo iznakaženo i nestvarno lice dijalektičkog materijalizma. Ali i te nauke su, same za sebe, bile nemoćne da to lice prikažu svetu u njegovoj istinosti sve dok i same nisu dospele u pogodne društvene uslove — sve dok samim komunistima nije postalo korisnim i neizbežnim da priznaju njihova saznanja i dokaze. Tako je Sovjetski Savez bio na kraju Staljinove vladavine

dospeo u smešnu situaciju da proizvodi atomske bombe i da istovremeno poriče tumačenja Ajnštajnovne teorije relativiteta, u kojoj je sadržana "osnovna jednačina za atomsku energiju",¹⁾ i koja je "samo jedan vid mnogo šireg tumačenja stvarnosti".²⁾ Sovjetski studenti nisu mogli da ne uče ajnštajnovsku fiziku, jer druga danas i ne postoji, a sovjetski naučnici koji spadaju među najinventivnije i najdublje u svetu, morali su da crvene pred svojim zapadnim kolegama zbog bedastoća zvanične filozofske propagande. Zaista, sve što propada — propada na ružan način. A što Kina još uvek objašnjava sve na svetu i samu sebe svojom — maoističkom — varijantom marksizma i uspeva u proizvodnji lubenica i atomskih bombi zahvaljujući "svemoćnom" i "sveznajućem" učenju Mao-Ce-Tunga, razlog je u težnji njenih revolucionarnih, njenih despotskih sila da čak i kroz takve, u naše vreme groteskne oblike, izbore za sebe odgovarajuće oblike života, a za svoju zemlju položaj svetske sile.

U svakom slučaju, izgleda mi poučnim za svakoga, pa i za Kineze, ako izložim kako se u Sovjetskom Savezu menjalo gledanje na Ajnštajna i njegovu teoriju. Pri tome, da ne bi bilo zabune, treba odmah istaći da je teorija relativiteta naišla među naučnicima Sovjetskog Saveza na mnogo manji otpor nego u drugim zemljama i da su se jedino zvanični ideolozi, odnosno naučnici podložni njima ili zaslepljeni zvaničnom ideologijom, suprotstavili njenom filozofskom vidu, odnosno izgledu sveta koji je ona otkrila, neodvojivom od njenih matematičko-fizikalnih zaključivanja. Ta tvrdokorna suprotstavljanja su trajala sve do Staljinove smrti, a na drukčiji i nešto blaži način sve do danas, uprkos tome što su i sami sovjetski ideolozi doprli u smešan i besmislen položaj.

Iz uporedjivanja tretiranja tog pitanja pod Staljinom i pod Hruščovom, u najuglednijoj sovjetskoj naučnoj publikaciji, vidi se i ono što se promenilo i ono što je ostalo istovetnim u tvrdokornim, mimikrijskim gledanjima sovjetskih marksista:

O Ajnštajnu, 1933. godine: "Filozofska pozicija Ajnštajna ne odlikuje se doslednošću. Materijalistički i dijalektički pogledi prepliću se s mahističkim³⁾ postavkama, koje prevladaju u skoro svim filozofskim istupanjima A. (Ajnštajna — M. Dj.)... Zauzima poziciju libe-

¹⁾ S. Glasstone: "Atomska energija", Beograd, 1954, str. 67.

²⁾ Ibid., str. 83.

³⁾ Izraz skovan prema prezimenu Ernsta Maha (Mach), austrijskog fizičara i filozofa, čiji je kritičizam prema njutonovskom nasledju prokrčio put Ajnštajnovoj teoriji relativiteta i bio jedan od izvora logičkog pozitivizma tzv. Bečkog kruga. E. Maha i ruske "mahiste" je naročito oštro kritikovao Lenjin u svom "Materijalizmu i empiriokritičizmu" s pozicija dogmatskog engelsovskog dijalektičkog materijalizma, pa je "mahizam" za sovjetske ideologe, a da i na znaju njegove postavke, i dandani esencija i simbol "idealističkih", tj. neprijateljskih duhovnih otrova.

ralnog demokratizma. Ne skrivajući svoje simpatije prema SSSR, jedan je od članova društva prijatelja SSSR".¹⁾

O Ajnštajnu 1957. godine: "Filozofski pogledi Ajnštajna nisu nikad iskazivani u imalo doslednom obliku. Njegovi radovi sadrže svoj duboki progresivni naučni značaj nezavisno od ovih ili onih izjava takve vrste".²⁾

Kao što se vidi, dok se u godinama 1932. i 1933. otvoreno napadaju "filozofski pogledi" i "pozicije" Ajnštajna kao mahističke, u godinama 1957. i 1960. se jedino govori da Ajnštajn nikad nije u doslednom obliku iskazao svoje poglede. Odnos prema Ajnštajnovim filozofskim pogledima — tačnije rečeno — prema Ajnštajnovim razmišljanjima o svetu na osnovi teorije relativiteta i drugih naučnih saznanja, ipak je postao blaži, tolerantniji, mada je ostala neiskorenjenom sumnjičavost prema Ajnštajnovim filozofskim pogledima kao "nejasnim". Ajnštajn kao mislilac nije kod sovjetskih ideologa uspeo da se uzdigne iznad naivnog liberala, pogodnog jedino za članstvo u društvu prijatelja Sovjetskog Saveza.

O teoriji relativiteta 1932. godine: "Duboku kritiku tih pogleda (misli se na Njtonove poglede o prostoru i vremenu — M. Dj.) dao je Engels, koji je razgolitio metafizičke poglede Njtona. Engels, anališući pojam kretanja, ukazuje: 'Kretanje odvojenog tela ne postoji, postoji jedino relativno kretanje' (Marx i Engels: "Dela", tom XIV, str. 393.) Jer je svako kretanje, a napose mehaničko, uzajamno dejstvo tela. Takva ista metafizička apstrakcija je predstava o apsolutnom, nepovezanim s materijom u kretanju prostoru i vremenu. Prostor i vreme su oblici postojanja materije u kretanju i ne postoje odvojeno, nezavisno od materije. U vezi s tim Engels piše: "Razume se, obe forme postojanja materije (prostor i vreme — Red.) bez te materije ne predstavljaju ništa od prazne predstave, apstrakciju koja jedino postoji u našoj glavi" (isto, str. 356)... Ta teorija (tj. teorija relativiteta — M. Dj.) predstavlja korak napred u razvitku fizike. — Zajedno s tim treba podvući da je slom starih predstava o prostoru i vremenu s t. r. (teorijom relativiteta — M. Dj.) iskoristila buržoaska reakcionarna filozofija, ponajvećma mahizam i njemu slični subjektivno idealistički pravci. Tome su, unekoliko, pripomogli i neki fizičari, a posebno sam tvorac teorije relativiteta Ajnštajn. — Tako je Ajnštajn više puta prikazivao svoja istraživanja kao razvoj ideja E. Maha o prostoru i vremenu... — Takođe je neosnovano misliti da je analiza prostora-vremena, koju je dao Ajštajn, konačna i iscrpna. Nužna je kritička materijalistička analiza t. r. i pregled u literaturi postojećih postavki t. r."³⁾

¹⁾ "Boljšaja Sovjetskaja Enciklopedija", prvo izdanje, tom 33, str. 154, Moskva, 1933. godina.

²⁾ "Boljšaja Sovjetskaja Enciklopedija", drugo izdanje, tom 48, str. 343, Moskva, 1957.

³⁾ "Boljšaja Sovjetskaja Enciklopedija", prvo izdanje, tom 33, str. 616-617, 1932, Moskva.

O teoriji relativiteta 1955. godine: "Teorija relativiteta je fizikalna teorija prostora i vremena i s njom su tesno povezani takvi osnovni fizični pojmovi kao što su — kretanje, masa, energija i dr.; zbog toga njeni opšti zaključci imaju filozofski značaj, a nju shvatiti nije moguće bez nužne filozofske analize njenih osnova. Prostor i vreme su oblici postojanja materije, a to znači da prostorni i vremenski odnosi ne postoje sami po sebi u čistom vidu, već se određuju materijalnim vezama predmeta i pojava. Prema tome, opšti zakoni tih odnosa, svojstva prostora i vremena predstavljaju zakone i svojstva opšte strukture materijalnih veza predmeta i pojava. Zato se poznavanje svojstva prostora i vremena razvija u zavisnosti od poznavanja svojstava same materije. Ako je teorija prostora i vremena u klasičnoj fizici pre svega polazište od svojstava i odnosa tvrdih tela, to je t. r. nikla na tlu istraživanja elektromagnetskih procesa... Na taj način, u osnovi t. r. leže novi zaključci o opštim svojstvima materijalnih veza, međudejstvu fizičkih pojava. Samim tim su nastanak i razvitak teorije relativiteta poslužili kao potvrda učenja dijalektičkog materijalizma o prostoru i vremenu kao oblicima postojanja materije... — Dijalektički materijalizam uči da su prostor i vreme — oblici postojanja materije". "U svetu nema ničeg drugog sem materije u kretanju, a materija se ne može kretati drugojače nego u prostoru i vremenu" (Lenjin V. I.: "Dela", izdanje četvrto, tom 14, str. 162). Zato se takodje može reći da je t. r. učenje o prostorno-vremenskim odnosima materije u kretanju. — Najvažniji teorijsko-saznajni zaključci t. r. jesu: (1) potvrda učenja dijalektičkog materijalizma o prostoru i vremenu kao oblicima postojanja materije... (5) t. r. uspostavivši vezu prostora i vremena, strukture prostora-vremena i materije itd., samim tim potvrđuje učenje dijalektičkog materijalizma o uzajamnoj vezi i uslovljenosti svih vidova materijalne stvarnosti. Postavivši konkretne probleme dijalektike sadržaja i oblika, konkretnog i apstraktnog, apsolutnog i relativnog, njihova svojstva i odnosne pojave, t. r. potvrđuje postavku Engelsa da je nauka o prirodi probni kamen dijalektike¹⁾).

Kao što se vidi, u Staljinovo vreme je bilo suzdržanosti i kritizma čak i prema fizikalnoj strani teorije relativiteta ("neosnovano je misliti da je analiza prostora-vremena, koju je dao Ajnštajn, konačna i iscrpna. Nužna je kritička materijalistička analiza t. r."), dok su svu silu svog gneva moskovski gromovnici pričivali za "buržoasku reakcionarne filozofe", kao i samog Ajnštajna, koji je ovima "pripomogao" da "iskoriste" slom starih predstava o prostoru i vremenu.

Pod Hruščovom su nestali svaka suzdržanost i kritizam prema teoriji relativiteta, a izostavljeno je — za svaki slučaj — i pominjanje makakvog i mačijeg iskorištavanja teorije relativiteta, pa time i zamerke Ajnštajnovim filozofskim pogledima. U tome i jeste stvarna promena, svakako veoma značajna s gledišta oslobodjavanja naučnog mišljenja

¹⁾ "Boljšaja Sovjetskaja Enciklopedija", drugo izdanje, tom 33, str. 411, 1955, Moskva.

od dogmatskih stega. Ali to je više promena iz nevolje, nego iz stvarnog, nepristrasnog uvidjanja istine: kao i u Staljinovo vreme, živo je nastojanje da "opšti zaključci" teorije relativiteta "posluže kao potvrda učenja dijalektičkog materijalizma", pri čemu se pod Hruščovom — valjda u skladu s kursom vraćanja k Lenjinu — za dokazivanje uzima umesto Engelsovog navod Lenjinov. A samo to dokazivanje nije ništa drugo do proizvoljna, zbrkana konstrukcija i svesna obmana. Izmišljena Engelsova "duboka kritika" Njutonovih pogleda, a pogotovu navodjenje njegove misli o isključivom postojanju relativnog kretanja, trebalo bi da nagovesti kao da je on ni manje ni više nego preteča Ajnštajnov! Međutim, između te Engelsove misli i Ajnštajnovе teorije zajednički je jedino pridev "relativan". Engels jednostavno ističe banalnu činjenicu da se kretanje nekog tela uvek odvija u odnosu na neko drugo telo, dok se u teoriji relativiteta — kao što smo već ranije videli — radi o ukidanju razlike između mase i energije, o otkrivanju četvrte dimenzije u svetu događanja, o spoju prostora i vremena u prostor-vreme, o relativnosti vremena pri prelazu u drugi koordinatni sistem itd.

Šta znači, do vraga, ta "dubokoumna" Engels-Lenjinova tvrdnja da su vreme i prostor oblici postojanja materije? Ništa drugo do da nema materije koja se ne bi prostirala i trajala! Veoma staro i — veoma, veoma banalno. Ali komunistu zbunjuju i zadivljuju "oblici postojanja": to zvuči učeno, duboko i — što je najvažnije — hegelijanski! Nije uverljivije ni ukalupljivanje Ajnštajnovе teorije u Lenjinov navod: sovjetski teoretičar navodi Lenjinovu misao — takodje jednu od onih večnih istina koje zvuče tako dubokoumno — da se "materija... ne može kretati drugojače nego u prostoru i vremenu", pa na to nadovezuje: "Zato se takodje može reći da je t. r. učenje o prostorno-vremenskim odnosima materije u kretanju"! Gde su tu logika, pamet i poštenje? I kakva grandomanska, grandolokventna zbrka: "svojstva prostora i vremena predstavljaju zakone i svojstva opšte strukture materijalnih veza predmeta i pojava"!... Prava sreća za sovjetsku nauku i sovjetski narod što se ne pridržavaju ni takvog dokazivanja, ni takvih mislilaca!...

VII

Dovoljno uman i savestan posmatrač bi već u različitim načinima, na koji su veliki dogmatičari i graditelji komunizma shvatali dijalektički materijalizam, razvijali ga i koristili se njime, mogao da nasluti začetke njegovog današnjeg rasula. Ali usiljena i nasilna nastojanja da se vizije moderne nauke uklope u dijalektičke kalupe nisu ni jedini, ni najnoviji vid krize marksističkog pogleda na svet. U stvari je kriza u njemu samom, začeta s njegovim radjanjem.

Ni Marks, makoliko verovao u svoju naučnost, a u određenoj meri u nauci o društvu i bio naučnikom, nije ni mogao odstraniti prirodno svojstvo svog mišljenja da ono — kao i svako ljudsko mi-

šljenje — ostvaruje samo sebe u stvarnostima: spajajući svoje poglede s radničkim pokretom, on nije mogao izbeći njihovo sistematizovanje, budući drukčije ne biše bili ni shvatljivi, a kamoli prihvatljivi kao program akcije. Svoje saznanje u nedostatnost i zastarelost svakog sveobuhvatnog filozofskog sistema, on je na kraju krajeva žrtvovao težnji za ostvarivanjem vlastitih ideja — potrebama socijalističkog pokreta. Jer mada je u njegovoj mnogostrano darovitoj ličnosti nemoguće razdvojiti revolucionera od naučnika, ipak je on počeo svoje bivstvovanje kao revolucioner, pa tek kao takav potražio u nauci potvrde svojih verovanja. Drukčije rečeno: kao što neko najpre postaje komunistom pa potom uči komunističke teorije, tako je i Marks tek pošto je postao komunistom izgradio komunističko učenje. Takav je ostao do smrti, 1883. godine — revolucioner koji u Britanskom muzeju traga za objektivnim zakonima koji će opravdati njegov pro-ročki zanos i njegovu delatnost, neistrošivu već i zbog toga što je bila usmerena ka konačnom oslobodjenju od nasilja i izrabljivanja. Takav cilj je morao podrediti sredstva, makar koliko bila naučna: buduća kriza marksizma — da se i mi poslužimo dijalektikom — nalazi se u njegovoj klici, određena je načinom njegovog nastajanja i njegovom namenom.

Dalji tok je, grubo uzev, doveo do jačanja dogme u realnosti — u socijalističkom pokretu, ali i do njene sve manje naučnosti i sve neobuzdanije netrpeljivosti: Engels sistematizuje Marksove poglede u učenje — u filozofiju socijalističkih partija, Lenjin potom tu filozofiju obogaćuje teorijom revolucije i nove vlasti i izgradnjom njihovog orudja — revolucionarne partije nove vrste, a Staljin je svodi na propise i sredstvo duhovnog porobljavanja. Staljinova strahovlada u samoj partiji i nedogledna provalija koja se tokom vremena razjapila između nauka i dijalektike, između komunističke realnosti i komunističkih teorija, nagnala je današnje istočnoevropske vodje ne samo da se mahnu dijalektike, nego i da se marksizmom-lenjinizmom služe kao sredstvom međusobnih pritisaka i prevlasti, cenjkanja i ustupaka. Svojih velikih učitelja oni se, u stvari, jedino prisećaju o svetkovinama ili kada treba vlastite razočarane sile prikupiti protivu "tudjih shvatanja". Pri tome je upadljivo kako s osamostaljivanjem komunističkih partija iz termina "marksizam-lenjinizam" postepeno nestaje onaj njegov drugi deo, koji danas jedva i služi ičemu drugom sem podvlačenju idejne prevlasti Moskve. Dopisnik "New-York Times"-a C. L. Sulzberger prilikom posete Titu, sredinom maja 1968. godine, primetio je da ovaj više ne upotrebljava izraz lenjinizam, nego jedino marksizam, a češki komunist Čestimir Cisarž je odvažno potvrdio, izazvavši gnev i zgražanje Pravih ideologa: "Nemoguće je zaobići neke negativne strane pokušaja da se iskustva sovjetskih komunista proglase za jedini mogući pravac marksističke politike i da se lenjinizam ponekad primenjuje kao monopolističko tumačenje marksizma".¹⁾

¹⁾ "Politika", Beograd, 16. jun 1968, str. 2.

Udaljavanje najpre od Staljina, a sada i od Lenjina, u stvari je udaljavanje od Marksa i marksizma... Sve to i daje povode Mao-Ce-Tungu da u istočnoevropskim, italijanskim i francuskim komunističkim vodjama gleda otpadnike, ali i da, uočivši sovjetske promašaje u izgradnji "besklasno društva", suzbija partijsku birokratiju i uzdiže marksizam i vlastite poglede na nivo "nove" religije...

Neko s pravom može primetiti da je većina onog što ja ovde izlažem kritici — jedna strana marksizma, jedna crta Marksova ili kao što se to danas najčešće čuje u zbuđenim i beznadnim istočnoevropskim vrhovima — Staljinovo izopačavanje marksizma. Ali niko ne može osporavati da su se i Marks i marksizam ostvarili jedino tom svojom dogmatskom, despotskom crtom, koja je svoj čudovišni vrhunac dosegla u Staljinu i sistemu vlasti i privrede koji je on dogradio, a da su sve druge njihove crte — humanističke, demokratske, neideološke, jedino preživele u glavama komunističkih jeretika kao iluzije, možda pogodne za probijanje dogmatskih stega, ali neizdvojive, nestvarne i neprihvatljive za ocrtavanje i podsticanje drukčijih, socijalističkih demokratskih odnosa. A oni koji, poput profesora Vranickog u Jugoslaviji,¹⁾ zameraju meni da sam poistovetio komunizam sa staljinizmom, u stvari otkrivaju same sebe kao neodvažne i nekadre da u teoretskoj kritici kroče dalje od one kritike Staljina koju su komunistički političari (Tito, Hruščov i dr.) pre njih u praksi obavili. Mislioci s takvim stavom i takvim gledanjima najčešće lakiraju poslestaljinisku komunističku stvarnost (Titovo "samoupravljanje", Hruščovljevu "narodnu državu" ili Brežnjevljevo "naučno rukovodjenje"), prikazujući je kao vraćanje socijalizma na pravi put. U stvari, kriza staljinizma, baš zbog toga što je pre svega kriza komunističke stvarnosti, pa tek potom i teorije, ne može biti drugo do kriza komunizma, pa i marksizma kao ideologije. Meni se čini da onaj koji to ne shvata — nije kadar ili neće da shvati smisao i dubinu krize u današnjem komunizmu, pa nije ni voljan da traži izlaze iz nje...

Naučnička sumnjičavost, a možda i nedostatak vremena, ometaju Marksa da svoje poglede i svoja verovanja formuliše u filozofski sistem, ali on Engelsa ne samo što u tome ne ometa, nego ga čak i podstiče (saslušava njegovog "Anti-Dühringa" i čak dopisuje desetu glavu u njemu). Ni čuda! Dogmatičnost Marksovog vlastitog materijalizma i dijalektičnost njegovog vlastitog gledanja čine kostur i dušu čitavog njegovog sistema. Zar on sam nije zapisao u svom najzrelijem, najnaučnijem delu: "Zato sam javno priznao da sam učenik ovog velikog mislioca (tj. Hegela — M. Dj.), pa sam u glavi o teoriji vrednosti ovde-onda i koketirao s njegovim načinom izražavanja. Mistifikacija koju dijalektika podnosi u Hegelovim rukama ni najmanje ne pobija činjenicu da je on prvi obimno i svesno izneo opšte oblike njenog kretanja".²⁾ "Doista je mnogo lakše putem analize naći jezgru

¹⁾ Predrag Vranicki: "Historija marksizma", Zagreb, 1961, str. 572.

²⁾ Karl Marx: "Kapital", I, Beograd, 1967, str. LIV.

religioznih maglovitosti, nego obrnuto iz datih odredjenih stvarnih životnih prilika izvesti njihove verske idealizovane oblike. A ovaj poslednji metod je jedino materijalistički, dakle naučan".¹⁾ Bukvalno uzev, Marks je ostao nedorečen u pogledu vlastite filozofije, vlastite ideologije, ali ove su iz njega, jedino iz njega mogle biti izvedene i sve dosada izvodjene. Baš na toj njegovoj nedorečenosti danas nam "spasioci" i "obnovitelji" marksizma nude umesto "Engelsove" i "Lenjinove" "polepšanu" marksističku ideologiju, pa samim tim i dosledniji — egalitarniji, sumorniji i dogmatičniji socijalizam. Ali srećom, sve se to odvija u njihovim glavama i u grupicama mladeži, ogorčene što se nije ostvario toliko žudjeni san bratstva i jednakosti — komunizma... Eto do kakve apsurdnosti su doveli ljudi i prilike: "obnovitelji" Marksa — da dokazuju kako marksistička ideologija nije Marksova, a mene — da dokazujem kako je Marks bio dijalektički materijalista!...

A kad je jednom već sazdana kao "naučna", ta filozofija potom sa sve većom bezobzirnošću insistira na svojoj naučnosti i poziva se na "najnovija" naučna dostignuća, neumorna u nastojanju da njima opravda samu sebe na taj način što će ih nategnuti na svoje dijalektičke kalupe.

Tu ništa ne menja na stvari što je Engels, pridržavajući se Marksove izreke da su "filozofi... svet samo različito tumačili, ali radi se o tome da se on izmeni";²⁾ a svestan neizrecive složenosti i raznovrsnosti prirode koju su nauke već bile otkrile, dokazivao: "Ali to shvatanje (misli se na marksistički istorijski materijalizam — M. D.) čini kraj filozofiji u oblasti istorije, isto tako kao što dijalektičko shvatanje prirode čini svaku filozofiju prirode nepotrebnom i nemogućnom. Sada se više nigde ne radi o tome da se otkrivaju u činjenicama. Za filozofiju, prognatu iz prirode i istorije, ostaje onda samo još carstvo čiste misli, ukoliko ga je još preostalo: nauka o zakonima samog procesa mišljenja, logika i dijalektika".³⁾ I dalje: "Čim se svakoj nauci zasebno postavi zahtev da jasno odredi svoje mesto u opštoj celini stvari i znanja o stvarima, svaka nauka o toj opštoj celini postaje izlišna. Ono što tada još ostaje samostalno od cele dosadašnje filozofije, to je nauka o mišljenju i njegovim zakonima — formalna logika i dijalektika. Sve ostalo prelazi u pozitivnu nauku o prirodi i istoriji".⁴⁾ Time je Engels i sebe i druge zamamljivao u zamku naučnosti.

Jer i taj Engelsov, odnosno Marksov stav poticao je iz naučne klime vremena: mnogi mislioci i naučnici (na primer Hekel (E. Häkel)),

¹⁾ Karl Marx: "Kapital", I, Beograd, 1967, str. 298.

²⁾ K. Marx: "Teze o Feuerbachu", objavljeno u K. Marx i F. Engels: "Izabrana dela", I, Beograd, 1950, str. 393.

³⁾ Friedrich Engels: "Ludwig Feuerbach i kraj nemačke klasične filozofije", objavljeno u K. Marx i F. Engels: "Izabrana dela", II, 1950, str. 388-389.

⁴⁾ Friedrich Engels: "Anti-Dühring", Beograd, 1955, str. 33.

pa i sam Foerbah, materijalistički preteča Marksov, a pre njega Pol d'Olbah (Paul d'Holbach) već su uvidjali neosnovanost makakve filozofije kao sveobuhvatnog sistema. Uostalom, jedno je reći, a drugo učiniti: Engels nije bio ni voljan ni kadar da taj stav primeni na učenja svog prijatelja Marksa, jer bi se time obojica morali odreći ideološke prevlasti u socijalističkim pokretima, a time i uloge u istoriji. Pri tome Engels, sasvim neslučajno, uvodi u život nove termine. Takođe neslučajno, dalje "uopštavanje" odnosno shematizovanje Marksovih učenja obaviće se u revolucionarnoj Rusiji. Plehanov će uvesti termin dijalektički materijalizam, čije će "zakone" Lenjin uzdići na nivo nove vere, a u ime kojih će Staljin likvidirati milione "tudjih elemenata" i istrebiti stotine hiljada "devijacionista". Tako spajanjem "nemačke" sheme i "ruske" mistike marksistička filozofija dobija konačni vid i konačni naziv — dijalektički i istorijski materijalizam: naziv sam po sebi apsurdan, budući je drugi jedino primena prvog na ljudsku istoriju, a prvi polazi od postavke da je svaka pojava istorijska... Odbacujući sve filozofske sisteme Engels je pripisao sebi i Marksu takav jedan sistem koji je bio nov samo po tome što je stavio dijalektiku pored formalne logike.

Ovo mesto marksizma ostalo je do današnjeg dana nerazjašnjenim. Da li je za Engelsa dijalektika još jedna, tj. povrh logike nauka o ljudskom mišljenju? Da ona nije jedna nova, dijalektička logika? Ili njen "viši stepen"? Mnogi marksisti su lupali glavu oko toga, najčešće razjašnjavajući stvar tako što bi formalna logika i dalje "važila" kao nauka o oblicima mišljenja, koju je uopštio već Aristotel, dok bi dijalektika trebalo da bude širi pojam — nauka o onim zakonima koji su mišljenju "zajednički" s prirodom i društvom, odnosno iz ovih kao "odraz" ušli u njega. "Jer dijalektika i nije ništa drugo do nauka o opštim zakonima kretanja i razvitka prirode ljudskog društva i mišljenja".¹⁾ Isto onako kao što je iz prirode isterao Hegelovu dijalektiku da bi u nju uveo svoju, Engels je isterao druge filozofije kroz vrata da bi vlastitu filozofiju zanevek uselio u nedovršeno zdanje Marksovog učenja, učinivši je njegovim otkrovenjem i prokletstvom.

Ali nikome sve do današnjeg dana nije pošlo za rukom, a neće ni poći, da ovoj "nauci", tj. dijalektici, doda i jednu novu crticu posle Marksa i Engelsa, pa čak ni posle Hegela, budući je ona i kod ovoga naučna upotreba mišljenja zasnovana na prirodi samog bića.²⁾ Isto se može reći i za marksističko shvatanje materije — sve je bezmalo ostalo na osamnaestom veku, na Diderou i d'Olbahu (d'Holbach). Objavljene su stotine hiljada knjiga u kojima svakojaki marksistički profesori i propovednici već čitavo stoleće preživakavaju te teme, a da shvatanje materije, aristotelovska logika i hegelovska dijalektika nisu u njima dobile nikakve prinove, ako nisu i osiromašene. Izjalovilo se očekivanje da će se materijalistička dijalektika dalje razvijati — sa-

¹⁾ Friedrich Engels: "Anti-Dühring", Beograd, 1953, str. 167.

²⁾ Gejelj: "Enciklopedija filozofskih nauk", Moskva-Leningrad, 1929, § 10, § 81, str. 27-28, 135-136.

znanja o materiji razvili su naučnici "idealisti", a formalnu logiku obogatili "buržoaski" filozofi (na primer, filozofska škola logične analize, na čelu s Raselom, Vitgenštajnom i Murom (Bertrand Russel, Ludwig Wittgenstein, G. E. Moore).

Ali tako se moralo dogoditi baš zbog toga što je skup Marksovih gledanja formulisan u filozofski sistem — u dijalektički materijalizam, uprkos Engelsonom dovijanju da "on upošte više nije filozofija, nego naprosto pogled na svet koji ima da se prover i potvrdi (Engels je unapred siguran da će biti potvrđen! — M. Dj.) u stvarnim naukama, a ne u nekoj odelitoj nauci nauka".¹⁾ Ali tako se moralo dogoditi baš zbog toga što su radnički socijalistički pokreti, kojima su aktivno pripadali Marks i Engels (oni su i najznačajniji tvorci Međunarodnog udruženja radnika, tzv. Prve internacionalne), kao zagovornici industrijske klase u dobu tehničke revolucije, radi dalje borbe bili nuždeni ideologije, čije im je osnove mogla dati jedino jedna nova "naučna" filozofija.

Neko s pravom može primetiti da marksizam nije nauka u smislu egzaktnih nauka, nego ponajvećma nauka o društvu i delovanje na osnovu njenih saznanja, pa kao takav ne može ni izbeći promene, netačnosti i privremenost. U redu! Ali onda neka se prestane s brbljanjem i bubnjanjem o dijalektici kao nauci, o marksizmu kao naučnom pogledu na svet, o Marksovom konačnom otkriću društvenih zakona, pa čak i o upravljanju i izgradnji društva na osnovu — te "nauke", tih "naučnih pogleda", tih "zakona". Jer zaista, treba biti lingvistička cepidlaka ili dovitljivi skolastičar pa videti razliku između "pogleda na svet" i "filozofije", čak ako se ispusti iz vida svevažea dijalektika koja, kad je reč o marksističkom pogledu na svet, njemu nerazdvojno pripada. Jer ne samo svi obrazovani ljudi, nego i svi marksistički osnovci drukčije ne shvataju marksizam do kao posebnu filozofiju, mada ga posleengelsonski utemeljitelji marksizma redje tako nazivlju, nego "marksistički filozofski materijalizam", "marksistički dijalektički metod", "dijalektički materijalizam" (Lenjin i Staljin), "marksistička filozofija", "kompletni sistem proletrske ideologije" (Mao-Ce-Tung). Ali zvali oni svoj pogled na svet i svoju metodu ovako ili onako, nepobitno je da ovi i po već navedenim definicijama tvorca marksizma ne znače ništa drugo nego posebnu filozofiju, filozofski sistem. A što se oni nerado služe izrazom "filozofija" da označe celinu svojih pogleda, tome je razlog nemirna savest, budući se u tom izrazu, kao što oni to dobro znaju, krije doza nenaučnosti koju u svojim pogledima niti mogu niti smeju da uvide.

Istorijski gledajući, marksizam je poslednji filozofski sistem, uprkos tome što je obznanio kraj svake filozofije kao "nauke nauka". Posle Hegela je bilo značajnih filozofa-mislilaca u pojedinim oblastima ili u više oblasti, ali doista nijednog koji bi išao za otkrivanjem univerzalnih zakona, tj. zakona koji biše bili istovetni za prirodu, za društvo

¹⁾ Friedrich Engels: "Anti-Dühring", Beograd, 1953, str. 164.

i za ljudsko mišljenje. Ni za jednog velikog poslehegelovskog filozofa ne može se reći da je tvorac celovitog i neprikosnovenog sistema: Niče je više tragični misaoni pesnik nego filozof. Džems (W. James) poriče svaku filozofiju time što i vrednost samog filozofiranja svodi na njegovu pragmatičnost, Bergsonove suptilne analize se odnose na biologiju i umetnost, a Rasel istražuje ljudsko mišljenje i razmišlja o društvu. Jedino se marksizam preobrazio u dovršeni, u zatvoreni, čak sve zatvoreniji filozofski sistem ukoliko je bivao neodvojiviji od borbe za vlast i od same vlasti. Ali u tome su i ranjivosti marksizma kao sistema: sve dogmatičniji, on se sve uznemirenije pozivao na nauku koja ga je i nehotice pobijala, a pokret, koji je on nadahnio i čije je vidike obasjavao, danas se sve nezaustavljivije odvaja i od njega i od vlastitih realnih uslova.

Za naše raščlanjivanje je, međjutim, naročito značajno što komunisti, kada označavaju celinu svojih pogleda — političkih i filozofskih, radije umesto izraza "marksistička filozofija", "dijalektički materijalizam" i slično, upotrebljavaju izraz "ideologija" i od njega izvede te izraze — "socijalistička ideologija", "komunistička ideologija", "proletrska ideologija", "ideološki pogledi", "ideološki rad", "ideološka skretanja" itd., i tome slično.

Poučno je podsetiti se nastanka i razvoja izraza "ideologija"; izumeo ga je de Trasi (Destitt de Tracy) 1796. godine, da označi nauku o idejama, zatim ga je Napoleon učinio popularnim, podrugljivo nazvavši "ideolozima" grupu oko de Trasija, potom su Marks i Engels njime označili oblast društvenih ideja — "moral, religiju, metafiziku i ostalu ideologiju",¹⁾ a konačno je Marks pod njega podveo "pravne, političke, religiozne, umetničke ili filozofske, ukratko... ideološke oblike".²⁾ Takvo pridavanje značenja izrazu "ideologija" Marks je izveo iz suštine svojih socijalnih pogleda, po kojima je čitava duhovna "nadgradnja" društva uslovljena njegovom materijalnom "bazom". "Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte. Ne određuje svest ljudi njihovo društveno biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest".³⁾ A budući je "istorija svakog dosadašnjeg društva istorija klasnih borbi",⁴⁾ s time je u skladu i zaključivanje: "Misli vladajuće klase su vladajuće misli u svakoj eposi, tj. klasa koja je vladajuća materijalna sila društva istovremeno je njegoa vladajuća duhovna sila".⁵⁾

¹⁾ K. Marx i F. Engels: "Nemačka ideologija", I, Beograd, 1964, str. 23.

²⁾ K. Marx: "Prilog kritici političke ekonomije" u K. Marx i F. Engels: "Izabrana dela", I, Beograd, 1949, str. 338.

³⁾ K. Marx: "Prilog kritici političke ekonomije", u K. Marx i F. Engels: "Izabrana dela", I, Beograd, 1949, str. 338.

⁴⁾ K. Marx i F. Engels: "Manifest komunističke partije", Beograd, 1948, str. 15.

⁵⁾ K. Marx i F. Engels: "Nemačka ideologija", I, Beograd, 1964, str. 47.

Upotrebljavajući izraz "ideologija" da označi sveukupnu duhovnu delatnost vladajuće klase, najčešće buržoazije, ne izgleda da je Marks išao za tim da stvori ideologiju ugnjetene klase, tj. proletarijata — to su učinili Engels i Marksovi naslednici, izgradjujući ustvari ideologiju partije. Svaka ideologija je, prema Marksu, grupna, klasna, a samim tim i nenaučna. Zbog toga je on ideologiju smatrao izopačenom svešću: "Svijest ne može nikada biti nešto drugo do svijesno biće, a biće ljudi je njihov stvarni životni proces. Ako se u svakoj ideologiji ljudi i njihovi odnosi pojavljuju obrnuti glavačke kao u *camera obscuri*, to ovaj fenomen proizlazi isto tako iz historijskog procesa njihovog života, kao što obrnutost predmeta na mrežnjači oka proistječe iz njihova neposredno fizičkog procesa života".¹⁾

Ali koja vajda i od te mladičke, hegelijanski zamršene Marksove nedorečenosti, kada su njegovi pogledi — njegov materijalizam i njegova Hegelova dijalektika bili i ostali potka i osnova "proleterske" — partijske ideologije? Jer ako je ideologija duhovna sveukupnost neke klase, grupe, sloja i slično, nju ne može ni stvoriti pojedinac ili organizovana grupa, nego ona jedino može nastati u dugom, manje-više spontanom procesu. Ali je, zato, moguće izgraditi učenja, programe i taktiku — ideologiju nekog pokreta, i to su Marks i marksizam doista i obavili. Težeći k naučnosti, zasnovavši i jednu nauku — sociologiju, Marks nije mogao, samim tim što je bio i društveni borac i vizionar, izbeći izgradjivanje jedne nove ideologije.

A i sam smisao izraza "ideologija" se, kasnije i pomerio i nekoliko izmenio, kao što su se i komunistička stvarnost i gledanja menjali posle Marksa, ne kidajući duhovnu vezu s njim: danas izraz "ideologija" ne znači ono što je Marks podrazumevao — sve oblike duhovne aktivnosti neke klase, nego ono što bi trebalo da je svim tim oblicima zajedničko — političke i filozofske ideje. I mada komunistički teoretičari znaju da termini "filozofija" i "ideologija" izvorno nisu istovetni, njihovo prečesto priklanjanje ovom drugom nije nimalo slučajno: čak i oni komunisti koji ne znaju tačno značenje termina "ideologija", nepogrešivo ga naslućuju, budući je "idejno jedinstvo" jedan od načina njihovog postojanja, a "idejnost", "ideološka borba" i slično, duhovni vid njihovog gospodstva nad društvom. Štaviše, to isto ili slično značenje izraza "ideologija" komunisti su naturili svojim protivnicima, pa sve narode već poodavno razdiru svakojake ideologije i, u svojoj revnosti da ih usreće, opsenjuju svakojaki ideolozi.

Povrh svega, ne treba gubiti iz vida da je komunizam donedavno bio i da se još nije odrekao da bude — jedina svetska ideologija. U stvari je on to bio otpočetka samim tim što je sebe obznanio pokretom proletera i ugnjetenih čitavog sveta, a svoju marksističku filozofiju jedinim naučnim, pa samim tim i univerzalnim pogledom i metodom kako u odnosu na prirodu i na ljudsko mišljenje, tako

¹⁾ K. Marx i F. Engels: "Rani radovi", Zagreb, 1953, str. 293.

pogotovu u odnosu na društvo, gde je jedino i izvršio preobražaje — nevidjene u ljudskoj istoriji.

Nećemo pogrešiti ako zaključimo da je marksistička filozofija jedina filozofija u ljudskoj istoriji koja je poslužila za kostur i srž jedne ideologije u onom značenju koji taj izraz danas ima — određena idejna gledanja i delatnost njihovih pristaša u svim — bolje reći: nad svim — duhovnim oblicima društva. Ne treba da nas zavara sličnost takve uloge komunističke filozofije, odnosno komunističke ideologije, sa srednjovekovnim hrišćanstvom i s islamom, s konfucijanstvom u Kini i bramanstvom u Indiji, jer tu postoje i suštinske razlike: mada su društvene i političke grupe svojim tumačenjima iskorišćavale ta religiozna učenja za sebe, ona su uvek pripadala različitim, pa i suprotnim grupama i preživela su, neka bez ikakvih ili s neznatnim prilagodjavanjima, različite društvene sisteme. Marksistička ideologija i komunisti su se, međutim, postarali da ni u duhovnom gospodstvu ne ostanu prikraćeni: utvrdivši "naučno" neminovnost nestajanja društvenih grupa i prisvojivši sebi pravo da ukinu sve društvene razlike, oni su mirne savesti prisvojili monopol tumačenja i proizvodnje ideja.

A zar bi i moglo biti drukčije kad komunisti drže da su jedino njima otkriveni zakoni (dijalektičko-materijalistički) koji vladaju svetom i ljudima? Zar bi i mogli misliti i postupati drukčije kada su pozvani višom silom, koju oni nazivlju istorijom, da ostvare nebesko carstvo na ovom grešnom svetu i nad slabim ljudskim stvorenjima? ... Tako je Luter verovao da bezgrešnom čoveku neće trebati zakoni, a Kalvin pokušao silom da stvori takvog čoveka: komunisti biše bili u pravu kada bi bezgrešno, tj. njihovo "besklasno" društvo bilo moguće — kada biše mogli da spoznaju dokraja zakone društva i istorije i da prema njima doteruju živu društvenu stvarnost. A možda je i dobro što nije mogućan ni bezgrešni čovek Luterov, ni savršeno komunističko društvo — s grešnim ljudima i nesavršenim društvima smo sigurni da nećemo potonuti u mrtvilo i dosadu, da ćemo ostati stvaralачka, ljudska bića ...

SLOBODA I SVOJINA

I

„... U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Celokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu, na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svesti. Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte. Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest. Na izvesnom stupnju svoga razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivrečje s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, sa odnosima svojine u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S promenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat čitave ogromne nadgradnje. Pri posmatranju ovakvih prevrata mora se uvek razlikovati materijalni prevrat u ekonomskim uslovima proizvodnje, koji se daje konstatovati s tačnošću fizičkih nauka, od pravnih, političkih, religioznih, umetničkih ili filozofskih, ukoliko, od ideoloških oblika u kojima ljudi postaju svesni toga sukoba i borbom ga rešavaju. Kao god što neku individuu ne ocenjujemo šta je po onome šta ona o sebi misli da jeste, tako ni o ovakvoj prevratnoj epohi ne možemo stvarati sud iz njene svesti, već naprotiv moramo tu svest da objašnjavamo iz protivrečnosti materijalnog života, iz postojećeg sukoba među društvenim proizvodnim snagama i odnosima proizvodnje. Nikada neka društvena formacija ne propada pre no što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju pre no što se materijalni uslovi njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog starog društva. Stoga čovečanstvo postavlja sebi uvek samo one zadatke koje može da reši, jer kad tačnije posmatramo, uvek ćemo naći da se sam zadatak radja samo tamo gde materijalni uslovi za njegovo rešenje već postoje ili se bar nalaze u procesu svoga nastajanja. U opštim linijama mogu se

azijatski, antički, feudalni i moderni buržoaski načini proizvodnje označiti kao progresivne epohe ekonomske društvene formacije. Buržoaski odnosi proizvodnje jesu poslednji antagonistički oblik društvenog procesa proizvodnje, ne antagonistički u smislu individualnog antagonizma, nego antagonizma koji potiče iz društvenih životnih uslova individua, ali u isti mah proizvodne snage koje se razvijaju u krilu buržoaskog društva stvaraju materijalne uslove za rešenje toga antagonizma. Zato se sa tom društvenom formacijom završava predistorija ljudskog društva”.¹⁾

Tako glasi najznamenitiji odlomak kojim je Marks izložio svoje gledanje na društvo i ljudsku istoriju.

Svi marksisti taj odlomak uzimaju za uzor primene dijalektičkog materijalizma na ljudsku istoriju, odnosno formulisanja istorijskog materijalizma. Moglo bi se reći, štaviše, da je u njemu iskazano : najznačajnije Marksovo “naučno otkriće” — kako to kažu marksisti, ili srž Marksove društvene filozofije — kako bi to rekli ostali smrtnici, a u svakom slučaju gledašite s kojim se po ulozi koju je odigralo i još igra među ljudima jedino mogu sravnjivati ona koja čine suštinu učenja tvoraca velikih svetskih religija — Bude, Hrista i Muhameda.

Taj odlomak, to gledašite zadalo je i meni jada u umnim naprezanjima da se oslobodim marksističke sheme o društvu, utoliko mučnijih što je baš od napuštanja tog gledašita ili ostajanja pri njemu u mnogome zavisila i moja postojanost u pridržavanju vlastitih ideja. A dodacu, uprkos tome što me većina komunističkih čitalaca mogu optuživati i za mistificizam, da sam slabe strane izloženo Marksovog gledašita dugo naslućivao, nekadar da ih i racionalno iskažem sve do “otkrovenja” na jednoj šetnji — već sam u tom jednoličnom i bezmernom rizanju istih dana i noći zaboravio gociu i godišnje doba, čak da li se to desilo na jutarnjoj ili popodnevnoj šetnji, ali pamtim da se vreme menjalo i da su oblaci, jureći sa zapada ka istoku, ostavljali za sobom svetle vedrine — iza negdašnje kaznijske crkve, pod novim režimom pretvorene u Dom kulture, ispod “Pet lipa” — kako sam ja nazivao to šetaliste, improvizovano za mene i već pominjanu grupu staraca, na “Djilasovoj šetnji” — kako su to mesto u potajnim šaputanjima nazivali drugi osudjenici. Još sam, gorak i ogorčen, isplivavao iz mutljage mučnih, prinudnih noćnih ili popodnevni zatvorskih snova, a najednom mi je postalo jasnim, nepobitnim više po osećanju, nego po razumskom obrazlaganju — da društvo i ličnost, a pogotovu mišljenje, ne samo što ne zavise isključivo od materijalnih snaga, nego da nije ni moguće jednom iznaći meru te zavisnosti, budući ona mora biti uvek drukčija u svakoj stvarnosti, samoj po sebi konkretnoj i datoj kroz dejstvo promenljivih, živih sila, pa i drukčija u svakom čoveku samim tim što je on ne samo živi, nego i razumski, tvorački tvor. Zar samo “svesno”, ideološko “izgradjivanje” određenog društva, čega su se komunisti latili, ili

¹⁾ Karl Marx: “Predgovor prilogu kritike političke ekonomije”, u K. Marks i F. Engels: “Izabrana dela”, I, Beograd, 1949, str. 337-339.

veruju da su se latili, nije suprotno Marksovoj postavci da "način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte"? Zar samo komunističko uređenje nije najdrastičniji primer kako — nasuprot Marksu — "pravna i politička nadgradnja" određuje "odnose proizvodnje", "ekonomsku strukturu društva"? I kakvi su, najzad, materijalni uslovi ili materijalni razlozi, nagnali baš mene da se s udobnih visina vlasti strovaljujem u ambise samotničke otudjenosti i tamničkih poniženja — da se o moju glavu obijaju tvrdinje totalitarne vlasti, da pod starost ribam po zatvorskim ćelijama patose i noćne sudove?...

Ali ni u tim trenucima, premda zanet saznanjem, ni kasnije u hladnom analizovanju, a ni danas u ovom odmeravanom izlaganju, ja nisam došao do zaključka da navedeno Marksovo gledanje treba u celini i bespovratno odbaciti. Naprotiv, njegovo "racionalno jezgro", tj. uočavanje ekonomskog faktora kao bitnog za društvo i društvenu misao, spada među najznačajnija ljudska saznanja, pa je prihvaćeno i od naučnika koji se ne slažu s Marksom, i čini osnovu svake stvarne politike: u tom smislu ljudi su oduvek bili marksisti, kao što su mislili logički pre-Aristotelovih silogizama, a sva je razlika u tome što su danas svesni i da su "ekonomski ljudi", kao što posle Aristotela znaju da je njihovo mišljenje logičko. A moglo bi se dodati i da sve nevolje komunista i ljudske nevolje s komunistima ne potiču iz njihovog vlastoljublja, nego što su, uprkos Marksu i svojim najboljim namerama, krojili privredu i društvene odnose prema svojim idejama, dakako "naučnim", pa u tome omašili baš zbog toga što su se, na kraju krajeva, ekonomske sile pokazale nesavladivim, a ljudska bića neizmenjivim, uprkos svoj njihovoj podatnosti silama i nasilju.

S Marksom se, u stvari, dogodilo što i s drugim velikim misliocima: dovinuvši se jedine istine — zavisnosti čovekove od ekonomije, on je tu istinu učinio jedinom istinom o čoveku. Svestan statičnosti svake formulacije, on je formulacije izbegavao, ali su mu se istovremeno — unapred uverenom u vlastita gledanja kao neporecivo naučna i vlastiti rad kao isključivo naučni — saznanja o društvu, izvlačena iz istorije i iz evropskog, napose engleskog društva prve polovine i sredine devetnaestog veka, prikazivala kao otkrića zakona koji deluju s "nužnošću kakvog prirodnog procesa".

Pesnici i mudraci su od iskona iskazivali prolaznost carstava i obrečenost ljudi na rad i borbu, a istorijska i druga istraživanja su već bila raskrila da su sva društva, otkad su ljudi postali svesni nedovoljnosti devičanske prirode i njihovih prirodnih — prvobitnih krvnih zajednica, trajala i do novih oblika — novih neizbežnosti svog postojanja, dolazila kroz borbe različitih, suprotnih sila — klasnih, kastinskih, staleških, grupnih i drugih, na koje su ih pokretale i čije su im plodove dočaravale ideje — religiozne, filozofske i svake druge. Ta saznanja su se u Marksovo vreme potvrđivala živim sećanjima i još neugašenim sukobljavanjima iz Francuske revolucije — najveće i najmnogostranije revolucije u dotada najmoćnijoj i najcivilizovanijoj

naciji, a produbljivala su se neumitnom, sve ogoljenijom podelom tek začetog industrijskog evropskog društva na vlasnike sredstava proizvodnje — kapitaliste i vlasnike radne snage — proletere. Nezadovoljvi i vizionarski, ali dijalektikom i naučnošću opsednuti Marksov um pošao je dalje i u saznanjima i u verovanjima: otkrio je da su društva propadala i nastajala kroz borbu za nove odnose u proizvodnji, ali i dotadanju ljudsku istoriju uopšteno kao istoriju klasne borbe; otkrio propadanje civilizacija, ali ga uopšteno kao progres; otkrio proizvodnje snage (sredstva proizvodnje + ljudi vični radu) kao pokretačku materijalnu silu, ali ih uopšteno kao osnovu svih društvenih težnji i ljudske misli; otkrio da će dalji razvoj proizvodnih snaga dovesti do nestajanja privatne kapitalističke i nastajanja kolektivne, socijalističke svojine, ali vlastito buduće društvo sagledao kao neantagonističko, kao lišeno onih uslovnosti i nedaća koje je u svim ranijim društvima zapažao, a u kapitalističkom analizovao s nesravnjivom uverljivošću i slikovitošću.

Nepobitno je da je on do svojih analiza došao trudom i žrtvovanjima na kojima mu mogu pozavideti najuporniji, najstrasniji naučnici, ali i da je do navedenih svojih osnovnih ideja i vizija došao na osnovu verovanja koja je pre toga imao: već je podugo bio hegelijanski dijalektičar i monistički materijalista, pa tek otkrio "konačne" — dijalektičko-materijalističke "zakone" društva i mišljenja. Već u zreloom dobu, u svom najnaučnijem i najznačajnijem delu — "Kapitalu", on svoja dokazivanja, izlaganja s najostrasčenijom uverenošću, temelji bezmalo na prekopavanjima skoro čitave svetske literature iz ekonomije i istorije, koju mu je jedino mogao pružiti Britanski muzej. To je poduhvat čiju grandioznost, složenost i strasnost premašuje malokoji u istoriji ljudskog duha. Ali on ni u tom svom delu, u suštini, ne čini ništa drugo nego dokazuje "apsolutnu istinu" — veru, koja mu se već u mladosti otkrila: "Komunizam kao pozitivno ukidanje privatnog vlasništva kao čovjekova samootudjenja, te stoga, kao zbiljsko prisvajanje čovjekove suštine od čovjeka i za čovjeka jest stoga potpun, svjestan i unutar cjelokupnog bogatstva dosadašnjeg razvitka nastali povratak čovjeka sebi kao društvenog tj. čovječnog čovjeka... On (tj. komunizam — M. Dj.) je riješena zagonetka historije i zna da je on to rješenje".¹⁾

Naučnošću je Marks činio svoju veru uverljivijom, ali je time nije mogao učiniti naukom. Njegova naučnost je u svom zametku bila vera i ideologija, a s vremenom sve više postojala — verovanjem dokazivanom naukom. Zbog toga njegova nauka, pa i njegovo učenje, ni približno ne zaslužuju ono poštovanje i divljenje koje i njihov tvorac.

Svakako bi Marks, da su njegove analize i zaključivanja neapriorna i manje kategorična, manje "otkrića" a više opisi, zauzeo još značajnije mesto u nauci, ali — ni približno onakvo kakvo ima u modernoj istoriji, budući se očajni i obespravljeni ljudi i narodi

¹⁾ Karl Marx: "Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine", u K. Marx i F. Engels: "Rani radovi", Zagreb, 1967, str. 275.

ne biše okupili oko beznadnih, neapsolutnih istina. U svakom slučaju, čovečanstvo će mu biti zahvalno što je svojim saznanjima proširio poznavanje ljudske sudbine, kao što će mu u istoriji pripasti mesto medju najznačajnijim vizionarima i prevratnicima. Ali istorija ne može nigde i dan-danji da se objašnjava, a jedva još ponegde da se pravi pomoću njegovih učenja: u istorijskoj, u životnoj stvarnosti ne postoji takva shematska i oštra podela između "baze" (tj. proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga) i "nagradnje" (tj. ideja, ustanova i organizacija), niti prva bezuslovno i bez ostatka uslovljava drugu.

Pomenuo sam već da baš komunistički poredak svojom ideološkom privredom¹⁾ najbezobzirnije i najubedljivije pobija Marksovu postavku o uslovljenosti nadgradnje bazom. A svakako nije za potcenjivanje ni činjenica da je već proteklo sto dvadeset i pet godina otkad je Marks navesto svoje postavke, a nijedna rasprava iz istorije, sociologije ili filozofije, pisana na osnovu njegovih klasnih i ekonomističkih kategorija — a napisano ih je na stotine hiljada, ako ne i na milione — nije se potvrdila kao trajnija vrednost, kao što nisu, uostalom, stvorena ni značajnija naučna dela na osnovi makojih religioznih učenja.

Menjanje odnosa medju ljudima, odnosno istorija kao događanje u stvari se obavlja delatnošću sviju snaga — i materijalnih i duhovnih pri čemu važniju ulogu igraju čas ove, čas one. Zato je istorija zajedničko delo naroda životno zainteresovanog, mislilaca koji otkrivaju neminovnosti i vodja s jasnim, ostvarivim idejama i organizatorskim sposobnostima. Pravljenje istorije je tvorački čin i u njemu je nemoguće razdvojiti, a još manje odmeriti ulogu ovih ili onih faktora. Marks i marksizam su, uostalom, najbolja potvrda ogromne, neizostavne, kadkada i odlučujuće uloge ideja u istoriji. Neko može primetiti da je to uočavao i sam Marks, kada je istakao da ideje, kada obuzmu mase, i same postaju materijalnom silom. Takva primedba nije sasvim opravdana, jer je Marks i u toj svojoj postavci ostao dosledan svojoj shematskoj podeli na materijalno kao osnovu i duhovno kao njegov proizvod: ideja kod njega postaje silom tek pošto postane materijom, tj. kad bude prihvaćena masama.

No od svega toga je mnogo važnije da danas narodi, društveni slojevi i umovi koji žive pod komunizmom ne mogu više da se nekritički pridržavaju Marksovih učenja, a da ne ugroze svoj opstanak i svoje mesto u savremenom svetu, odnosno — razvijanje onih istih proizvodnih snaga čiji je značaj za život ljudi i ljudske odnose sam Marks prvi istakao. Jer ne samo što je komunizam zapao u nesaglasnosti s Marksom, nego pomoću Marksa nije moguće izići iz ćorsokaka i apsurdnosti u koje je zapalo društvo pod komunistima.

¹⁾ Izraz "ideološka privreda" upotrebio sam prvi put za naslov jednog poglavlja u "Novoj klasi". I mada mi se, možda, može zameriti da sam preцениo trajnije mogućnosti komunista da pomoću ideologije i prema njoj doteruju oblik kretanja pa i samu prirodu proizvodnih snaga, držim da su prevodioci tog mog dela oslabili oštrinu i smisao kad su originalni naslov tog poglavlja preveli s "Dogmatizam u privredi".

Meni nije poznat, a ne verujem ni da postoji, ključ istorije, budući tu zagonetnu bravu, kao i svaku drugu, treba uvek otvoriti na nov način, novim saznanjima i žrtvovanjima... Hajzenberg (Werner Karl Heisenberg) izvodi sledeći zaključak iz moderne fizike: "Priroda je nepredskaziva".¹⁾ Ali to je, za Boga miloga, priroda! — dobaciće vlastolupci i dogmatičari, uvereni, ili već glumeći uverenost da su društvo, ljudi, ljudska sudbina jednostavni, predskazivi i samim tim podatni. Normalno ljudska pamet ne može čudom da se načudi takvim uobraženjima, nalazeći im objašnjenja jedino u bezmernosti ljudske gluposti i nezasitosti ljudske pohlepe za gospodstvom nad ljudima, nad društvom, nad ljudskom sudbinom...

Nemoguće je svet i savremena društva shvatiti isključivo pomoću jedne, pa ni Marksove teorije, a da se ne zapadne u apsurdnosti ili najgluplju, najpriljaviju demagogiju vlastodržaca i sofistiku plaćenih piskarala i "ideologa"... Ako "odnosi proizvodnje... odgovaraju određenom stupnju razvika njihovih materijalnih proizvodnih snaga", kako objasniti činjenicu da je, na primer, u SSSR "viši" oblik društva nego u SAD, iako je stupanj proizvodnih snaga bio, jeste i biće još zadugo znatno niži? Ako su odnosi u proizvodnji na Zapadu i na Istoku različiti, a očevdno je da jesu, kako objasniti iste ili slične pojave u umetnosti, u nauci, u omladini itd.? Ako današnja komunistička uređenja treba da budu ona kojima se naučno, tj. po Marksu upravlja, pa su prema tome i lišena antagonizama "buržoaskih odnosa proizvodnje", otkuda u njima takvi nepredvidljivi ekonomski poremećaji, socijalni sukobi i bezizglednosti? Otkuda, uprkos različitim "odnosima proizvodnje", odnosno "odnosima svojine", a istim ili približno istim "stupnjima razvika... materijalnih proizvodnih snaga", u nekim "socijalističkim" i nekim "kapitalističkim" zemljama slične ideje i slične društvene pojave, slične teškoće i slični poduhvati u ekonomiji?... Tim i sličnim pitanjima nema kraja, kao ni menjanju i raspadanju komunista...

Jer više se i ne radi o negodovanju jeretika i dalekovidostima mudraca, nego o životu i pameti ljudi koji od sveta i društva, premda im daju sve svoje, ne traže mnogo više do da prožive pošten, mogućan život i obezbede svoje obnavljanje i trajanje u porodu svome. Jer čak ako bi komunistički svet i bio "najbolji od svih mogućih svetova", on više ne može da živi u oklopu "najprogresivnijih", "naučnih" ideja i s tajnom policijom kao "andjelom čuvarom" ljudskih duša podložnih grehu i jeresi. Nauke, moderne komunikacije i informacije su skratile naše opažaje i pojmove vremena i prostora, porušile monopole, pa i "prednosti" ovih ili onih ideologija i — kako to otkriva Mkluan (McLuhan) — preobrazile Zemlju u veliko selo, a postojanje ljudskih bila rasprostrela u kosmičke prostore.

Sve je to danas ne samo očigledno, nego i deo svakodnevnog ljudskog života. Pa ipak se moram zadržati na marksističkom — i ne

¹⁾ Navedeno u "The Ghost in the Machine", od Kestlera (Arthur Koestler), London, 1967, str. 17.

samo marksističkom — učenju o zakonitosti, o nepobitnosti progresivnog razvoja ljudskog roda i ljudskog bića, odnosno — kako to reče Marks — o "azijatskim, antičkim, feudalnim i modernim buržoaskim načinima proizvodnje kao... progresivnim epohama ekonomske društvene formacije".

Pretraganje tog pitanja je bitno za celinu i razumevanje mojih razmišljanja u ovoj raspravi, utoliko pre što se društveni progres bespogovorno prihvata na Istoku i prečesto naglašava na Zapadu kao nepobitna istina i sveta dužnost, a u ime progresivnosti vrše najbezumnija nasilja i održavaju najrasipničiji privredni oblici.

Kada bih i imao dovoljna znanja iz biologije i astronomije, od mene bi bila daleko namera da se upuštam u raspru o evoluciji živih bića od nižih oblika k višim — sve do čoveka kao najvišeg oblika, ili o nastajanju svemira iz "neuočljivih" i "rasutih" ovih ili onih čestica i gasova — sve do Sunca i zvezda i naše majke Zemlje. Ali sam toliko čvrsto uveren da je učenje o evolutivnosti ljudskog društva i ljudskog bića u najmanju ruku nepouzdan da se ne mogu oteti pomislama da je ono i u biologiju i kosmogoniju ušlo iz filozofije — iz "naučnih" i socijalnih verovanja 19. veka o progresu kao univerzalnom zakonu vasiona. Sve je to danas suviše jednostavno, suviše "shvatljivo" da bi moglo biti istinitim.

Ali vratimo se društvu!

Zaista je čudno kako suvremenici hitlerovskih fabrika smrti i staljinističkih "radnih logora" mogu tako olako da brane učenje o zakonitosti progressa ljudskog bića i ljudskih zajednica, kada ljudska istorija ne poznaje poretke koji bi se s takvom bezobzirnošću obračunavali s čitavim narodima i čitavim društvenim slojevima? Zar atinski građanin nije imao više sloboda, a rimski više prava nego što je to slučaj u mnogim poredcima našeg vremena? Pa ako i prihvatimo tumačenja — bolje reći: opravdavanja — da su Hitler i Staljin bili izdanci zala koja prate poretke koji propadaju i poretke koji nastaju, to nikome ne daje za pravo da vreme u kome živimo — vreme sa senkom atomske smrti na umu i na život u svakog ljudskog stvora, čitavog ljudskog roda — smatramo boljim ili progresivnijim od kojega bilo pre nas. Zar ipak ne bi bilo umnije, pa i časnije, ljude i njihove zajednice shvatati i pristupati im bez konačnih i unapred utvrdjenih istina, tj. kao onakvima kakvi jesu, kakvi moraju da budu u datim uslovima — ni apsolutno dobri, ni apsolutno zli?

Jer saznavanje je istovremeno i delanje, pa od toga kako shvatamo ljude zavisi i kako ćemo se prema njima odnositi. Oni koji su bezuslovno uvereni u progres — najčešće doteruju ljude i ljudski život prema tom svom uverenju. Nasilje i počinje s konačnim istinama o društvu i čoveku. Pa makar što su takve istine najčešće zameci svakog novog društva — one se najzad preobražavaju kao u žarišta njegovog truljenja. Jer nema konačnih istina o čoveku kao ni o svetu. Istina o čoveku je bezmerna i nepredvidljiva. Istina o čoveku je neprestano, uvek drukčije proširivanje čovekovih mogućnosti u spolnjem svetu,

neprestano, uvek drukčije zadobijanje čovekove slobode u društvu.

Možda ja i nemam pravo s naučne tačke gledišta — možda ljudski rod i nije tako nesrećno neizmenjiv, možda u celini i u dugim razmacima i ima napretka u ljudskom društvu i ljudskom biću? Ali nikome nije dato da spozna ni brzinu kojom se te hipotetične promene obavljaju, a kamoli da raspolaže uslovima i sredstvima da ih sam obavi. A ako bi nekome i bile date takve moći, zar bi on sam mogao biti toliko sveznajuć i u svemu savršen da ljude i ljudske ustanove napravi i pravi po svom liku i zamislama? Zar bi ljudi pristali na takvo što? Zar ljudi nisu i u slobodi i sreći neutaživi, kao što su nepomirljivi prema nasiljima i nesrećama?

Ali sve to ne znači da ne postoji progres u tehnici i naukama, a još manje da bih ja bio njegovim protivnikom, mada mi se čini da bi i na tu vrstu progressa bilo opravdanije gledati kao na proširivanje uslova čovekovog postojanja. Jer mada nije jedino biće koje ne može da opstane u čistim, nemenjanim prirodnim uslovima, čovek je svakako jedino čije postojanje i jeste u tome što mora neprestano da menja — da proširuje svoja saznanja, uslove svog opstanka.

Pred tim — pred zakoračenjem u nove uslove, u nove mogućnosti stoje ljudi u komunizmu, a na drukčije načine i u ostalom svetu. Sloboda nikad nije bila ni dogma ni apstrakcija, a danas je ona — oslobodjavanje nauke i tehnologije od stega koje im nameću zatečeni svojinski i drugi oblici, a ljudskih duhova i ljudskih bića od dogmi i nasilja.

II

Istorija baš ne obiluje ostvarenim predviđanjima mislilaca, naročito ne onima koja se odnose na oblike društva i načine gledanja i života. U tom pogledu, ni Marks ne stoji mnogo bolje nego koji bilo mislilac pre ili posle njega, uprkos tome što su se njegove ideje neobuzdano širile, a pokreti nadahnuti njima zavladaali trećinom ljudskog roda. Još nestvarnijim, neostvarenijim prikazuju se Lenjinova predviđanja, možda baš zbog toga što su odredjenija — štć je on u mnogo manjoj meri bio filozof i prorok nego njegov učitelj.

Šta se zbilo s Lenjinovom revolucijom i Lenjinovom komunističkom (Trećom) internacionalom?

Oktobarska revolucija je za Lenjina bila samo jedan od podviga svetskog proletarijata i prvo — rusko žrtvovanje za sveljudsku slobodu, ali ona je već za njegovog života skrenula u besomučnu borbu za vlast, a ubrzo posle njegove smrti i u fanatičko nasilje koje je progutalo devet desetina Lenjinovih saboraca, oko sedam stotina hiljada članova Komunističke partije, koje današnje zvanične statistike beleže, a građana "prve zemlje socijalizma" u toliko velikom broju — neki cene da ih ima oko 8 miliona, da se ni današnji vlastodršci ne usudjuju da navedu njihov broj, ako ih, kao obične,

"neposvećene" ljude, i smatraju vrednim spominjanja. Danas su od duha te revolucije preostale jedino stereotipne fraze koje jedva prikrivaju golotinju bivših revolucionera i sinova i unuka bivših revolucionera, već odavno preobraženih u privilegovani sloj partijske birokratije, za koju je opsenjivanje vlastite radničke klase i naroda Sovjetskog Saveza i podređivanje stranih revolucionarnih pokreta svojim — grupnim velikodržavnim interesima, bitan oblik i uslov delanja i postojanja. I začetak Komunističke internacionale (Kominterne) bio je neslobodan, neinternacionalan: verujući u svetsku revoluciju, ili bar u jedinstvo svetskog komunističkog pokreta, sam Lenjin je propisao uslove za članstvo u njoj i time — uprkos svojim dobrim namerama i povremenim nastojanjima — misao stranih teoretičara socijalizma učinio odbleskom svoje misli, a iskustva stranih komunističkih partija nuzproduktom ruske — boljševičke partije. Posle njega je Staljin i tu učinio odlučni korak: strane partije je "očistio" — temeljito kao i boljševičku ukoliko je za to bio kadar — i Kominternu precbrazio u privezak ruske — sovjetske države, da najzad, kad je postala smetnjom njegovoj državnoj politici, i nju samu likvidira 1943. godine. I sam Lenjin je preobražen — u mošti i ikonu novog pravoslavlja, kojima se utoliko revnije klanjaju ukoliko se na nj manje ugledaju i čije knjige utoliko revnije čitaju ukoliko manje brinu o njihovom smislu.

Na to su spali učenje i delo Lenjinovo.

Ali postoji i druga strana toga dela — životna i praktičarska, koja potvrđuje da svet, ako nije bolji, nije ni gori — prema mu Komunistička internacionala ne obećava kraj beda i ratova i bratstvo i sreću u "svetskoj diktaturi proletarijata". Seme revolucije je posejano po svetu, makar svud i nije našlo plodno tle, niti igde donelo očekivane plodove — to i nije tako malo. A čak da je svetska diktatura komunistička i ostvariva — ne bi bilo ni pametno ni pošteno da jedan pokret ili jedna zemlja, a kamoli jedan čovek popiju svu ljudsku pamet. Još pouzdanije se može tvrditi za Lenjinovu domovinu da je ona danas, s bezbojnom i bezličnom Brežnjev-Kosiginovom vladom, uljudjenija i zadovoljnija, prema se već odavno ne pridržava Lenjinovih revolucionarnih zaveštanja: manje izvozi revolucije, ali u njoj ima više hleba, stanova i automobila, oskudnija je u revolucionarnim misionarima, ali obilnija u ljudima koji rade i misle moguće. Čak je i nasilja u sovjetskoj Rusiji danas mnogo, mnogo manje nego pod Lenjinom, ukoliko neko — jer i takvih nas ima na ovom belom svetu — ne shvata revolucionarno nasilje kao vrhunac sreće i slobode.

Lenjin je revolucijom ne samo gradio novu vlast, nego i dogmama oblikovao-ukalupljivao novo društvo. Ali i to ima svoju drugu stranu: njegova dogmatičarska isključivost i revolucionarna nepomirljivost, premda danas preživela, neprihvatljive i neprimenljive, bile su onda njegova prednost i isturile ga medju najznačajnije velikane istorije, a možda i učinile najkрупnijom ličnošću 20. veka. Tom isključivošću i nepomirljivošću on se i dograbio novog, za Rusiju i niz zemalja, mogućnog i živog oblika vlasti i društva... A. F. Kerenski je pridavao

naročitu važnost svojoj tvrdnji da Lenjin nije marksista, nego blankista: to je moglo da zvuči ugodno zapadnoevropskoj buržoaziji, a uverljivo reformističkim socijaldemokratima, ali čak i da je bilo istinito — nije umanjivalo veličinu Lenjina i stvarnost njegovog poduhvata. Još smešnije danas zvuči jadikovanje P. B. Struvea: "Prosudjujući suštinski, moram da kažem o revoluciji 1917. i godinama koje su je sledile: ona je kao činjenica narodnog života bila velika nesreća i, ukoliko su je 'pravili', velika pogreška"...¹⁾ Jer mada ideje, moral i osećanja igraju značajnu, katkada i presudnu ulogu u ljudskim borbama, nema ničeg pogrešnijeg i uzaludnijeg nego na osnovu njih naknadno procenjivati neko istorijsko zbivanje: ono što se dogodilo bespovratno je i samim tim neizmenljivo i nepopravljivo, a Hegel bi bio sasvim u pravu kad je svojoj tvrdnji — da je svako doba suviše individualno da bi narodi mogli da uče iz istorije, dodao — da se iz istorije ipak može naučiti ponešta o onome što ne treba raditi...

Ali prosudjivali mi Lenjinovo učenje i Lenjinovo delo cvakc onako, oni ne samo što ne odgovaraju savremenim potrebama i uslovima borbe za bolje životne uslove, za slobodu ljudi i ravnopravnost naroda, nego su glavna sredstva određene svetske sile — Sovjetskog Saveza, u širenju njegovog državnog uticaja širom sveta i hegemonije nad komunističkim partijama i državama pod komunističkom upravom. Pri tome treba imati na umu i da raspadanje komunizma ne potiče jedino iz njegove organske nemoći da i u našem dobu rešava osnovna životna pitanja nacija kojima je zagospodario, nego i iz njegove nemoćnosti da opstane u svom — zatvorenom svetu, pa se kritički odnos prema Lenjinovoj slici savremenih društava, kao i njegovim metodima i oblicima borbe i organizacije, nameće kao preduslov demokratskih preobražaja komunističkih partija i država, odnosno njihovog oslobađanja od naslednog ideološkog danka osvajačkoj sovjetskoj oligarhiji.

Jer povrh svega, ta Lenjinova slika društva i svetskih odnosa nije bila tačna ni u njegovom vremenu, sem kao ideologija revolucionarnih pokreta određenog — komunističkog smera, a primenljiva jedino u Rusiji, čiji narod nije ni mogao da zakorači u nove uslove sem strešanjem zaostalosti, zavisnosti i feudalnog samodržavlja. Sve kasnije revolucije se razlikuju od Oktobarske revolucije kako po uslovima, tako i po snagama i oblicima, makar što su se zaklinjale u Lenjina i zaklanjale iza lenjinizma.

Zbog toga sve, kao i Lenjinu u njegovom vremenu, danas svakom demokratskom komunisti, svakom demokratskom socijalisti, svakom borcu za ljudsku slobodu u komunizmu i izvan njega, postavlja pitanje: šta da se radi? Ali baš na to pitanje nema i ne može više biti odgovora u Lenjinu.

Gledanje na društva u svome vremenu Lenjin je najpotpunije izložio u omanjoj raspravi "Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma", pisanoj 1916. godine u Cirihu. Gradivo za svoju raspravu on je u najve-

¹⁾ Navedeno u "Mosti", München, 1967, str. 212.

čoj meri uzeo iz dela dvojice socijaldemokrata — Džona A. Hobsona: "Imperijalizam" i Rudolfa Hilferdinga: "Finansijski kapital", ali izvodeći svoje — revolucionarne zaključke. Odmah treba reći da su se mnoge analize i zaključci Lenjinovih izvornika, naročito Hobsona, pokazali tačnijim nego što su njegovi, ali budući cilj moga izlaganja nije uporedjivanje bilo čijih postignuća i vrednosti, nego dokazivanje nepodobnosti marksističko-lenjinističkih stvarnosti u našem vremenu i uslovima modernog života, istaći ću jedino ono što očigledno potvrđuje to saznanje.¹⁾

Lenjin zaključuje: "Ako bi trebalo dati što kraću definiciju imperijalizma, valjalo bi reći da je imperijalizam monopolistički stadij kapitalizma... Ali odveć kratke definicije, iako su zgodne jer rezimiraju glavno, — ipak su nedovoljne... Zato, ne zaboravljajući uslovan i relativan značaj svih definicija uopšte, koje nikad ne mogu obuhvatiti svestrane veze pojave u njenom punom razvitku, treba dati definiciju imperijalizma koja će sadržavati ovih pet osnovnih njegovih obeležja: 1) koncentracija proizvodnje i kapitala koja je došla do tako visokog stupnja razvitka da je stvorila monopole, koji igraju odlučujuću ulogu u privrednom životu; 2) stapanje bankovnog kapitala s industrijskim i stvaranje, na bazi tog "finansijskog kapitala", finansijske oligarhije; 3) izvoz kapitala, sa razlikom od izvoza robe, dobija naročito važan značaj; 4) stvaraju se međunarodni monopolistički savezi kapitalista koji dele svet i 5) završena je teritorijalna podela zemlje od strane najkrupnijih kapitalističkih država. Imperijalizam je kapitalizam na onom stadiju razvitka kad je izraslo gospodstvo monopola i finansijskog kapitala, dobio značaj izvoz kapitala, počela podela sveta od strane međunarodnih trustova i završena podela čitave teritorije zemlje od strane najkrupnijih kapitalističkih zemalja...²⁾ "Zaključak svega onog što je gore rečeno o ekonomskoj suštini imperijalizma je u tome da kapitalizam nestaje ili, tačnije rečeno, da je na samrtnoj postelji".³⁾

Dovoljno je odmeriti izraz u naslovu Lenjinove rasprave "Imperijalizam kao najviši stupanj kapitalizma", da bi se shvatila širina njegovog dogmatizma u ono doba, kao i sadašnja nerealnost njegovih zaključaka. Kapitalizam, a to će reći postojeći društveni poredak u Sjedinjenim Državama, zapadnoevropskim zemljama i Japanu, očevidno se razvija i napreduje iznad svog "najvišeg stupnja". Kapitalizam, definisan u praksi tih zemalja, napredovao je zbog nekoliko razloga. Prvo, iako je koncentracija proizvodnje i kapitala nastavljena, i nastavlja se do dana današnjeg ubrzanim tempom, ono što je tipično za zapadne ekonomije nisu monopoli kao što su shvaćeni u klasičnom Hilferding-Lenjinovom

¹⁾ Zainteresovanog čitaoca upućujem na studiju Fišera (Luis Fischer) "The Life of Lenin", New York, 1964, budući je on, između ostalog, obimno i uverljivo raspravio i to pitanje (str. 95-107).

²⁾ V. I. Lenjin: "Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma", u V. I. Lenjin: "Izabrana dela", tom I, knjiga druga, Beograd 1949, str. 403-404.

³⁾ Ibid., str. 435.

smislu, nego ono što Galbrejt (John Kenneth Galbraith) naziva "tržišnom strukturom industrijskog sistema"¹⁾, što znači da su cene fiksirane od strane stručnjaka i tehničkog osoblja velikih kompanija, koji planiraju proizvodnju, istražuju tržište i tako dalje. Ti ljudi su sada glavni ljudski faktor u modernoj proizvodnji — i u "kapitalizmu" i u "socijalizmu". Nije slučajnost da su jugoslovenski ekonomisti počeli da se žale na "fenomen monopola" otkako su industrijska preduzeća počela da "fiksiraju" cene; stoga je Galbrejt u pravu kada zaključuje: "Socijalistička industrija isto tako operiše, sasvim prirodno, u okviru kontrolisanih cena. U poslednje vreme, Sovjetski Savez, siedeći raniju jugoslovensku praksu, dozvolio je preduzećima i industrijama nešto od fleksibilnosti u određivanju cena, što je neformalna evolucija više pružila američkom sistemu. To je naširoko pozdravljeno kao vraćanje tih zemalja tržištu. Medjutim, to je optička varka. Jer to ne znači da je socijalističko preduzeće — ništa manje nego u američkom sistemu — podvrgnuto kontroli tržišnih cena nad kojima ono nema uticaja. To samo znači da njegova kontrola može biti fleksibilnije primenjena kao odgovor na promene".²⁾ Još u danima Teodora Ruzvelta, monopoli su zakonom bili zabranjeni u Sjedinjenim Državama, a posle prošlog rata i u drugim zemaljama. Niko pak, razumljivo, ne tvrdi da se pojedine kompanije ne upuštaju i u snižavanje cena, ili da velike banke i grupe kompanija nikada ne pokušavaju da zauzmu monopolistički položaj. Takve ambicije i preuzimanja takodje su obeležje "socijalističkih" ekonomija, gde se, kao na primer u Jugoslaviji, pojavljuje neka vrsta slobodnog tržišta. U prkos ovoga, medjutim, sasvim je jasno da sadašnje privrede zapadnih zemalja ne počivaju isključivo na monopolu već isto tako na slobodnoj konkurenciji. Drugo, mnoge države danas su "socijalističke", ali ostali deo sveta nije podeljen između "internacionalnih monopolističkih udruženja" ili između "najvećih kapitalističkih država", nego se prilično transformisao (ostavljajući na stranu kolonije nazadnog Portugala) u nezavisne države, oko kojih se velike sile, i "kapitalističke" i "socijalističke", uzajamno glože. Treće, izvoz kapitala, iako se održava na znatnoj visini, upoređujući sa stanjem u vreme kada su Hobson, Hilferding i Lenjin pisali o tome ili u periodu između dva rata, neuporedivo je manji, i po obimu i po važnosti, nego izvoz dobara. Štaviše, što je naročito karakteristično to je da veći deo kapitala odlazi u razvijene zemlje, više nego u nedovoljno razvijene zemlje, dok baš te polurazvijene zemlje, sa svoje strane, sve čine što je u njihovoj moći da privuku kapital. Dalje, kapital se izvozi u raznim vidovima kako od "kapitalističkih" tako i od "socijalističkih" država, pa čak prve počinju da ga izvoze drugima, kao na primer — Jugoslaviji.

To je spoljna slika današnjeg "kapitalističkog" sveta, dakako veoma štura, ocrtana jedino radi toga da se pokaže koliko je ona Lenjinova zastarela čak i u onome u čemu je približno ili delimično

¹⁾ "The Industrial State", London, 1968, str. 185.

²⁾ Ibid., str. 191.

bila tačna. Treba tu sliku upotpuniti bar podsećanjem na to da do oslobodjenja kolonija nije došlo — kao što je predviđao Lenjin — povezivanjem revolucija u metropolama i pobuna ugnjetenih naroda, nego zbog toga što su društvene i tehničke promene učinile ulaganje kapitala unosnijim kod kuće — u razvijenim zemljama, a trgovinu življom i sigurnijom s nezavisnim državama. To dakako ne znači da su kolonijalne sile mirno i rado napustile kolonije — privredne grupe i slojevi, koji su se bogatili na jevtinoj radnoj snazi i jevtinim sirovinama u zaostalim područjima sveta, opirali su se svim silama dekolonizaciji, a nacionalno-oslobodilački pokreti su pokrenuli potčinjene narode i dograbili se modernih sredstava, tako da se s njima nije moglo obračunavati kao s feudalnim vladarima pomoću dve-tri topovnjače i plaćeničkim kaznenim ekspedicijama. A kad su i gde su kolonijalističke snage još bile moćne i uplivne — kao na primer u Francuskoj u odnosu na neke njene kolonije — ustanak ugnjetenog naroda je opametio vlade metropola i dovršio izmenu u odnosima snaga. Zbog toga nije ni čudno što komunističke rezolucije i parole, koje u skladu s Lenjinovim postavkama, poistovećuju savremeni kapitalizam s imperijalizmom, a savremeni društveni poredak na Zapadu prosudjuju prema Lenjinovim opisima imperijalizma s početka ovog veka, deluju groteskno i nestvarno i bivaju često predmet pospridica...

Sve to ne znači da imperijalizma nije bilo, da ga nema ili da ga neće biti — ako pod tim treba podrazumevati vajakadašnja posizanja i surevnjivosti velikih sila, koje ne biše bile ni sile ni velike, kada ne biše na ovaj ili onaj način bile imperije i imperijalističke. Ali onda treba pošteno priznati da se Lenjinova domovina, uprkos vlastitim lepim rečima i gorkim iskusejima s Jugoslavijom u 1948, s Albanijom u 1961. i Čehoslovačkom u 1968. godini, još nije odrekla podredjivanja susednih komunističkih posestrima ideološkim i vojnim sredstvima, za razliku od Kine koja svoje mesto u svetu osvaja revolucionarnim dogmatizmom i SAD koje svoj privilegovani položaj održavaju pretežno višom tehnologijom i finansijskim bogatstvom.

Gledani iz savremenih uslova i saznanja, Lenjinovi pogledi u "Imperijalizmu", a i inače, pate od dva bitna, uzajamno povezana nedostatka — od dogmatskog pristupa stvarnosti i od neostvarenih proročanstava.

Pre nego je pristupio analizi kapitalizma, Lenjin je bio uveren u njegovu skoru propast — obimne statistike i podaci koji su bili njegova posebna strast, imali su to da potvrde. I oni su to i "potvrdili", razume se, budući je njegovo verovanje, prihvaćeno i naučeno od Marksa, bilo nepokolebljivo, utoliko pre što su monopolističke tendencije i gospodstvo monopola u pojedinim granama bili živa rana kapitalizma, a povremeni presudni uplivi monopolističkih grupa na politiku vlada očigledni. Takvo verovanje i takve činjenice morale su se spojiti u "logičan" zaključak da se radi o "najvišem stadiju" kapitalizma — o "umirućem kapitalizmu". Lenjinova gledanja i predviđanja, koja su se, grubo uzev, pokazivala i pokazala ostvarivim u

odnosu na zavisni i nerazvijeni ruski kapitalizam, tj. tamo gde u stvari nije ni bilo monopola i finansijskog kapitala, morala su, u odnosu na zapadne strukture omašiti, baš zbog njegove uverenosti u Marksove "naučne zakone" — zbog njegove vere da je nastupio čas neminovne propasti kapitalizma... I ja sam jedan od onih koji veruju u tu neminovnost, još i danas — jer nijedno društvo, nijedna civilizacija nisu večiti. Štaviše, izgleda mi da je to "propadanje", to preobražavanje već otpočelo u raznim vidovima (nacionalizacije važnih, čak odlučujućih grana, širenje komunalne svojine, razgranavanje državnog socijalnog staranja, progresivno oporezivanje, povećana čak odlučujuća uloga države u privredi, porast nadzora i prava radnika nad profitom itd.) Ali kod Lenjina se ne radi jedino o takvom verovanju, nego i o odredjivanju načina — oružanog ustanka radničke klase protivu kapitalističke klase, kao "jedino mogućnog" i "neizbežnog" za menjanje svih, tj. i zapadnih kapitalističkih društava. Štaviše, on odredjuje i oblik vlasti i društva — Marksovu diktaturu proletarijata, odnosno ruske sovjeete i potpunu nacionalizaciju sredstava proizvodnje, koji "moraju" nastati na ruševinama kapitalizma... To se nije dogodilo, niti ima izgleda da se dogodi na Zapadu: razvoj tehnike i slobodni oblici svojine doveli su do toga da su u zapadnim zemljama gornji slojevi radničke klase, ako ne i njena većina, srasli sa srednjom klasom (buržoazijom).¹⁾ Samim tim je i klasa kao celina prestala da bude revolucionarnom u Marks-Lenjinovom smislu, tj. da se bori za "diktaturu proletarijata", odnosno za vlast "avangarde proletarijata" (komunističke partije) i za nacionalizacije koje ne potiču iz ekonomskih, proizvodnih potreba. Ali to ne znači da su ta društva ostala kakvim su bila. Naprotiv. Društva u zapadnoj Evropi i SAD se baš tim načinom — po mom uverenju — kreću k socijalizmu. Ali to je kretanje k socijalizmu koji nema skoro nikakve sličnosti s onim kakav danas stvarno postoji u Sovjetskom Savezu ili Kini, a pogotovu ne s modelom u nečijoj "genijalnoj" glavi. Nedavni nemiri studenata i radnika u Francuskoj potvrđuju da je i francuska radnička klasa stupila na put kojim se već poodavno kreću njihovi drugovi u Sjedinjenim Američkim Država i Zapadnoj Nemačkoj: anarhistički i levi komunistički studenti su mogli biti "detonator" za generalni štrajk radnika, ali "eksplozivna masa" se mudro zadovoljila "neidealnim" povišenjem nadnica i većim pravima u podeli profita, i ostavila svoje "idealne" podstrekače na cedilu. Svakako su na takav razvitak i na takvo držanje radnika na Zapadu imala uticaja i iskustva sa "socijalizmom" i diktaturama "u ime" radničke klase na Istoku. Povrh toga su i strah od komunizma i revolucije ubrzali opamećivanje zapadnih vlada i posedničkih klasa da pripuste radnike "nacionalnom kolaču" i pristupe planskoj kontroli privrede, reformisanju socijalnog zakonodavstva, pa i samog društva.

¹⁾ O tome ubedljive podatke navodi, na primer, Darendorf (Ralf Dahrendorf) u već spominjanom delu "Class and Class Conflict in Industrial Society", Stanford, California, 1959.

Ali presudni su, ipak, bili drugi, korenitiji i neizbežniji razlozi — nagli tehnički progres, nasledjene političke slobode, privilegovani položaj zapadnih nacija usled više razvijenosti... No ako neko u toj prome-njenoj ulozi radničke klase vidi njenu klasnu nesvesnost, odnosno "izdaju" njenih "istorijskih ciljeva", onda on time jedino dokazuje podmetanje radničkoj klasi vlastitih dogmi — vlastitih ciljeva. A ako pak neko u malčas pomenutom prisiljavanju Zapada na reforme, koje komunizam još uvek vrši, ne vidi ništa drugo do novu ulogu Satane koji dobrog Boga navodi na veću pravednost — to je samo dokaz i za postojanje dogmatizma na suprotnoj, nekomunističkoj strani. Za nas koji smo se koliko-toliko oslobodili od jedne ili druge dogme, takav upliv komunizma na Zapadu, kao i zahtevi za "zapadnjačkim" slobodama na Istoku, pre su dokaz da se svet u celini oslobadja od dogmatizma i da različitim načinima počinje da živi, misli i stvara kao jedna, sveljudska celina...

U stvari se, po mome rasudjivanju — radi o nečem dubljem i trajnijem nego što je smatrao Lenjin držeći se Marksa: kapitalistički oblici svojine — bilo rani privatni, bilo jučerašnji monopolistički, bilo današnji mešani (državni, kooperativni, privatni), samo su način života čiji su koreni raniji od kapitalizma (u antičkoj filozofiji i starom Rimu, u hrišćanstvu i evropskom feudalizmu). Kapitalizam je, kako se danas vidi, nikao iz uslova Zapadne Evrope, u doba Renesansa, pa se uglavnom tamo i razvio i učvrstio — u najčišćem vidu u SAD, dok je u ostalom svetu bezmalo bio naturen ili uvezen. Zbog toga smena tog oblika svojine na Zapadu jedino i može da se obavi u kontinuitetu života naroda tog područja. Drukčije rečeno: kraj kapitalizma ne mora da znači i kraj načina života naroda tog područja, kao što ni smenji-vanje komunističkih oblika ne može da se obavi drukčije nego na način i u oblicima koji će značiti nastavak trajanja — očuvanje bića naroda koji danas njime žive.

III

Zbog svega toga nije čudno što je lenjinsko verovanje da su kapitalistički monopoli i imperijalizam monopola poslednji stadij kapitalizma i da posle toga nastupa "viša" "progresivna epoha ekonomsko-društvene formacije" — čak da je ona nastupila u Rusiji s Oktobarskom revolucijom, moralo imati za posledicu stvaranje mita — čak pre no što je stvarnost taj mit proverila, o svestranosti i bezuslovnoj prednosti novog, "socijalističkog" oblika svojine... I ja sam dugo verovao u taj mit, sve dok me stvarnost i vlastita pamet nisu poučili da ne primam zdravo za gotovo ništa što se opravdava bilo kakvom ideologijom...

Realne i idealne dok su pokretale mase i rušile dotrajale i bez-izgledne poretke, marksističko-lenjinističke ideje su se tako preobrazile u dogme i mitove kojima danas komunisti, zavaravajući i same sebe,

pravdaju svoju nakaznu stvarnost kao onu koja, zbog toga što u njoj prevladava tzv. društvena svojina, ima veće mogućnosti i za tehnički napredak i za društvenu pravdu, nego što su imali, što imaju i što će imati drugi poreci — pri tome poglavito imaju na umu Sjedinjene Američke Države, kao njihov glavni ideološki, društveni i vojni suparnik.

Ta tobožnja svestrana i bezuslovna prednost oblika svojine, ili, kako bi to Marks rekao — odnosa proizvodnje, koji prevladavaju u svim komunističkim zemljama, u stvari je poslednji i najodsudniji mit mark-sističkih dogmi i komunističke stvarnosti. I kao i svaki mit, on se održava na istinitosti koju je nekad posedovao makar i u mističnom vidu i na interesima koje u njemu još uvek nalaze žive društvene snage — politička, odnosno partijska birokratija koja je iz tog oblika svojine proizišla i pomoću njega se zacarila i još uvek caruje.

U "Novoj klasi" ja sam opširno raspravljao o stvarnom karakteru svojine u komunizmu, a ovde — radi veze u izlaganju — ističem da se taj oblik svojine javio usled nerazvijenosti određenih zemalja, u prvom redu Rusije, Kine i Jugoslavije i njihove nemogućnosti da industrijsku revoluciju obave kapitalističkom privatnom svojinom. I kao svaki oblik društva i svojine u svom nastajanju, i ovaj komunistički se prikazao kao idealan — kao društvo koje vodi ukidanju klasa i izrabljivanja, kao opštenarodna svojina koja ne nosi sobom nasilja i nepravde, krize i stagnacije svojstvene jagmi za profitom i za jevtinim izvorima sirovina i radne snage. Realnost je, kao i obično, ispala drukčijom: komunizam danas trpi od svijui onih zala koje je s pravom žigosao kao prokletstva kapitalizma, a dublje istraživanje svojinskih odnosa u njemu otkriva i da je politička, partijska birokratija, mono-polišući za sebe upravljanje i raspolaganje privredom — istini za volju, taj monopol danas nije više potpun u svim zemljama, na primer u Jugoslaviji, mada nije sasvim ni napušten — samim tim porušila ideal svih svojih ideala — društvenu svojinu i u njoj — u njenoj stvarnoj prividnosti i pravnoj nedefinisiranosti, sakrila svoju gramzivu, vlasničku i vlastodržačku prirodu.

Baš na toj prošloj — relativno realnoj i na današnjoj — apsolutno mistifikovanoj ulozi i prirodi komunizma zasniva se mit o prednostima svojine koje je on uspostavio i koje nastoji da ovekoveči.

Premda u mojoj zemlji postoji poslovice "čovek ne zna u kojoj će veri umreti" — nadam se da neću morati da budem branilac nikojeg, pa ni američkog kapitalizma, pogotovu što je on i u toj zemlji već podložan menjanju u poredak u kome će — kako mi se čini — privatna svojina postati sporednijom u životu nacije, ali koji se, zbog toga, neće ni u budućnosti manje razlikovati, a verovatno ni manje sporiti s porecima kakvi danas vladaju na Istoku. Radi se o nečem drugom: baš zbog toga što držim da nijedan poredak sam po sebi nema apsolutnu i bezuslovnu prednost nad drugima i da su za današnji život ljudi i naroda već nepodobni i privatno-vlasnički i partijsko-birokratski poreci, smatram da je svak dužan da u svojoj sredini dokazuje istine — pobija mitove koji ometaju razumevanje

medju ljudima i nastajanje novih, za ljude pogodnijih uslova i oblika. Zato sam se i latio pobijanja mita o apsolutnoj i bezuslovnoj prednosti oblika svojine koje je nametnuo komunizam, ne obziruci se na optužbe i uvrede kojima zbog toga mogu biti izložen. A pribegao sam u tome statistici i zbog toga što se komunisti, naročito oni u Sovjetskom Savezu, njome najradije, ali i najnesavesnije služe, budući: jedino iznose vlastite, najčešće polepšane uspehe, a prećutkuju ili zamagljuju tudje.

Statistika¹⁾ otkriva: Sjedinjene Američke Države proizvedile su: uglja 1850. g. manje od 10,000.000 t., a 1910. g. 500,000.000 t., tj. povećanje 50 puta za 60 g.; čelika: oko 1872. g. manje od 100.000 dugih t. (duga tona = 1016,0475 kg.), a 1910. g. više od 25.000.000 dugih t., tj. povećanje 250 puta za 38 godina; elektroenergije: 1902. g. 5,969,000.000 kv. časova, sredinom šezdesetih godina ovog veka više od 1,000.000,000,000 kv. časova, tj. povećanje 180 puta za pedeset godina; u Sovjetskom Savezu se proizvodnja glavnih grana odvijala ovim tempom (u hiljadama tona, elektricitet u milionima kv. časova):

	1913 g.	1940 g.	1960 g.	1965 g.	1970 g. (plan)
ugalj	29.100	165.000	513.000	578.000	670.000
nafta	9.200	31.100	148.000	243.000	350.000
elektricitet	1.900	48.300	292.000	507.000	845.000
čelik	4.200	18.317	65.300	91.000	126.500
cement	1.500	5.675	45.000	72.400	102.500

To su najgrublji podaci. Ali je iz njih očevidno da se razvitak teške industrije i energije obavljao i relativno i apsolutno brže u Sjedinjenim Američkim Državama nego u Sovjetskom Savezu. Razvitak lake industrije, a pogotovu saobraćaja i poljoprivrede, odvijao se u SAD još brže, ali ja neću navoditi podatke o tome, budući je poznato da su se u Sovjetskom Savezu te grane razvijale sporije i da su znatno zaostale iza teške industrije. Isti izvori otkrivaju da se brže od Sovjetskog Saveza razvijala i Nemačka posle ujedinjenja 1871. godine, a i posle ovog rata, po svemu sudeći, Japan se obnavljao brže nego što je to bio slučaj sa Sovjetskim Savezom.²⁾ Važno je još istaći da

¹⁾ Podaci su uzeti iz "Encyclopaedia Britannica", izdanje 1967. g.

²⁾ Japan je peta industrijska država sveta i učestvuje sa pet odsto u svetskoj industrijskoj proizvodnji. Nijedna zapadna zemlja nije imala tako brz porast industrije posle Drugog svetskog rata kao ova. Za poslednjih 30 godina industrijska proizvodnja Japana porasla je pet puta i uskoro će zemlja postati treća privredna sila sveta. Novim petogodišnjim planom predviđeno je da do 1971. dostigne takvu proizvodnju da će ostaviti za sobom Nemačku i Veliku Britaniju. U toku tri poslednje decenije električna energija je porasla od 30 na 240 milijardi kvč, proizvodnja čelika od 6 na 51 milion, a kroz dve godine izneće

je proizvodnost rada u SAD sredinom ovog veka bila jedan i po puta veća nego ona u Zapadnoj Evropi, a oko četiri puta veća — Kosigin je priznao da je veća oko dva puta — nego u Sovjetskom Savezu i da se ta razlika do danas nije smanjila, ako se nije povećala, uprkos pričama komunista o apsolutnoj prednosti njihove svojine i "ukidanje eksploatacije" u njihovim državama.

Sklon sam verovanju da su naučnici, koji se bave ovim pitanjima, kadri naći mnoge i uverljive razloge i tog zaostajanja Sovjetskog Saveza i prednosti koje je u određenoj situaciji i u određenim uslovima narodima Rusije pružila nova, sovjetska vlast. Ali niko pošten i razuman ne može dokazati univerzalnu — vanvremensku, vanprostornu i vanljudsku prednost sovjetskog uređenja, jedino zbog toga što je "socijalističko" ili socijalističko, kao što nikakva sila ne može ubediti sve narode u nesravnjivosti američkog načina života, uprkos tome što se svet "amerikanizuje" u tehnici i proizvodnji.

Teorija je siva, večno zeleno je drvo života — govorio je Gete (Goethe). Kao i u prošlosti, tako i sada svaki narod mora naći vlastiti put. Svetom danas dominiraju dve atomske velesile — Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez, dok se treća — Kina — tek uzdiže ljudskim mnoštvom čija uloga i značaj mogu, s posedovanjem globalnih atomskih raketa, iznenadno premašiti sva strahovanja. Ali atomske sile su robovi vlastite snage, jer nijedna ne poseduje, a verovatno neće ni posedovati, takva sredstva zaštite da bi se mogla odvažiti na upotrebu najrazornijih oružja, a ratovanje klasičnim oružjima je — kao što to pokazuje rat u Vijetnamu — danas i preskupo i neefikasno. Živimo u "atomskom miru, tj. industrijskom ratu".¹⁾ To stvara velike teškoće, ali i nove mogućnosti za male i nerazvijene zemlje: one ne moraju da se bezuslovno pokoravaju volji velikih i razvijenih, ali ne mogu ni da se razvijaju i prežive izdvojene iz većih ekonomskih i političkih zajednica i zanemarujući savremena tehnička dostignuća i svetske uslove proizvodnje.

Stvarnost malih i nerazvijenih je takva — takva je u stvari uvek i bila, a ne onakvom kakvom je opisuje gospodja Bovuar (Simone de Beauvoire) u "Les Belles Images" (Lepe slike): "U svim zemljama, socijalističkim ili kapitalističkim, čovek je smrvljen tehnikom, otudjen

7 miliona tona. Japan je na prvome mestu po uvozu gvozdene rude, a sa 47 odsto svetske tonaže prvi je u izgradnji brodova. Iz njegovih brodogradilišta izlaze najveći plovni objekti medju kojima i super-tankeri sa više od 200.000 tona. Prvi je i po proizvodnji radio-prijemnika i tranzistora. Industrija telekomunikacija nalazi se medju najmodernijim u svetu. Japan je na drugom mestu po proizvodnji televizora, frižidera, pamučnog vlakna, sintetskog kaučuka, hemijskih vlakana. Na trećem je mestu po proizvodnji čelika, plastičnih masa, cementa, sumporne kiseline, vunenog vlakna, pamučnih tkanina, hartije, kao i industrije motornih vozila ("Politika", Beograd, 7. april 1968. godine).

¹⁾ Navedeno u: Jean Jacques Servan Schreiber: "Le défi américain", Paris, 1967, str. 291.

od svog rada, okovan, zaglupljen. Sve zlo dolazi otuda što je on umnožio svoje potrebe dok je trebalo da ih obuzda. Umesto težnje ka izobilju koje ne postoji i koje možda nikada neće postojati trebalo je da se zadovolji životnim minimumom, kao što još čine neke veoma siromašne zajednice — na primer, u Sardiniji, u Grčkoj — gde tehnika nije prodrila, gde novac nije ljude iskvario. Tamo, ljudi poznaju strogu sreću, jer su sačuvane neke vrednosti, vrednosti zaista ljudske — dostojanstvo, bratstvo, darežljivost, koje daju životu jedini ukus. Ukoliko se nastavi stvaranje novih potreba — umnožiće se obmane. Kad je otpočeo ovaj pad? Onog dana kad je prevaga data nauci umesto mudrosti, korisnosti umesto lepoti. S renesansom, racionalizmom, kapitalizmom, scientizmom. Pa dobro, ali sada, kad se stiglo dotle, šta da se radi? Pokušati vaskrsavanje u sebi i oko sebe mudrosti i ukusa za lepotu. Jedino će revolucija moralna, a ne ni društvena ni politička, ni tehnička, odvesti čoveka njegovoj izgubljenoj istini...¹⁾ Nije mi poznat "životni minimum" gospodje de Bovuar, ali držim da je povećati od onog koji ona idealizuje kod "nekih veoma siromašnih zajednica". Iz pariskih levih, a i desnih intelektualskih salona život na Sardiniji i u Grčkoj zaista može izgledati "strogo srećan", ali ja znam iz moje Crne Gore kako je on, uprkos "sačuvanim nekim vrednostima, vrednostima zaista ljudskim", isto tako — glad, mržnja i smrt...

Čemu moralisanja, bilo ona gospodje de Bovuar, bilo moja, bilo ma čija? Ko će, u ime čega i čime da odmeri ljudske potrebe? Čovečanstvo je već ušlo u elektronsku epohu, u kojoj će izumi i njihova primena, ostvarivani jedino pomoću opšteg višeg obrazovanja, postati najvažniji faktori proizvodnje, a možda i čitavog života nacija. Jovanović (W. Jovanovich) ističe da obrazovanje, naročito tehničko, neizbežno postaje najvažnija, najproduktivnija grana — osnova svake proizvodnje.²⁾ Svojniski oblici i politički odnosi se moraju prilagoditi tome — ukoliko pre i bezbolnije utoliko bolje, ali neizbežno u svakom slučaju. Na Zapadu se to prilagodjavanje kako-tako obavlja kroz povećanu ulogu države i javnog vlasništva, do kojih dolazi kako usled zahteva moderne proizvodnje, tako i usled društvenih pritisaka. Na Istoku se tome, međjutim, ponajviše odupire despotski oblik vlasti. Jer tamo je vlast postala svojinom jedne grupe — partijske birokratije, svojinom unosnijom od sviju drugih, budući donosi sve vrste privilegija. Narodi koji ne nadju snage i umešnosti da izvrše odgovarajuća prilagodjavanja — biće podređeni i eksploatisani uprkos darežljivosti i najplemtenijim namerama razvijenih. "Moderna moć je umešnost pronalazanja, to jest — istraživanja, i umešnost umetanja pronalazaka u proizvode, to jest — tehnologija. Rude iz kojih treba crpiti nisu više

¹⁾ Navedeno u: Jean-Jacques Servan-Schreiber, "Le défi américain", Paris, 1967, str. 274-275.

²⁾ William Jovanovich: "Now, Barabas", New York, 1964, str. 42-43.

ni u zemlji ni u brojnosti, ni u mašinama. One se nalaze u umu. Tačnije, u sposobnosti ljudi da smišljaju i stvaraju"¹⁾

IV

Ako sam se u oslobodjavanju od marksističke filozofske dogmatike najsporije i najneradije odricao Marksovog istorijskog materijalizma, odnosno njegovih postavki da stepen proizvodnih snaga određuje odnose proizvodnje, a način proizvodnje društveni, politički i duhovni život uopšte, tzv. socijalistička svojina u komunizmu bila je najteža prepreka dozrevanju mojih kritičkih i programskih razmišljanja, premda sam dosta rano — u vreme pisanja "Nove klase", a još jasnije za vreme tamnovanja 1956-1961 — naslutio da je baš to "grm u kome leži zec" i korenitih nedaća komunizma i trajnijih izlaza iz njegovog začaranog kruga. U tome mi je pomoglo Marksovo učenje i vlastito revolucionarno iskustvo: iz Marksa sam naučio, a iz jugoslovenske revolucije i društvenih i partijskih previranja u današnjoj Jugoslaviji i iskusio i osaznao da se vladajuće grupe i sile opiru promenama najčešće iz straha od gubitka ekonomskih privilegija, odnosno — od razaranja oblika svojine koji im omogućava materijalne ili, najčešće, i druge prednosti. Danas je i meni jasno da je to pitanje mnogo složenije, ali je očigledno odudaranje nezajažljivosti komunističkih dostojnika — dojučerašnjih revolucionera i proleterskih vodja — od Marksovih idealnih učenja, bilo na početku dovoljno da podgreva moje sumnje i da me sili na razmišljanja. A kada je već došlo do obračuna sa mnom u Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije, januara 1954. godine, prekonoc su stvarni odnosi i neidealni interesi izbili u svoj svojoj golotinji: među članovima Centralnog komiteta — mojim bliskim drugovima, bilo je ne samo onih koji su, spopadnuti pokajanjem za vlastitu jeres, "razotkrivenu" i "dokazanu" na meni, bili spremni da me kamenuju — premda su me dan pre toga podsticali, nego i onih čije su ideje i ideali do te mere omekšali u vlasti i udobnostima da su mirne savesti okretali glavu od mene kao od crknutog psa — premda biše mi se isto tako pridružili da "djavo nije uzeo stvar pod svoje", odnosno — da je nekim slučajem odnos snaga prevagnuo u moju korist... Bio je to gorak nauk, ali nepobitan za svakog onog koji se rešio da ga uči i iskusi...

Nisu me zagušili mutljazi i otrovi izgubljenih iluzija te prve — partijske presude izrečene nada mnom: nisam prihvaćao laž za istinu, ni izdaju za nužnost. Ni dandanji nisam u stanju da sasvim objasnim zbog čega sam ja postupio tako, a drugi nisu, ali držim da je hrabrost u tome, ukoliko se nije poistovetila sa savešću, igrala nezatnu ulogu i da je presudnom bila spoznaja da stvaram nešto novo: te istine, u koju se preobražavalo čitavo moje biće i koja je nemilosrdno

¹⁾ Jean-Jacques Servan-Schreiber: "Le défi américain", Paris, 1967, str. 293.

proždiralala sve moje ja, ja se nisam mogao odreći čak i da sam to htio. Odmalena sam, doduše, spoznao da su laž i nasilje neminovnosti u politici, i možda se baš zbog toga nikad nisam mirio s njima kao sredstvima idejne borbe, naročito ne one koja bi izbila među komunistima. Kao i u vreme napada Staljina i njegovih istočnoevropskih klevetnika na jugoslovensko vodstvo, 1948. godine, moja svest i savest nisu dale jedna drugoj mira, goneći me da potražim odgovor na pitanja: kakva je vlast koja se pred vlastitim narodom opravdava i snaži neistinama? Kud ide društvo koje se održava i izgrađuje nepravdom? Šta ostaje od ideja i ideala kada postanu sredstvo zastrašivanja i ucenjivanja među njihovim privrženicima? Šta su stvarni ciljevi i interesi ljudi koji klevetu i silu koriste i u odnosima s najbližim sumišljenicima? Zašto smo mi komunisti na vlasti isključiviji i neodstupniji nego iko drugi? Zašto mene bate i prikivaju na stub izdaje, kada i sami znaju da sam jedino želeo da socijalizam približim ljudima time što bi on bio slobodniji i jugoslavenskiji?

Ali to je onda, 1948. godine, bio sukob sa svetom koji je idejom bio moj, ali s kojim nisam bio vezan tkivom, porivima, dotadanjim postojanjem svojim, pa sam i odgovore nalazio u okviru same ideje. A u 1954. godini i kasnije — tj. posle osude nada mnom u Centralnom komitetu — to je bio sukob s drugovima oko dela koje smo zajedno stvarali: to je bio raskid u mom vlastitom biću — u mojoj prošlosti, mom postojanju i nadama... Nije li se na drugi način to isto zbivalo i s drugima — sa svima jereticima, sa svima onima koji su umesto date realnosti odabrali svoje vizije? Nije li se nedavno iz dubljih i paklenskih ponora u Staljinovoj kćerci Svetlani Allilujevoj — toj čudesnoj i ljudski hrabroj ženi, probudila ona savest njenog oca koju je on žrtvovao apsolutnoj veri, odnosno poistovećivanju svog bića s hipotetičnim zakonima istorije?...

Smrtna strava se posle te osude širila oko mene — jedino biće koje je svoj um i život dokraja stopilo sa mnom bila je moja druga supruga štefanija. U zlokovarnoj, obezljudjenoj praznini sva dotadanja saznanja i verovanja su se rasipala, prijateljstva i vernosti se čupali iz korena koji su sezali dublje od života — moja savest i svest su se spojili u jedno, bezrazlično izgaranje. Zakopao sam se u knjige — čak i u atomsku fiziku i biologiju, u skiciranje svojih književnih zamisli i pisanje uspomena. Ali izlaza i odgovora nije bilo izvan mene — izvan nemile i nenadane stvarnosti.

A u tom spaljivanju sebe dotadanjeg vlastitom mišlju i življenjem, neprestano me pohodila jedna opaska Aneurina Bevana, iz razgovora sa mnom i Vladimirom Dedijerom, u prisustvu njegove supruge Dženi Li (Jennie Lee), na konaku u jednoj seljačkoj kući kraj Pljevalja, u leto 1953. godine. Koliko se sećam, razgovor se vodio o obliku kroz koji bi se u Britaniji izvršilo spajanje budućeg socijalizma i tradicionalnih političkih sloboda — ja sam isticao, a on nije pobijao, da bi taj oblik kod nas moglo biti radničko samoupravljanje — i on je uzviknuo: Mešovita privreda. Bevanova formulacija se odnosila na

V. Britaniju: on je držao da tamo treba nacionalizovati jedino one grane koje kao nacionalizovane mogu da budu efikasne ili efikasnije, dok biše druge ostale privatnim i zadržanim. U Jugoslaviji, a pogotovu u ostalim istočnoevropskim zemljama, ta formulacija ne izgleda ni danas primenljiva: u njima je srednja — buržoaska — klasa bezmalo uništena i sprovedena nacionalizacija čak i sitnih vlasništava. Pa ipak je u toj Bevanovoj misli bilo nečeg što se povezivalo s mojim kasnijim saznanjima, a naime — da bezizlaznost komunizma i ograničenost, neizvodljivost svih reformi u njemu zapravo i potiču iz oblika svojine, koja je po formi društvena ili nacionalna i kao takva osveštena i apsolutizovana, dočim stvarno upravljanje i raspolaganje njome vrši partijska birokratija kroz državne i privredne organe, uz manje ili veće ustupke drugim društvenim slojevima i naslanjanje časa na jedne čas na druge.

Sve sam to znao već u vreme dovršavanja "Nove klase", 1956. godine, i produbljivao u sebi za vreme mojih zatvorskih razmišljanja. Ali premda ta "socijalistička svojina" više nije bila za mene svetinjom, još nisam nalazio nedvoumnog, jasnog izlaza iz nje i za nju — oblika i načina kojima bi ona bila zamenjena. Nisam to ni mogao — sve dok razvoj Jugoslavije zadnjih godina nije pružio za to dovoljnih činjenica i dok mi, po izlasku iz zatvora 31. decembra 1966. godine, sama stvarnost — stanje privrede i život i dvoumljenja ljudi, nisu postali dokučivijim.

U vreme mog drugog izlaska iz zatvora Jugoslavija je bila u jeku tzv. privredne reforme, kojoj su se odlučujući faktori jugoslovenske politike privoleli prekasno i od nevolje — pod pritiskom gubitaka, haosa i zaostajanja, a ne iz analitičkog i nedogmatskog sagledavanja uslova i načina moderne privrede. Svi zvaničnici su, dakako, pričali o reformi, njeni ciljevi nametnuti stanjem i težnjama privrede — profitabilnost, vezivanje za svetsko tržište, slobodno kretanje robe i kapitala, konvertibilnost valute, efikasnost i štedljivost administracije — sami po sebi nisu bili rdjavi. Ali se stvarno niko nije zalagao, a nije ni mogao ozbiljnije zalagati za izvršenje reforme, budući se i dalje ostajalo pri staroj političkoj i administrativnoj strukturi i pri neizmenljivosti oblika svojine, tj. pri monopolu partijske birokratije kao njenog čuvara i raspologača. U poljoprivredi su i dalje bila u prvom planu državna dobra, mahom nerentabilna, dok su milioni seljaka ostajali prepušteni pljački birokratskih i monopolističkih zadruga i samovoljama mesnih birokrata. Na sličan način su ostajali umrtvljenim zanatstvo, ugostiteljstvo, sitna trgovina, premda tzv. "socijalistički sektor" najčešće nije bio kadar niti da zadovolji narasle potrebe niti da bude rentabilan u tim delatnostima. A što je najvažnije, ni sama tzv. "socijalistička svojina", tj. industrija, bankarstvo, saobraćaj, energetika, najveći deo trgovine, zanatstva i ugostiteljstva i dalje su favorili i naprezali se u osveštanim, nepokretnim vlastitim oblicima, sputani monopolom vlasti partijske birokratije, utoliko nesnosnijim što je on još uvek u znatnoj meri bio i monopol upravljanja i odlučivanja u privredi.

Najpre preko volje i neorganizovano, a kasnije iz nevolje i potrebe, Jugoslavija je postala značajnim izvoznikom radne snage, to — da ironija bude potpuna — u zapadnoevropske zemlje — u izrabljivanje stranih kapitalista umesto slobodne lične poduzetnosti u vlastitoj zemlji. Najavljen je i ozakonjen uvoz stranog kapitala. Ali do toga nije došlo u značajnijoj meri, jer se čak ni zakonski uslovi — a da i ne spominjem ekonomske i političke — koje su smislili dušobrižnici radnog naroda i socijalizma, nisu pokazali podesnim. Takvi — zastareli oblici i odnosi postali su pretesni za svaku, pa i socijalističku modernu privredu... Ja sam to predviđao u "Novoj klasi" — u poglavlju "Ideološka privreda" (čiji je naslov u prevodu: "Dogmatizam u privredi"). Sada je to očiglednost u Jugoslaviji, a na ovaj ili onaj način će to sutra biti, ako već i nije, i u čitavoj Istočnoj Evropi...

Tako se i izvršilo spajanje mojih saznanja o korenima komunističkog despotizma i Bevanovih razmišljanja o slobodi u britanskom socijalizmu, prema mešovita privreda u Jugoslaviji, koja i sada postoji i uvek je latentno postojala, ni u budućnosti ne može biti ni slična, akamoli istovetna s onom u Britaniji. Jer u Britaniji se — prema Bevanu — radilo o tome da se privatno vlasništvo postupno zameni nacionalnim tamo gde ovo drugo može biti efikasnije, a da pri tome ne oslabi britanski parlamentarizam, dok se u Jugoslaviji radi o postizanju političkih sloboda i oslobodjavanju već nacionalizovane krupne i prigušene privatne svojine.

Ali ljudske sudbine su čudne i nepredvidljive. Bevan je izrastao iz gorčina velških rudara, iz industrijalizma i britanskog parlamentarizma, a ja iz crnogorske oskudice, iz intelektualskih nemirenja i neodoljivih težnji k industrijskom društvu. Pa ipak su se naša mišljenja srodjivala i između nas razvijalo prijateljstvo. To je bio razlog da me dogmom ukalupljeni i isušeni umovi optužuju kako sam pao pod uticaj britanskih laburista, a posebno Bevana. Bevan je u tom pogledu bio srećnije sudbine: ako je nekome i palo na um da bi on druženjem s jugoslovenskim komunistima mogao i da prihvati neku njihovu ideju — niko mu to ne bi uzeo za zlo. Bevan je ostao nepomirljiv u zahtevu da ja budem oslobođen, a njegova smrt 1960. godine potresla je do dna moje biće u tamnici, ne zadirući u moja razmišljanja. Ali, ukoliko je neka misao tog umnog i odvažnog čoveka i ušla u moje mišljenje, to bi jedino mogao biti dokaz više koliko u naše vreme nisu mogućni izdvojeni poreci, a istinske ideje nikada nisu to ni bile. A svak može, danas, da odmeri u kojoj meri se moje mišljenje razvijalo samostalno i ostalo nezavisnim.

V

Mada su u svim komunističkim zemljama još uvek u snazi neke suštine komunizma — jednopartijski sistem vlasti i monopolizam partijske birokratije u upravljanju privredom, unutarnji odnosi i medjuna-

rodni položaj svake od njih je danas do te mere različit da se ne može zamisliti veća zabluda nego kada bismo ih ma u čemu poistovećivali. Iz tih razloga treba danas i neka gledanja u mojoj "Novoj klasi", koja se odnose na nacionalni komunizam i mogućnost promena u komunizmu uopšte, ako i ne izmeniti, a ono dalje razviti.

Pri tome naročito imam u vidu: (1) postavku po kojoj se svaka komunistička država nastala iz revolucije nužno razvija u nacionalnu, odnosno u nacionalni komunizam i (2) postavku po kojoj se komunizam neprestano menja, mada ostaje neizmenjenom njegova suština — monopol vlasti nad privredom i životom nacije u celini.

Razlike i sukobi između SSSR i Albanije, između SSSR i Kine, a takodje i između Kine i Kube i SSSR — potvrdili su doduše prvu postavku, ali odnosi između komunističkih država i komunističkih partija su već dospeli dotle da bi danas trebalo njenu važnost proširiti na sve komunističke države i sve partije, tj. da svaka komunistička država, čim se stabilizuje, teži ka osamostaljivanju i ka podređivanju svih svojih ciljeva nacionalnim idealima i mogućnostima, a svaka komunistička partija, makar i ne bila na vlasti, ka političkoj nezavisnosti od komunističkih velesila. Drukčije rečeno: narodi i nacije traju i mimo komunizma, kao što su trajale i mimo drugih društvenih pokreta i formacija, pa prisiljavaju komuniste da se prilagodjavaju njihovim svojstvima, težnjama i mogućnostima. Nedostaci druge postavke, međutim, ne potiču jedino iz promena u stvarnosti, nego i iz mojih tadašnjih filozofskih pogleda, čiji su koreni u Aristotelu i Marksu, a po kojima je, bar u interpretiranju, moguće odvajati oblike od suština. Štaviše, iz podteksta "Nove klase" može se zaključiti da sam ja tada držao da se promene suština — u datom slučaju socijalnih — obavljaju jedino unutarnjim razaranjem, a ne i njihovim postupnim preobražavanjem. Zato bi danas pomenutu postavku trebalo preinačiti i reći da se komunizam menja i u samoj suštini, ne izvlačeći iz toga zaključak da se on već promenio, a još manje određujući način menjanja koji bi važio za sve zemlje. Baš obrnuto: iz tendencije pretvaranja komunističkih pokreta u nacionalne, ljudskoj pameti se — mada se u stvarnosti ništa ne događa po logičkim pravilima — nameće i zaključak da će se preobražaji komunističkih pokreta vršiti na osoben način u svakoj zemlji.

Analize i zaključci "Nove klase" poglavito se zasnivaju na saznanjima o sovjetskom i jugoslovenskom komunizmu i sukobu između njih. To je i shvatljivo, budući je komunizam onda bio na početku nacionalnih i unutarnjih društvenih diferenciranja. Danas, međutim, nijedna komunistička država, pa ni grupa država i partija, ne može poslužiti dovoljno stvarnosnom i uverljivom uopštavanju. I prema sam u "Novoj klasi" ukazao da komunizam, baš zato što se menja, mora biti razjašnjavan u svakoj fazi svog razvitka, danas bi tome trebalo dodati: svako nastojanje na uopštavanju komunizma vodi k zabludama i greškama, a k saznanjima i snalaženjima jedino ispitivanje komunizma, napose u svakoj zemlji, i napose u zonama uticaja ko-

munističkih velesila. U stvari, komunizam više i ne postoji, nego nacionalni komunizmi, različiti i po doktrini i po stvarnosti koju izražavaju i ostvaruju. Ono što danas komuniste vezuje u internacionalni pokret, ili bar težnju ka njemu, to su strah od spoljnih i unutarnjih opasnosti ili pritisci neke komunističke velesile, pa tek onda tužna sećanja na imaginarni "izgubljeni raj" svetskog bratstva... A što se pak tiče sovjetskog i jugoslovenskog komunizma, mada državni i društveni interesi povremeno svode njihov nekada ogorčeni spor na dogmatska nadmudrivanja i diplomatska nijansiranja, oni se danas u tolikoj meri razlikuju među sobom da se jedan — sovjetski, i spolja i unutra, preobrazio u svetsko uporište konzervativnih komunističkih snaga, dok drugi služi primerom nemoći i raspada komunizma i kao teorije i kao prakse, ili tačnije, poštenije rečeno — uzorom nacionalnog komunizma i nadom demokratskog preobražavanja.

Problemi komunizma i ljudi u komunizmu su u mnogočemu novi, a po samoj svojoj prirodi širi i složeniji nego što bi ih makakav um mogao obujmiti i u njih dokraja proniknuti. Ali neke crte, neka svojstva komunizma su vremenom postali jasnim i neotklonjivim na datoj političkoj i socijalnoj osnovi. Kao da se tvorac podruguje vlastitom delu ili ono svojim umiranjem potvrđuje učenje svoga tvorca: u komunizmu su došle u sukob proizvodne snage s odnosima proizvodnje, pa ako bismo reč 'kapitalov' zamenili s rečju 'partijski', pred očima nam izbija vizija sudbine komunizma koju je Marks, inače, namenjavao jedino kapitalizmu: "Kapitalov (partijski — M. Dj.) monopol postaje okov za način proizvodnje koji je s njim i pod njim procvetao".¹

Protivu komunističkog monopola vlasti i monopolističkih težnji u upravljanju i raspolaganju privredom pobunili su se ovoga puta baš oni oblici života za koje su komunisti, podstičući ih, verovali da će biti njihovim neprolaznim uporištima. To važi kako za tzv. socijalističku, odnosno društvenu svojinu, koja u Jugoslaviji čini pretežno, a u drugim socijalističkim zemljama skoro čitavo nacionalno bogatstvo, tako i za samu vlast, pa čak i za samu partiju.

Ta svojina, odnosno nacionalna privreda, oblika okamenjenih monopolom i dogmom, dospela je u takvu fazu razvitka i zapala u takve međunarodne privredne i političke odnose, da više nije u stanju da se obnavlja, a kamoli da se nosi s nepredvidjanom konkurencijom zapadnih privreda, snabdevanih sve modernijom tehnikom i u sve većoj meri upravljanih elektronskim mašinama. Uproščeno rečeno, komunizam se mahom pokazao kadrim da — makar i surovim i skupim sredstvima — izvrši preobražaj zanatske i seoske privrede, ali je zapao i morao zapasti u teškoće sada, budući iz industrijskih uslova mora, pomoću elektronike i masovnog školovanja i upošljavanja stručnih naučnih radnika, da predje u nove i složenije uslove — u automatizovanu i velikoserijsku proizvodnju.

Isti problemi, na drugi način, javili su se i javljaju se i u razvijenim

¹) Karl Marx: "Kapital", I, Beograd, 1947, str. 645.

zapadnim zemljama: monopoli su morali biti zabranjeni ili bar suzbijani, privatni oblici svojine na razne načine i u različitim razmerama dopunjani državnim i zadružnim, a uloga države kao koordinatora i planera svuda znatno pojačana. Privatna svojina na Zapadu time nije ukinuta, teško bi se moglo reći i da je suzbijena — ona jedino nije više isključivi oblik. Životne nužde, neminovnosti zapadnih nacija da proizvode na nov, moderniji način i da se podređuju dostignućima nauke, činile su i čine oblike svojine mobilnijim i raznolikijim. Time su i sve stare svetinje srušene ili uzdržane, sem — u glavama ljudi. To menjanje, to prilagodjavanje počelo je veoma davno — s akcionarskim društvima, nailazeći kao i sve ljudsko, na zapreke (monopole) i zastoje (krize) koje su ljudi morali da probijaju i uklanjaju borbom i pronalazaštvom... Ali komunisti su zaboravili ili prećutkuju da je niko drugo no sam Marks uočio: "Kapitalistička akcionarska preduzeća treba smatrati isto kao i kooperativne fabrike kao prelazne oblike iz kapitalističkog načina proizvodnje u udruženi, samo što je u jednim suprotnost ukinuta negativno, a u drugim pozitivno"...¹)

Nešto slično, ali silom i zaobilazno, događa se i sa tzv. socijalističkom svojinom u Jugoslaviji, a u prikrivenijim i drukčijim vidovima i u drugim istočnoevropskim zemljama, čak i u Sovjetskom Savezu, Bugarskoj i Istočnoj Nemačkoj, uprkos stabilnosti birokratije u prvoj, sluganskoj poslušnosti vrhova u drugoj i dogmatičarskoj krutosti u trećoj. Državni dugovi i potrebe za stranim sredstvima plaćanja već su primorali vlasti u Jugoslaviji da popuste uzde tzv. malom (privatnom) ugostiteljstvu, nezaposlenost ih goni da popuste privatnim zanatljama, a hronična nestašica kapitala trgla je iz dremeža "socijalističke" ekonomiste ne samo da predlože pripuštanje stranog kapitala, nego i da diskutuju o izdavanju akcija socijalističkih preduzeća na prodaju privatnicima.

To ne znači, međutim, da je u Jugoslaviji ili bilogde drugde u krizi ili da mora propasti sama društvena, odnosno socijalistička svojina kao takva — u krizi, propadanju su komunističke privilegije nad tom i takvom svojinom i nad datom državnom vlašću, bez kojih komunisti doduše ne biše bili sila nad društvom — "nova klasa", ali bi, zato, ta svojina i data državna vlast bez monopola komunista nad njima postali ne samo slobodnim, nego i stvarnim nacionalnim vlasništvo.

Niko ne može unapred i jednom za uvek znati šta bi se u slobodnoj igri događalo s tom i takvom svojinom uzetom u celini, budući su danas njeni oblici, zbog bezobzirne ljudske pohlepe u komunistima, prošireni i na one grane i oblasti gde nacija i društvo ne samo što nisu imali potrebe za nacionalizacijom, nego je ova dovela do zbrke i opadanja kvaliteta, pa i do relativnog opadanja kvantiteta proizvodnje — na primer, u zanatstvu, u najzračajnijim granama poljoprivrede, u većem delu uslužnih delatnosti. U menjanju oblika

¹) Karl Marx: "Kapital", III, Beograd, 1948. godina, str. 373.

svojine, kao što se zna, ne igraju ulogu jedino tehnički faktori, nego i ljudske strasti i organizovane društvene snage. Ali ja ne vidim ni razumnih razloga, ni ikakve sile koji biše pomenutu svojinu, oslobadajući je tutorstva partijske i druge birokratije, mogli izmeniti u makakav drugi oblik sem onaj koji su joj u stvari namenili um i znoj ljudski dok su je stvarali — tj. u svojinu dosledno socijalističku, odnosno nacionalnu i stvarno, a ne jedino u demagoškim dogmama i samobmanama. Ja to ne ističem kao pristalica demokratskog socijalizma, a ni kao političar koji u svojoj zemlji traži mogućna rešenja: razvoj svojinskih oblika u razvijenim Zapadnim zemljama, tj. klasičnim zemljama privatne svojine, pokazuje da je taj — socijalistički, odnosno nacionalni oblik svojine — dakako oslobodjen monopola političke i druge birokratije nad njim i ne kao jedini, kao apsolutan — ne samo pogodan za smanjivanje društvenih nejednakosti, nego i u primenjivanju moderne tehnike za proširivanje uslova ljudskog života... Makar analogije ne vredele sem koliko da nas pobude na razmišljanja, ipak se nameće upoređivanje feudalizma i komunizma, ne samo zbog toga što u ovome oligarhijski vrhovi dele partijskim funkcionerima državne, a često i privredne funkcije poput lena koja su kraljevi i velmože delili zaslužnoj i vernoj vlasteli, nego i po parazitizmu i izlišnosti i jednih i drugih s razvitkom tržišne i industrijske privrede: kao što su kraljevska vlast, privilegije feudalaca i feudalni veleposed zapreka slobodnoj trgovini i industriji, koje su se razvile u feudalizmu, tako su i despotizam oligarhije, privilegije u vlasti i privredi partijske birokratije, odnosno nemobilni, apsolutizovani oblici svojine na kojima ove počivaju, postali kočnica modernog prometa, modernog upravljanja i moderne tehnologije, pa i same društvene svojine razvijene pod komunizmom...

Oslobodjavanje nacionalne svojine u komunizmu ne može se odigrati bez menjanja političkih i društvenih odnosa, a ovo će, jednom ostvareno, izazvati dalje promene — i u društvu i u svojinskim odnosima. Jugoslavija otkriva da je slabljenje uloge partijske i druge birokratije u nacionalizovanoj privredi, koje je nametnula nužda prelaženja na tržišnu privredu, izazvalo i slabljenje "socijalističke" svojine, ali jedino tamo gde je ona bila naturena iz ideoloških predrasuda ili parazitskih potreba političke birokratije, tj. gde u stvari i nije bila socijalističkom: raspali su se kolhozi (tzv. radne zadruge) i uspostavila lična seljačka svojina, počelo je oživljavanje privatnog vlasništva u uslužnim delatnostima, izbili su oblici tzv. grupne svojine itd. To upućuje na zaključak da se komunistički sistemi kreću ka raznovrsnosti oblika svojine. Čak će i socijalistička svojina, najzad oslobodjena političkih parazita i birokratskih upravljača, morati da menja, umnožava i prilagodjava svoje oblike i načine upravljanja u skladu sa zahtevima moderne tehnike, modernog upravljanja i svetskog tržišta... A što se tiče opravdavanja nastajanja i razvoja privatne svojine, koja se u Jugoslaviji u nekim vidovima i u određenoj meri već nameće kao ekonomska potreba, ne treba se mnogo brinuti što komunisti neće

u svom neiscrpnom dogmatskom arsenalu naći i za to dobre "socijalističke" i "marksističke" teorije — ukoliko ta svojina ne bude ugrožavala vlast kao njihovu monopolističku svojinu...

Sve dosadašnje reorganizacije i "reformе" u komunizmu jedino su menjale način ostvarivanja "rukovodeće uloge partije", odnosno oblike privilegija partijske birokratije. Sada su, bar što se tiče Jugoslavije, a na drukčiji način i Čehoslovačke,¹⁾ privredni, pa i društveni odnosi dospeli dotle da je njihovo dalje razvijanje nemoguće bez bitnih izmena, i to u pravcu slobodnijeg delovanja postojećih i formiranja drugih oblika svojine, odnosno — u pravcu ukidanja monopolizma jedne jedine političke grupe, čak jedne partijske struje nad društvom i privredom. Jer jugoslovenska privreda pati danas od svih onih nedaća — anarhičnosti, nezaposlenosti, zastoja proizvodnje, "preobilja" robe, nedostatka kapitala, prezaduženosti itd., koje su marksisti otkrili kao "isključive" i "neizlečive" bolesti kapitalizma i od kojih je ovaj zbilja i patio. Žao mi je što baš u danima zanosa Čeha i Slovaka slobodama, koje su mudro i odvažno oteli od domaćeg i tudjeg staljinističkog despotizma, ne mogu da prečutim da i njih očekuju mnoge nevolje, možda i veće, obzirom na viši nivo njihove privrede i njenu veću zavisnost od sovjetskog "starijeg brata". Ali neka ih teži to što i u ostalim komunističkim zemljama, pa i u samom Sovjetskom Savezu, ispod stvarnosti lakirane dogmatičarskim optimizmom i jednostranim uspesima, ne samo haraju još gora i sva ona zla koja je Marks opisivao u ranom kapitalizmu, nego i kličaju nade i pribiraju se snage promena i slobodnijih uslova... Komunističke zemlje će se otarasiti tih zala, jer ljudski život se ne podaje trajno nikakvoj svetinji i nikakvom obliku sem vlastitom postojanju i širenju u prirodi...

Budućnost je znana jedino bogovima i dogmatičarima. No već i mi smrtni ljudi vidimo da su komunisti "napravili" dve smrtnе "greške": zapadni poreci nisu pristali da umru prema receptu koji su im oni propisali, nego su nastavili tehnički progres, a povrh toga se život u komunističkim zemljama odvažio da prekorači medje koje su mu oni odredjivali. Svojina, koju su komunisti uspostavili i idealizovali, jer su na njoj zasnovali svoj opstanak i svoje privilegije, takva kakva jeste, tj. podređena monopolu partijskog upravljanja i raspolaganja, nije kadra da se prilagodi spoljnim svetskim realnostima, niti da ispolji vlastite mogućnosti — da obezbedi uslove života nacije. Nijedan narod nije dosada pristao da umre za lepotu neke dogme, pa neće ni za komunističku. Jugoslavija je danas primer sloma komunističkih iluzija, ali — dakako uz Čehoslovačku — i začinjanja novih oblika u starima: kvasac negodovanja je u samoj tzv. socijalističkoj svojini i medju nezadovoljnim, izneverenim, ali neobeshrabrenim komunistima. Privilegije komunista nad državom i ekonomijom su danas jedina

¹⁾ Čitalac treba da ima na umu da su ovi redovi pisani pre okupacije Čehoslovačke u noći 20-21. avgusta 1968. godine.

društvena, jedina stvarna smetnja spontanim, životnim težnjama jugoslovenske, pa i istočnoevropske privrede za spajanje s evropskom, odnosno zahtevima jugoslovenskih, dakako i istočnoevropskih gradjana za slobodom.

Ujedinjena Evropa je do nedavno bila i mojim idealom. I mada mi se i danas priključivanje Jugoslavije Zajedničkom evropskom tržištu (E.E.C.) čini živom, životnom potrebom njenih naroda, više nisam tako uveren da je ujedinjena Evropa kadra da bude zasebna sila u svetu, ako joj je takva uloga potrebna. To utoliko manje što se kad god se govori o Evropi, mahom ne misli i na Rusiju, mada su sudbine njih dveju dosada bile neodvojive. De Gol (Charles de Gaulle) je to pojmio, bacivši parolu: Evropa od Atlantika do Urala. Jer Evropa bez Rusije je danas premalena i presiromašna, njena znanja dosegnuta, a tehnika prestignuta, da bi se ona mogla odupreti novim silama, a kamoli im se naturiti. Ali de Gol nije shvatio, ili nije hteo da shvati, da je Rusija još uvek po unutarnjem uredjenju i hegemonističkim pretenzijama suprotstavljena Evropi. Treba se nadati da će jednog dana kineska opasnost spolja, a neisplativost izolovanog unutarnjeg razvitka i neostvarivost hegemonije — S.E.V. (С о м е ц о н), pa i Varšavski pakt su u raspadanju — dovesti do sčapanja Rusije s Evropom. To utoliko pre što su slobodniji oblici, o kojima je ovde reč, uslov daljeg razmaha ruskog naroda, čije su bezmerne patnje i bespoštedna žrtvovanja jedino i bili kadri da zadave oba moderna despotizma koji su podjarmili Evropu i ugrozili čitav svet — napoleonovski racionalistički i hitlerovski iracionalistički... Često sanjarim i razmišljam o tome da je Hruščov bio samo vesnik velikih reformi i da će tek da se pojavi veliki reformator, možda sličniji Aleksandru II, nego Petru I, budući se danas više radi o proširivanju i ozakonjivanju ljudskih nego nacionalnih mogućnosti i vrednosti... Ali: nadanja ne tvore istoriju, niti je iko stigao proteklo vreme: istočnoevropske zemlje, dakako i Jugoslavija, ne mogu čekati to stanje u Evropi i Rusiji, čak i kad bi ono bilo pouzdano: one moraju već sada spajati svoju privredu sa zapadnoevropskom i oslobadjeti svoje privredne i ljudske snage za te, šire i složenije uslove. Evropa, kada, može proći bez zajednice s tim zemljama, kao što za nju nije u 19. veku bilo odsudno da li će Srbija i Rumunija biti nezavisne ili Poljska ostati podeljena. Ali te zemlje ne mogu bez Evrope. One ne mogu, doduše, ni bez SAD i Sovjetskog Saveza, pa ni bez Azije — jer se težište svetske istorije pomerilo zapadno i istočno od Evrope. Evropa je prostor kojim one pripadaju svetu i nužni oblik njihovog ekonomskog i kulturnog postojanja.

VI

Neka mi Marks oprostí ovo zadnje smrtno sagrašenje, ali kriza u komunizmu nije izazvana ekonomskim tzv. objektivnim, nego skoro isključivo ljudskim — tzv. subjektivnim faktorima. I da čudo bude

veće ti faktori najvećim delom nisu ni ideje koje bi zahvatile mase i postale materijalnom silom, nego ljudska nepodatljivost nasilju, bilo da je ono gruba sila, bilo duhovno gospodstvo, bilo — a to se najčešće i događa — spoj jednog i drugog. Jer nesrećni ljudski rod, jer jednako ljudsko biće trpi sva zla, pa i nasilje, ali jedino dogod mora i može, nikada se sasvim ne podajući.

Već je Aristotel otkrio da je svaka ljudska zajednica — zajednica različitih težnji, zbog čega nikakav poredak nije bio, niti može da bude dobar i prihvatljiv za sve ljude. Niko ni komunizmu ne može zameriti što u tome nije bolji od drugih poredaka, iako je u samom sebi, pa time i u drugima, baš takve iluzije o sebi pobudjivao. Isto tako, nijedan despotizam nije propao zbog manje ili veće surovosti, nego kada ova ljudskoj svesti postane besmislena i bezrazložna, tj. kada više nije kadra da se opravdava životnim nuždama.

Iz tih razloga čak i intelektualna zakerala, a ne samo obični ljudi — ako takvi postoje, trpe komunizam uprkos tome što im se uvek činio "neprirodnim", dogod on, makar i nasilno, rešava ona životna pitanja nacije koje druge društvene sile, usled ovih ili onih okolnosti nisu kadre da reše.

Komunizam su pratile sumnje u njegovu neostvarivost otkad se začeo kao ideja, a negodovanja protivu nepodudaranja njegovih obećanja i ostvarenja javljaju se u njegovim vlastitim redovima od trenutka njegovog ustoličenja. Jer ni komunizam, kao ni drugi revolucionarni despotizmi, nije uspeo da dovede sebe u sklad, a kamoli da se poistoveti s neidealizovanim, prirodnim težnjama — s običnim svakodnevnim životom ljudi. Zbog toga on, kada odigra nasilnu revolucionarnu ulogu za kojom su neka društva i neke nacije u našem vremenu imale potrebe — druga društva i druge nacije takodje su u drukčijim vremenima imali slične potrebe za drukčijim nasilnim, revolucionarnim snagama i poduhvatima — mora da bude zamenjen "prirodnijim" i "neidealnijim", neidealizovanim poretkom. To je neminovnost, koja se nameće samom prirodom i istorijskom ulogom svakog revolucionarnog učenja i svake revolucije: ljudski život, koji nema odredljivog, konačnog cilja do samog življenja — s vremenom odbacuje i komunizam kao revolucionarno učenje i revolucionarnu vlast, ne obzirujući se na njegove idealne ciljeve, a još manje na dobre namere i svojstva njegovih vodja.

Ekonomski i društveni odnosi, koje je komunizam doneo i kao vlastito ovekovečenje, sami po sebi nisu uzrok njegovog sukoba s tokovima života, premda i oni bivaju rasadnikom novih ideja i novih oblika. Uzroka možda i nema, bar ne jednog i nepobitnog: jednostavno su se vremenom nagomilala saznanja i pomerili odnosi, tako da i sami komunisti prestaju da veruju u komunizam, a ljudskom životu, koji se otkriva kompleksnijim, postali su nesnosni kalupi koje je marksistička ideologija nametnula i na kojima i dalje nastoji tanki sloj vlastodržaca. To se obavlja sporo — ako se uporedi s trajanjem drugih revolucionarnih nasilja, ali i brzo — ako se ima u vidu zamašnost

industrijskih i drugih preobražaja koje je komunizam imao, a delom i uspeo da obavi.

Najznačajnije, najkorenitije nedaće komunizma ne potiču danas ni iz otpora "klasnog neprijatelja" — jer ovog skoro i nema, ni iz agresivnosti "imperijalizma" — jer su se komunisti s njim izjednačili u "atomske smrti" ili s njim žive u miru i saradnji. Te nedaće potiču iz samog komunizma, i zbog toga bivaju, kada, utoliko neotklonjivije ukoliko je on prepušteniji samom sebi. Komunizam biva potiskivan samim životom, a grob mu kopaju vlastiti, manje ili više dogmatični pragmatičari: takorekuć u jednoj generaciji isti vodji se iz revolucionera preobraćaju u despote, a iz ovih u "liberale", kojima komunističke ideje služe kao moneta za potkusurivanje i kao tanušna, privremena pozlata. Učestalost prerusavanja komunističkih vodja, uz njihovo istovremeno nerazumno opiranje životu i zaslepljeno opiranje stvarnostima, čine da je komunizam — nekada oganj i nada kojima su goreli i za koje su sve svoje žrtvovali milioni boraca — u svom propadanju ružan i ružniji od kojeg bilo dotrajalog poretka u prošlosti. Iskazujući realnost, pesnici već naslućuju da će komunizam obesvetiti sve svoje svetinje.

Pozorišni pisac i satiričar Matija Bećković, služeći se pseudonimom, opisivao je jugoslovensko društvo iz 1967. godine u ovom raspoloženju:

"Hiljadu devet stotina četrdeset i pete godine mnoge danas tako obične i svakodnevne pojave bile su neverovatne i nezamislive. Tada niko nije mogao verovati da će dvadeset godina kasnije nekoliko desetina hiljada Jugoslovena raditi u inostranstvu. Samo je reakcija mogla misliti da će biti slučajeva da bivši borci (komunistički partizani — M. Dj.) rade kod bivših nemačkih boraca. Niko nije pomišljao da će studenti ipak i dalje raznositi mleko, da će se deca revolucionera školovati na strani. To su bili vrlo efikasni argumenti u propagandi i kompromitovanju buržoazije. Ko je tada mogao znati da će u svetu biti progresivnih kraljeva, da ćemo sa mnogima biti prijatelji. Ni oni sa najbizarnijom maštom, kojima ništa nije sveto, nisu mogli ni sanjati da će u Jugoslaviji letovati Erih Rajakovič sa porodicom (nacistički ratni zločinac — M. Dj.) Retki su znali da crkve i dvorovi pripadaju našoj kulturnoj baštini, da su od neocenjive istorijske vrednosti. Bilo je ljudi koji su se vraćali iz budućnosti i narodu iznosili svoje utiske. Oni su tvrdili i svi su im verovali da u toj budućnosti neće biti: nezaposlenih, nepismenih, nevino osudjenih i nesrećnih. U toj budućnosti takodje nije bilo: prostitutki, barova, kockarnica, strip-tiza, korpucije, materijalnih razlika, plata, činovnika, kućnih pomoćnica, mode, gospodja, posluge, pa čak ni čistača ulica!

"Samo najokoreliji su mogli poverovati da će nam nestajati struje, da ćemo zatvarati škole, žaliti američke predsednike, pušiti američke cigarete, piti američka pića, žvakati američke žvakaće gume, nositi italijanske cipele, piti španska vina, kupovati rado nemačke automobile, pevati kaubojske pesme...

"Ko je mogao verovati da će bivši nemački borci biti naši zetovi i uvek rado vidjeni i cenjeni turisti?"

"Sve je to danas normalno. To je bilo neminovno. Jedno vreme se obračunalo sa jednim zabludama, drugo sa drugima. Nemoguće stvari postale su verovatne..."

To je odlomak iz mozaika današnje Jugoslavije, u kojoj je raspadanje i preobražavanje komunizma najsvestranije i najočitiije, ali ni ružnije ni lepše nego u bilo kojoj istočnoevropskoj zemlji ili u komunizmu kao svetskom pokretu. Razlike postoje, razume se, jer su različiti uslovi i mogućnosti partijskih birokratija, odnosno "putevi u socijalizam" svake zemlje panaosob, ali sve partije i svi komunistički poreći su zahvaćeni propadanjem klasičnih revolucionarnih oblika i nastajanjem novih mirnodopskih: u Jugoslaviji se to obznanjuje kao dugogodišnja, bezizlazna privredna kriza i nezaustavljivo idejno odumiranje partije; u Poljskoj kao sukob okorelih, dogmatskih i prosovjetskih partijskih birokrata na jednoj i nacionalnih i demokratskih intelektualaca u partiji na drugoj strani; u Čehoslovačkoj kao obračun između stalinističkih ostataka i slobodoljubivog naroda predvođenog demokratskim komunistima; u Rumuniji kao nacionalni otpor partijskog vrha i naroda sovjetskoj hegemoniji itd.; a u međunarodnom komunizmu kao produbljivanje sukoba dveju komunističkih velesila i kao dalje odvajanje komunističkih partija i od jedne i od druge.

Time se krug međupartijskih i međudržavnih protivrečnosti zatvara: najpre Sovjetski Savez, a za njim i Kina, budući nisu mogli da ne budu velike sile, morali su da budu i hegemonisti prema slabijim i nezaštićenim, a to su bile jedino komunističke partije, koje su se, radi vlastitog opstanka, odmetale jedna za drugom. Jer svaka država — kao i svaka nacija, pa i svaka individua — prirodno teži k ravnopravnosti, zbog čega je s nastajanjem većeg broja komunističkih država moralo doći do nepokoravanja dotadašnjem svetskom centru i do njegovog slabljenja i formalnog nastajanja, a time i do zametaka jeresi u nacionalnim okvirima.

Uzگرد budi rečeno, to je potvrdilo i da komunizam nije religija, nego politički pokret naročite vrste, odnosno vlast naročite vrste: dogod je bio pretežno prvo — pretežno ideologija, a samim tim i sa znatnim svojstvima religije, on je ne samo mogao, nego i morao da ima odredjeni centar, dočim je, kada se preobrazio u različite države, neizbežno nastupio obratan proces. To pobudjuje, dalje, na upoređivanje sa raskolom u Katoličkoj crkvi početkom 16. veka, čiji su uzroci takodje bili u otporu ojačalih kneževa papskoj svetovnoj vlasti, a ne jedino u različitim tumačenjima dogme. Ali katolicizam se iščistio kao religija u protivreformaciji, a postupno slabljenje svetovne moći Vatikana je u stvari jačalo njegovu ulogu kao svetskog verskog centra. Iz tih istih razloga — ako logičko predviđanje istorije i ovde ne omaši — komunizmu ne prete unutarnji ratovi slični onima između protestanata i katolika u Evropi 17. veka, mada se ne mogu isključiti svakojaki sukobi, pa i ratovi, između komunističkih država, koji bi se

neizbežno motivisali ideološkim prednostima, a u stvari bili izraz težnji za prevlašću i postali deo, ako ne i povod. širih svetskih sukobljavanja.

Tako se međunarodna i nacionalna razlikovanja i sukobljavanja u komunizmu ogledaju jedna u drugima i međusobno dopunjuju, s postojanom tendencijom ka nacionalnim osamostaljivanjima i k ideološkom šarenilu, odnosno — k slabljenju dogmatizma. Raspadanje i menjanje komunizma odvija se, dakle, i vertikalno — tj. u samoj ideji, unutar pokreta kao svetskog i u svakoj partiji napose, i horizontalno — tj. postojanim i svestranim odvajanjem nacionalnih partija kako od komunističkih velesila, tako i od drugih partija.

Ta kretanja u komunizmu praćena su, a delom i uslovljena, raslojavanjem samog društva i menjanjem odnosa snaga u njemu. Tako je u čitavom istočnoevropskom komunizmu, u svakoj istočnoevropskoj državi u drukčijem vidu i intenzitetu, već poodmaklo sazdanje jednog novog društvenog sloja — jedne osobene srednje klase, koja se regrutuje iz svih slojeva — od vrhova partijske oligarhije do kvalifikovanih radnika i snalažljivih seljaka. Glavninu i okosnicu njenu čine stručnjaci sviju vrsta, umetnici, praktični političari i efikasni menadžeri. Ta klasa je nedogmatična, čak antidogmatična, usmerena k podizanju vlastitog standarda i zaneta tehničkim progresom i rentabilnim poslovanjem. Ona je nastala spontano — iz industrijalizacije i uslova i odnosa koje ova sobom donosi. Ona još nije dobila ni svoje ideologe, ni organizovane oblike, iako se zameci i jednih i drugih već naziru i među samim komunistima — u slobodoumnim teoretičarima i demokratskim strujama. Partijska birokratija nije ni mogla omesti nastajanje te klase, budući su joj njeni pripadnici bili nužni u industrijskom i kulturnom preobražaju — u učvršćivanju i opravdavanju njenog vlastitog postojanja. Štaviše, ona je morala njenim budućim pripadnicima da čini ustupke i odaje priznanja, tako da danas, kada su se oni već uobličili u posebnu silu, može još jedino da ih grdi zbog "niske" svesti i "nesocijalističkog" morala i da političkom kampanjama i administrativnim smicalicama usporava njihovo samosvesno i organizovano poslovanje. Samim tim što je njeno snažanje nezaustavljivo i što će ona, osvajajući u društvu prednosti za sebe, istovremeno proširiti i životne uslove naroda — toj klasi i pripada budućnost... I mada od te klase ne očekujem do šire uslove i veću mogućnost izbora, ja se osećam njenim zagovornikom bar ukoliko predviđam njenu neminovnost. Jer moje mišljenje ne odvaja, danas, prirodu ljudi i sudbinu naroda od vremenog, konkretnog istorijskog oblika u kojima one moraju da opstoje i da se iskazuju...

Svakako je Jugoslavija, zbog toga što je takav razvitek u njoj najdalje odmakao, a i zbog svoje mnogonacionalnosti, poučan primer za vertikalno i horizontalno raspadanje komunizma i za raslojavanje društva, a istovremeno i potvrda da se u stvari radi o jedinstvenoj pojavi — nepodobnosti komunizma za savremeni život, koja se jedino

iskazuje u različitim vidovima — ideološkom, nacionalnom i društvenom, negde i jednom jače u ovom, a drugde i drugi put u onom, ali dosada nigde i nikada jednom odvojenom od ostalih.

VII

Šta se u stvari događa u Jugoslaviji?

Sukob jugoslovenske revolucije sa sovjetskim velikodržavnim hegemonomizmom morao je uplivisati i na unutarnje tokove.

U početku se jugoslovensko vodjstvo branilo od sovjetskog pritiska verbalističkim pobijanjem neistinitih optužbi i utrkivanjem sa sovjetskom partijom u revolucionarstvu. Ali iskustvo mu je ubrzo otkrilo da ga takva politika u najboljem slučaju jedino može odvesti u lepu, herojsku smrt, budući ga izoluje od spoljnog sveta i produbljuje zbrku u vlastitim redovima. I sam smrtno ugrožen, Tito se privoleo ideološkom produbljivanju konflikta sa sovjetskom vodjstvom i prvim, doduše skromnim merama liberalizacije — decentralizacije upravljanja privredom i decentralizacije administracije (izuzev političkih organa — partije, tajne policije i vojske). Razume se, to se nije odvijalo jednostavno kao što ga ja ovde opisujem, pa su uz liberalnija strujanja i dalje ostajali u moći revolucionarni tokovi, u stvari već preobraženi u nazadne birokratske: tako je, na primer, kolektivizacija na selu sprovedjena uporedo s liberalizacijom intelektualnog života i školstva, da se od nje odustane tek na kraju prvog perioda liberalizacije.

I inače je borba protivu Staljina i staljinizma, premda je njome otpočelo raspadanje svetskog komunizma i njegovo unutarnje menjanje, imala i svojih negativnih posledica: u partiju, u kojoj još nije bila ugušena idila revolucionarnog drugarstva, iako ni do tada nije cvetala demokratizmom — zalegla se tajna policija, s uobičajenom beskrupuloznošću diktatorskih vlasti. Nastojanja, da se u partiju unese duh demokratčnosti i da se time probudi i sama liberalizacija društva i privrede, naišla su na tvrdokoran otpor birokratskih snaga partije, koje su i do tada držale poluge vlasti: uskoro posle Staljinove smrti otpočeo je obračun s "revizionistima" koji su svojom kritikom staljinizma obesvećivali i nagrizali "ideološko jedinstvo" partije, tj. ideološki monopol partijske oligarhije.

Ali se u međuvremenu štošta promenilo: jugoslovenska država se osamostalila, jugoslovenska privreda se ukopčala u domaće i strano tržište i u istoj meri istrkla iz administrativnih uza, a čak su i zastupnici idejnog jedinstva u partiji i opiranja na tajnu policiju u vlasti bili prisiljeni da se služe demokratskom demagogijom... Hemingvej (Hemingway) je negde oštroumno primetio da se revolucionarni zanos može produžiti jedino despotizmom, ali istorija svih dogmi, pa i komunizma, potvrđuje — danas najočitije u Jugoslaviji — da se vera, otrovana novim istinama, ne da obnoviti, niti sveto jedinstvo crkava ili pokreta, razoreno zatiranjem najiskrenijih vernika, ponovo uspostaviti.

Jer i kad se okreće unazad — točak istorije nije onaj isti, kao što to nije ni put kojim se kotrlja.

Duhovna strujanja, prilagodjavanja privrede i društvena diferenciranja su postupno, ali neodstupno činili svoje: vladajuća partija u Jugoslaviji — Savez komunista Jugoslavije, nije više ni staljinistička, ni lenjinistička partija, a što svojim nazvanjem još uvek podseća na komunizam, to se može objasniti njegovim poreklom i neugasivom potrebom korisnika komunističke ideologije za samoobmanama.

Ovo razlikovanje između "lenjinističke" i "staljinističke" partije, makar moglo izgledati isključivo dogmatsko, veoma je važno: Staljin je ne samo insistirao na "idejnom jedinstvu", odnosno na monolitnosti partije, nego ovo ostvarivao najsurovijim metodima, dok je Lenjin dopuštao u partiji, makar i nedosledno i ograničeno, javno izlaganje različitih pogleda. Zbog toga partijski vođji danas, kada leporeče o vraćanju na "lenjinske norme partijskog života", u stvari vrše obmanu samim tim što te "norme" svode na urednije pridržavanje statutarinih propisa, a ne na ono u čemu je bila njihova suština pod Lenjinom — zagarantovano pravo partijske manjine, nadglasaavanje u partiji na osnovu razlika u shvatanjima i različitih platformi. Nijedna komunistička partija na vlasti, pa ni Savez komunista Jugoslavije, nije usvojila takve, zaista lenjinske norme.¹⁾

Odnosi u komunističkim partijama i u društvima pod njima samc na izgled i na rečima idu u tom pravcu: vraćanje Lenjinu i njegovim "normama" u partiji, kao i vraćanje "mladom" Marksu i njegovim učenjima o otudjenju, nije ništa drugo do uobičajeno pribegavanje komunista mitovima, ovoga puta — fantomskim i preživelim.

Razvoj komunističkih partija, uprkos svim otporima u vrhovima i zvaničnoj glazuri, u stvari se kreće k slabljenju, čak ka raspadanju njihove ideologije i njihovom preobražavanju u sve labaviji skup raznorodnih, često suprotnih, mada još uvek ideološki neizdvojenih strujanja. To ne isključuje kratkotrajne, opsenarske i očajničke porive i zaokrete ka Marksu i Lenjinu, ali čitav tok nezadrživo navire u pravcu slabljenja dogmatskih i jačanju slobodnijih, životnijih odnosa.

Današnje stanje u svim istočnoevropskim zemljama, a pogotovu u Čehoslovačkoj i Jugoslaviji, pokazuje da novi, slobodniji duhovni tokovi, na koje su komunistički vođji prisiljeni zbog nemogućnosti izolovanja od spoljnog sveta i opasnosti koje sobom nosi zaostajanje a i radi vlastitih položaja u međusobnim borbama, makar se u početku odvijali pretežno u umetnostima i privredi, neizbežno potkopavaju uniformnu monolitnost partije i vrše njeno raslojavanje. Time nisam hteo reći da su svi komunisti svuda i uvek protivnici moderne umetnosti, nego da su novi umetnički oblici nužno povezani sa samostalnim neprilagodljivim mišljenjem. Isto tako je tržišna privreda nezamisliva pri postojanju makakvog, a pogotovu političkog monopola, koji kac

¹⁾ Komunistička partija Čehoslovačke bila je predvidela takve norme u projektu svog novog statuta.

takav u njen život i njene uslove unosi neprivredne, ideološke sile i natura joj nenužna, proizvodnja opterećenja.

Najgora teškoća u Jugoslaviji, a i u Čehoslovačkoj, iznikla je iz nerazumevanja ovih istina — pre nego što je suviše dockan — ukoliko one budu uopšte shvaćene. Vraćanje ka ideološkom jedinstvu u partiji i ideološkom upravljanju privredom, što je Jugoslavija pokušala između 1962. i 1966. godine, nemoguće je a da ne izazove opoziciju i prouzrokuje neizmernu konfuziju i štetu. Potrebno je podvući da usporenja i neuspesi u jugoslovenskoj privredi, što je svugde bila prepreka u životu zemlje poslednjih nekoliko godina, nisu rezultat, kako staljinisti i drugi dogmatisti drže, nepravilne primene dobre marksističke teorije, niti su oni, kako zvanični i poluzvanični reformatori govore, rezultat neodgovarajuće i zastarele administracije, pošto se slične teškoće javljaju i u drugim istočnoevropskim zemljama.

Bilo je neminovno u Jugoslaviji da dodje do sukoba — tako kao što je već došlo, između privrede i zvanične politike — i da se dogodi polarizacija unutar društva. Na jednoj strani su intelektualne i školovane stvaralačke snage van i u partiji, potpomognute novom društvenom grupom tehničara i poslovnih menadžera i, potencijalno, širokom publikom; dok su na drugoj strani sve manji broj političkih birokrata, stvaralaca takozvanih "političkih fabrika" (to jest fabrika izgradjenih iz političkih i doktrinarnih razloga pre nego iz ekonomske potrebe), seljački birokrati i, tehnički nazadni, politički službenici u industriji.

Ne obrazuju se polovi: partija — društvo, kao što su to mnogi predviđjali, a i moja "Nova klasa" u tome ostala nedorečenom. Jedan te isti rasep prožima i partiju i društvo od vrha do dna, šireći se kroz sve njihove pore. Sloboda se širi i iz komunističke partije, doduše pošto ona u stvari već nije komunistička u klasičnom, Lenjinovom ili Staljinovom smislu — iz redova čestitih i mislećih ljudi u njoj.

To duhovno i društveno podvajanje i preobražavanje samo je drugo lice težnji jugoslovenskih nacija za većom administrativnom i privrednom samostalnošću. Te težnje jačaju sve očitije kod svake jugoslovenske nacije, mada su — obzirom na različit nivo, istorijsku prošlost i izgled — različito naglašavane kod svake od njih: grubo uzev, one se kod Slovenaca najvećma ispoljavaju u ekonomskoj, kod Hrvata u državnoj, kod Makedonaca u duhovnoj oblasti, a kod Srba u krajnostima — za očuvanjem zajedničke države manje-više kakva jeste ili za potpunim izdvajanjem. Odudaralo bi od zamisli i sklada ove knjige ako bih se opširnije upuštao u pojedinačne težnje jugoslovenskih naroda, pa i u nacionalno pitanje u celini. Ipak se neke osobenosti nameću svojom novošću i širim značajem. Osamostaljivanje republičkih partija, odvajanje republičke administracije od savezne, a nacija jedne od druge i od centra, povremeno biva najizrazitijim, pa i najodsudnijim oblikom otpora i raspadanja — menjanja starih oblika. Jer treba imati na umu da se kraljevska Jugoslavija skrhalo u nekoliko dana rata zbog nacionalnih i društvenih suprotnosti, da su je komunisti uskrslili ustancima protivu okupatora, ali da u reša-

vanju nacionalnog pitanja, uprkos lepim vlastitim deklaracijama kao i u mnogočemu drugom, ni oni nisu znatnije prekoračili granice kulturne i administrativne autonomije. Stara Jugoslavija je trajala kao centralistička kroz srpsku monarhiju i vojno-policijski aparat u kome su prevladavali Srbi. I nova, komunistička Jugoslavija je, na drukčiji način, u biti ostala centralističkom — kroz jedinu, centralizovanu političku partiju, koja se takodje opire na vojsku i tajnu policiju.

Ali, premda su vanistorijske kategorije, nacije su promenljive u svojim težnjama, mogućnostima, a i same prilike su se bitno promenile. Jugoslaviju su njeni narodi stvorili i održali u borbi protivu zavojevačkih imperija — najpre Turske i Austrije, a zatim Nemačke i Italije. Sada ne samo što nema takvih imperija koje biše ih ugrožavale nego ni najzaostalijim narodima niko ne osporava pravo na posebnu državnost i vlastitu kulturu. S raspadanjem i raslojavanjem komunističke partije ne slabi samo snaga koja je Jugoslavija održavala iznutra, nego se gasi i sama ideja jugoslovenstva, koja je nosila naše pretke kroz duge nacionalne borbe, a moje pokoljenje pokrenula na revoluciju u obliku borbe protivu nemačkih i italijanskih fašističkih osvajača.

Tako je pred našim očima izvetrila ideja jugoslovenstva, uprkos tome što je ona bila najzanosnijom, najživotnijom stvarnošću mnogih pokoljenja — jer ona životu Jugoslovena više nije nužna. Takva kakva je, današnja jugoslovenska država — po mome uverenju — nije kadra da preživi nikakvu dublju krizu, kao što nije bila ni ona pre nje. Nacionalne ravnopravnosti nema i ne može biti bez ljudske slobode — bez stvarnog prava nacija na odcepljenje, na samostalnu privredu, na nezavisne političke organizacije i vlastitu oružnu silu. Jedino vizija jedne nove Jugoslavije, u kojoj bi njene nacije bile udružene ugovorima suverenih država a njeni građani imali političke slobode, može da pruži izgled postojanije državne zajednice. Ali današnji režim se postarao da onemogući, bar do sada, svaki pokret koji bi išao za tim. Zbog toga dalje ideološko raspadanje i društvena i nacionalna zaostavanja mogu, u nekoj ozbiljnijoj krizi, probuditi ambicije vojnih vrhova da "spasavaju državu", uprkos tome što mnogonacionalnost Jugoslavije obriče svaku vojnu diktaturu na neuspeh, kao i onu kralja Aleksandra iz 1929. godine.

Ja sam u "Novoj klasi" izneo postavku da bi vojna diktatura u komunizmu značila napredak, budući bi razorila dogmatizam i srušila monopol partijske birokratije. Ali tokovi u komunizmu i u svetu otada su uzeli takav smer da takvo zaključivanje treba preinačiti: vojna diktatura, čak i u Sovjetskom Savezu, po svemu sudeći, ukočila bi demokratska kretanja i pooštrila međunarodne odnose. I na primeru komunizma se pokazuje da su — da parafraziramo Klemansoa (Georges Clemenceau) — moderna država i moderni uslovi živctva suviše složeni i suviše važni da bi mogli biti prepušteni generalima.

Čehoslovačka je još drastičniji, živi primer istovremenog i povezanog razbuktavanja nacionalnog pitanja i borbe za slobodu. Verujem

da i Sovjetski Savez s demokratskim kretanjima očekuju slična nacionalna negodovanja, utoliko pre što njegove nacije nemaju ni približno ona prava koja imaju, na primer, u Jugoslaviji. Ali samo kretanje Sovjetskog Saveza ka slobodnijim oblicima i gledanjima izgleda da neće ići ni istovremeno, ni na sličan način kao u ostalim istočnoevropskim zemljama, i to ne samo zbog slabijih demokratskih tradicija u njemu, nego zbog ustaljenosti njegove političke birokratije i njenih svetskih pretenzija. Sloboda u Istočnoj Evropi u mnogočemu zavisi od kretanja u Sovjetskom Savezu, ali sloboda u njemu zavisi i od kretanja u čitavom svetu, a ne samo u komunizmu.

Komunizam u Istočnoj Evropi više ne mogu bitno izmeniti, a teško i podmladiti nikakve promene u načinu uprave, čemu komunisti spontano i svesno pribegavaju u zavaravanju i sebe i drugih "dalekosežnim", "principijelnim" merama. Nimalo slučajno, baš u Jugoslaviji, kao zemlji u kojoj je komunizam najdublje zahvatilo menjanje i raspadanje — najukorenjenija i najtvrdokornija su verovanja da reorganizacija Saveza komunista i dosledniji način uprave, tj. manje kršenja prava radničkih saveta i takozvanog samoupravljanja, označavaju ključ za izlaz iz svih teškoća. Jer je svakoj neopsejnoj pameti unapred jasno da nikakav način upravljanja nije kadar da bitno utiče na društvene i svojinske odnose, ako istovremeno ne zadire u njih same.

O kakvoj se reorganizaciji Saveza komunista Jugoslavije, o kakvom se "samoupravljanju" u Jugoslaviji u stvari radi? Današnji Savez komunista i "radničko samoupravljanje" imaju svoju predistoriju, na čije me sažeto izlaganje navodi nerazlučiva mešavina objektivnih i ličnih pobuda. Žestina borbe sa Staljinom i čudovišnost njegovih metoda pobudjivali su kod jugoslovenskih komunista, bar onih najidealističnijih, ne samo sumnje i razočarenja, nego i napore za društvom u kome biše takve pojave bile nemoguće, tj. za društvom koje bi bilo slobodnije i otvorenije prema kritičkom mišljenju. A budući su oni ostajali i — obzirom na snage koje su ih rodile i na društvenu stvarnost u kojoj su se borili — morali ostati dogmatičarima, ideje i sredstva drukčija od Staljinovih u njihovim glavama su im se neizostavno i prirodno prikazivali drukčijim nego kao vernije interpretiranje i primenjivanje Marksovog učenja. Počelo je najpre vraćanje k Lenjinu, a ubrzo potom k Marksu, a u Staljinovim "skretanjima" od njih najupadljivije je dakako bilo ono što je jugoslovenske komuniste najviše tištalo — nepodudaranje Marks-Lenjinove teorije o tzv. odumiranju države već sutradan pošto proletarijat zauzme vlast sa sve očitijom moći i ulogom države u Sovjetskom Savezu trideset i više godina pošto je proletarijat "zauzeo" vlast.

Morala su se nametnuti i drukčija gledanja na partiju, budući je ona bila "izvor i utoka vlasti" i manje-više staljinistička, tj. zasnovana na Staljinovom "idejnom jedinstvu" i na Lenjincovom "demokratskom centralizmu", preobraženom pod Staljinom u svestranu bezuslovnu pokornost vodjstvu, čak jednom vodji. Tako su nastojanja za većom slobodom u partiji i za njenom drukčijom — pretežno idejnom umesto

komandne — ulogom u društvu, dovela do promene naziva dotadašnje Komunističke partije Jugoslavije u Savez komunista Jugoslavije. To preimenovanje je palo na um meni, ubedio sam dosta lako Kardelja, a budući se bližio VI kongres partije (jesen 1952. godine), javili smo se nas dvojica Titu telefonom i on nas je odmah pozvao k sebi. I Tito se odmah složio, utoliko pre kad smo ga podsetili da se tako zvala i prva Marksova organizacija, za koju je zajedno s Engelsom i napisao "Komunistički manifest". Zanimljivo je da se novo ime partije i u mojoj svesti složilo pre nego sam se setio da se tako zvala navedena Marksova organizacija, pa je, razume se to dokraja učvrstilo i okrilatilo moju uverenost. Tito je odmah pozvao Rankovića — ovaj se nije složio s mojim predlogom, ali se disciplinovano pokorio mišljenju nas trojice. Titu se tada — sećam se — spontano otelo ono o čemu smo ja i Kardelj satima raspravljali: kod nas bi trebalo da postoji mnogo-grupni, umesto mnogopartijskog sistema...

Ali, kao što sam već spomenuo, demokratizacija je potom u partiji, a time i u zemlji, bila u vrhu ukočena. Život joj je, međutim, išao naruku, jer je i ona bila njegovim začetkom: potisnuta u dubinu "jere-tička", slobodna mišljenja su nastavila da stvaraju i da se bore pojedinačno i stihijno, u masama i šaroliko, ali utoliko postojanije i neotklonjivije — novi naziv partije, kao i drugi demokratski oblici i simboli začeti u borbi protiv staljinizma, takodje im je poslužio uporištem i dobrim izgovorom. Život je poput prividjenja opominjao vodje da su nekada bili revolucioneri i da su jednom pomišljali da budu demokratima.

Danas, petnaestak godina kasnije, javljaju se slične nedaće — pretežno unutrašnje i zbog toga odsudnije, a izlazi onda izbegnuti i zatvoreni, pokreću nove snage — brojnije i samosvesnije. Stara partija jedino još životari u nostalgичnim sećanjima i birokratskim recidivima. Vodjstvo je, međutim, ostalo manje-više isto, i dan-danji tvrdokorno u nastojanjima da životne nužde naroda i države rešava "novom" reorganizacijom Saveza komunista, u ovom slučaju: većom aktivizacijom zbunjenog i obeshrabenog članstva oko oveštalih ideja i okamenjenih oblika, u stvari — oko vlastite vlasti.

A šta je "samoupravljanje" i kakvi su njegovi izgledi za izlazak iz društvenih i nacionalnih teškoća u koje je zapala Jugoslavija?

Sama ideja o samoupravljanju je moja i Kardeljeva, a delom i Kidričeva. Uskoro posle izbivanja sukoba sa Staljinom — ukoliko se sećam u 1949. godini — započeo sam s ponovnim, mnogo pažljivijim čitanjem Marksovog "Kapitala", ne bih li u njemu odgonetnuo Staljinovo zlo i jugoslovensko dobro. Otkrivao sam mnoge misli, a naročito one o budućem društvu, u kome bi trebalo da neposredni proizvođači putem slobodnog udruživanja sami odlučuju o proizvodnji i raspodeli, jednom rečju — o svom životu i svojoj budućnosti.

Zemlja se gušila u korovu birokratije, a partijske vodje su spopadali gnev i užas od neizlečivosti samovolja političkog aparata, koji su sami izgradili i koji ih je na vlasti i držao. Jednog dana — to je

moglo biti s proleća 1950. godine — palo mi je na um da bismo mi, jugoslovenski komunisti, već mogli da počnemo ostvarivati Marksovo slobodno udruživanje neposrednih proizvođača, tj. da ovima pre-pustimo fabrike na upravu, s time što biše jedino bili obavezni da plaćaju porez za podmirivanje vojnih i drugih, "još uvek nužnih" državnih potreba. Pri toj misli me zapekla grižnja: nije li to način da mi komunisti prebacimo odgovornost za neuspehe i teškoće u privredi na radničku klasu ili da ovu prisilimo da ih i ona s nama deli? Kada sam uskoro tu misao izložio Kardelju i Kidriču, na sastanku u automobilu pred vilom u kojoj sam stanovao, nisam kod njih naišao ni na kakve grižnje slične mojima, pa sam ih i sam lako i olako zatrpao nepobitnošću podudaranja mojih razmišljanja i Marksovih učenja. Ne izlazeći iz automobila, raspravljali smo čitavo poia časa: Kardelj je smatrao ideju dobrom, ali ostvarivom tek posle 5-6 godina, s čime se i Kidrič slagao. Ali posle 3-4 dana Kidrič mi je telefonirao da bi se s pripremama moglo otpočeti odmah, pa je — impulsivan kakav je bio — odmah i počeo s razradjivanjem i obrazlaganjem čitave zamisli. Negde tih dana održan je i sastanak s vodjima sindikata u Kardeljevom kabinetu, na kome su oni, pored pretresanja ostalih pitanja, predložili i ukidanje radničkih saveta, koji su i dotada postojali, ali kao isključivo savetodavni organi uprave. Tada je Kardelju sinula misao da se moj predlog o upravljanju spoji s radničkim savetima, u prvom redu na taj način što bi se ovima dala odgovarajuća, veća prava. Odmah zatim su otpočele načelne rasprave i zakonske pripreme, koje su potrajale možda i 4-5 meseci. Zauzet drugim poslovima i odsutan iz Beograda, Tito je bio izvan čitavog tog posla, pa i same zamisli, sve dok ga Kardelj i ja nismo obavestili — za vreme zasedanja Skupštine, u vladinom salonu — da uskoro treba podneti zakon o radničkim savetima. Tito je u prvom trenutku odsekao: Nisu još naši radnici zreli za to. Ali smo ga ja i Kardelj sokolili, kao ljudi uvereni u veliko delo, i on je počeo da nas pažljivije sluša i podaje se našim razlozima, u kojima je bilo najvažnije da bi time kod nas započela demokratija koju socijalizam još nije ostvario, a isto-vremeno i naše suštinsko izdvajanje od Staljinovog sistema i pred svetom i u međunarodnom radničkom pokretu. Šetkajući, kao mahom dok intenzivno razmišlja, Tito je zastao i uzviknuo: Pa to je ono Marksovo "fabrike radnicima!" — što dosada nije bilo ostvareno! Time su Kardeljeve i moje komplikovane teorije pojednostavljene, ali i dobile čvršću, ostvarivu silu: Tito je dva-tri meseca kasnije obrazložio pred Skupštinom zakon o radničkom samoupravljanju.

Ova moja prisećanja počinju i meni da liče na ona ostarelih bivših političara koji su "sve to" "već odavno znali", "već rekli" tada i tada! Ali da nije tako, bar ne sasvim, teši me sledeće saznanje, zbilja davnašnje: čak i da se dosledno nastavilo u partiji i u upravljanju privredom, odnosno u društvu kao celini, putevima za koje sam se ja zalagao, to bi u najboljem slučaju jedino dovelo do bržeg zaoštavanja i postavljanja osnovnih pitanja, ali ne bi moglo sam sistem da

izvuče iz utopijske prakse i praktičnog nasilja. Time je, u stvari, tajne policije — sve do plenum Centralnog komiteta na Brionima, u otpočelo stvaranje novih dogmi, novih mitova, bez kojih kanda ne može da opstoji ljudski rod, a pogotovu komunisti, pa u tome meni, uz moćne zasluge, pripada i deo nepobitnih grehova.

No mnogo je važnije što je čitav kasniji razvitak u Jugoslaviji potvrdio da su za demokratski preobražaj, mada takodje nužni, manje važni ovakva ili onakva uloga partije ili oblik upravljanja od slobode idejnog strujanja i struja u partiji i od slobode samog društva. Jer naporedo s radničkim savetima petnaestak godina je trajala svemoć tajne policije — sve do plenuma Centralnog komiteta na Brionima, u leto 1966. godine, na kome su smenjene njene vodje, a uprkos stalnom naglašavanju pretežno ideološke uloge partije, ostajali su njena nedemokratska struktura i njen privilegovan položaj nad društvom. Štaviše, ni do danas nije iščezao strah od tajne policije, iako su njeni metodi ublaženi i njena moć znatno smanjena, a partijski vodji se baš ovih meseci upinju da "revolucionišu" i učvrste Savez komunista na osnovi "jedinstvene platforme", drukčije rečeno — tajna kontrola građana još nije zabranjena i kažnjiva, niti su u partiji određena i ozakonjena prava manjine.

Radnički saveti i drugi organi samoupravljanja ni po nameni ni po svom položaju u društvu nisu mogli da reše probleme slobodnog i skladnog razvitka privrede, a čak ni pravedne raspodele (tzv. raspodele prema radu). To nije ni moguće bez ozakonjene, slobodne i aktivne uloge ljudi, u prvom redu onih koji rade (nezavisnih sindikata i drugih organizacija, štrajkova, demonstracija i dr.) Privreda je rat ljudi s prirodom, pa traži utoliko veću disciplinu ukoliko ljudi rade pod složenijim uslovima i služe se savršenijim orudjima. Patrijarhalnim, prividnim demokratizmom i primitivnošću radnički saveti, uprkos svojim dobrim namerama, često doprinose neredu, neefikasnosti i iluzionizmu, s posledicama za celinu privrede utoliko većim što je danas uloga savezne vlada i republičkih vlada u planiranju i razvoju neznatnija, a pogotovu neefikasnija, nego u kojoj bilo zapadnoj zemlji. Čak i da radnički saveti nisu vodjeni i uplivisani članovima partije i pod pritiskom preduzečke i mesne birokratije, samim tim što skoro čitava njihova delatnost ne prelazi okvire odredjenog preduzeća i proizvodnje i raspodele u njemu, oni ne rešavaju i ne mogu da reše nijedno ključno pitanje društva i nacije, a neslobodno društvo i neslobodni ljudi ne mogu biti slobodni u svojim privrednim ćelijama. Ako su revolucioneri i demokratski komunisti tražili u radničkim savetima i samoupravljanju izlaze iz staljinističkog košmara, partijski birokrati i oligarsi su takodje u tim oblicima našli svoju računicu.

Evo jednog opisa te druge strane tzv. samoupravljanja:

"Velikim ograničenjem birokratske vlasti proglašena je 'povećana materijalna baza samoupravljanja', nastala preraspodjelom nacionalnog dohotka. Reklo se — 'radna organizacija' sada ima 'odriješene ruke' da samoupravlja. I pored toga bitnije promjene u socijalnim odnosima

nema, a što je nema — sasvim je logično. Birokracija je blagonaklono 'spustila dohodak u radne organizacije', ali to 'spuštanje' moguće je vidjeti i kroz ovakvu sliku: latifundista je jedan dio svoje zemlje podijelio mnogobrojnim bezemljašima uz obavezu da mu godišnje daju desetinu od prihoda. Popratio je svoj čin filantropskim frazama o tome kako je dobrovoljno postao siromašniji. Bezemljaši su se pretvorili, svaki na svom komadiću, plodnom ili jalovom, kako je koga zapalo. U ljude slobodne da rade i upravljaju sobom. Dovedeni su u položaj da se više nemaju na koga ni na što žaliti, oni su sami odgovorni za svoju siromaštinu, sami treba da od mršava prihoda dobivljaju alate, sjemenje i, naravno, da blagorodnom gospodarstvu odrade desetinu. A on zapravo sa svojim umanjnim imanjem nije postao ništa manje veleposjednikom. Moć mu nad razdijeljenom i usitnjenom zemljom u biti nije ništa manja. On uzima dio plodova i s nje da bi tim dijelom osuvremenio i učinio još jačim ono što mu je ostalo. U takvoj situaciji 'radikalniji' sitni vlasnici vide izlaz u smanjivanju svojih obaveza prema veleposjedu, a sasvim 'revolucionarni' razmišljaju o tome da se cijeli veleposjed potpuno razmrvi na nezavisne dijelove. U tom vide zalogu pravednih odnosa, slobodne pojedinca, pa čak i uspješne proizvodnje. A ne radi se uopće o tome da se bezemljaše učini sitnim 'slobodnim' posjednicima i tako im se njihov socijalni položaj zapravo ne izmijeni, nego se radi o tome da nestane posjedovanja, da bezemljaš upravlja cjelinom i radi u toj cjelini".¹⁾

Goščine i istinitosti pisca gornjih redova ne mogu da smanje nestvarni i preživeli izlazi koji se iz njih naslućuje i koje on u zavijenom obliku i predlaže, a koji se zasnivaju na već mitskom, ponegde izjalovljenom, a ponegde opovrgnutom verovanju u revolucionarnost radničke klase kao takve i na ukidanju vlasništva kao izlazu iz svih zala i nedaća. No sve to ne znači da ti, jedva zametnuti i uslovni oblici radničkog upravljanja i tzv. samoupravljanja, nisu poslužili i da još ne služe rastakanju dogmatizma i suzbijanju birokratskih samovolja. Oni u ponečem bivaju uspješni, a uvek pogodan zaklon i izgovor ne samo partijskim birokratama i demagozima. nego i demokratskim pojedincima i strujama, i to ne samo protivu samovolja i nepravdi u preduzećima nego i u odbrani, makar i mitskih, demokratskih pogleda i nadanja. Zbog toga ti oblici mogu poslužiti kao jedna od karika za koju se mogu uhvatiti oni koji izmedju ljudske slobode, društvene pravde i socijalizma stavljaju znak jednakosti.

Ali to važi manje-više i za sve druge oblike u savremenom istočnoevropskim komunizmu, ako u njih novi ljudi unesu nove ideje i nova sredstva.

¹⁾ Milan Mirić: "Rezervati za riječ i akciju", u "Razlogu", godina VII, broj 2-3, Zagreb 1967. godine.

SREDSTVO KAO CILJ

I

Sve dok nisam počeo da smišljam početak ovog poglavlja ja sam u razgovorima isticao da me mnogo ne zanima pobjeda vlastitih ideja, nego sama borba, sam tok borbe. Jer pobjeda je — sećam se i znam — nasilna i opojna, pa samim tim i sebična i razuzdana. Ali je — opažam i znam — to moje nezanošenje pobjedom, varka, čak obmana mnogostruka: u mom slučaju pobjeda je već samo trajanje borbe, samo iznalaženje mogućnosti borbe. Ideje koje ne hvataju koren, koje ne bivaju dušom ljudskog življenja — nisu istinske ideje. A budući da se čovek ne miri s prestankom svog trajanja — borbe i pobjede, vlasti nikad nije dosta.

I zbog toga, mada sam se danas dovinuo dotle da bih mogao provesti ostatak života u udobnom sjaju nepokornika, čak moralnog pobjednika — ja to ne mogu i neću. Pritom mi nije jasno šta prevladava — “ne mogu” ili “neću”: da li to ne mogu zbog savesti, koja me opominje da bi povlačenje u idejnu i drugu nedelatnost bilo izdaja i sebe i onih koji su se poveli za “mojim” idejama ili me pomogli u dosadašnjem otporu, ili to i neću zbog opake i neizlječive žudnje za vlašću i slavom — za produženjem svog trajanja, za svojim “mestom u istoriji”? Ili se, možda, u samoj toj i takvoj savesti, prikriva i ta neotklonjiva, neumitna žudnja? Jer ako već odavno znam da je borba za ideje, makave one bile, istovremeno i borba za neki, određeni oblik vlasti i gospodstva nad ljudima, u ovom trenutku mi biva jasno da je ideja — ideja kao takva, ideja u svom zametku, istovremeno i zametak borbe za vlast, zametak vlasti.

Reč je dakako o idejama političkim i društvenim. Ali ako se pogleda šire i necepidlačnije, slično je i sa svakom drugom idejom: ideja i delo su neodvojivi, jer ideja je uvek ideja dela, ideja stvaranja, a svako novo delo, svako stvaranje ostavlja pustoš oko sebe i znači i neku vlast i prevlast nad razurenim i tek rođenim silama i odnosima.

Francu Kafki se ljudski rod prikazivao osuđenim pre krivice, osuđenim svetom kao takvim: nije nimalo slučajno što je on govorio — ako se dobro sećam, svom prijatelju Marksu Brodu — u dobu u kom su liberali i empiričari smatrali socijalizam bezumnim avanturom i detinjastom utopijom, a socijalisti “konačno otkrivenim”, “naučno

dokazanim”, “u praksi proverenim” poretom bratstva i jednakosti — pri prolasku radničkih demonstracija, kako iza njih nazire vodje i vođice, sekretare i komitete kao buduće gospodare i društva i tih istih zanetih i odvažnih gomila. A nesreće raskomadane renesansne Italije, i ogoljenost borbe za vlast njenih kneževa, pružili su gradju ne manje osećajnom i dubokom umu Makijavelija (Niccolo Machiavelli), naročito u njegovim “Raspravama” (Discorsi), za tragično viđenje čovekove sudbine u društvu kao takvom...

Jer društvo, samim tim što je zajednica različitih slojeva i snaga, težnji i ideja, ne može da opstoji bez vlasti, niti ova da nastaje i održava se sem borbom — borbom ideja i sviju pogodnih sredstava. Sve druge priče su prazne, sve druge utehe uzaludne: oni koji propovedaju politiku i društvo bez vlasti — u najboljem slučaju žive u iluzijama, a oni koji drže da mogu da žive bez politike — već su se nekoj politici pokorili ili privoleli. Jer već je Aristotelu čovek izvan polisa (države-grada, društva) bio zamisliv jedino kao bog ili životinja, a mi danas, iako u znanju o bogovima nismo otišli dalje od ljudi njegovog vremena, znamo da nema ni vandruštvenih životinja. Neinteresovanje savremenog čoveka politikom ili tačnije — odbijanje da se njom zainteresuje, namenuto je karakterom društva i zlokobnom podelom sveta: u višepartijskim sistemima jedni drže da društveni mehanizam i bez njih tako i tako funkcioniše, a drugi da svojim učešćem ne mogu izmeniti ulogu uhodanih partijskih mašina i ishode koje one udešavaju, dok je u jednopartijskim porecima narod politički pasivan jednostavno zbog toga što politika ne postoji — što je politika ukinuta samim tim što ju je partijski vrh monopolisao za sebe. Politika je postojanje čovekovo u svojoj društvenoj i nacionalnoj zajednici i postojanje tih zajednica u drugim zajednicama — od nje nije moguće izbeći koliko ni od smrti i života. Pasivnost u politici je u stvari predavanje na milost “višim silama”, a izbor ove ili one politike u krajnjoj liniji opredeljivanje za sredstva — ona uime kojih se sredstva primenjuju i vodja koji se sredstvima služe...

Dok pišem ove redove, ulice Pariza, Zapadnog Berlina, mnogi univerziteti u Sjedinjenim Američkim Država bukte gnevom mladih intelektualaca protivu “države blagostanja” s njenim malorazličnim strankama, standardizovanom proizvodnjom i prerazboritim slobodama. Nedavno se nešto slično zbivalo na ulicama Varšave i Praga protivu nepogrešive dogme i nacionalne potčinjenosti sovjetskom “starijem bratu”. I mada su neposredni uzroci i ciljevi ovih pokreta različiti, mnogošta im je i zajedničko: neizbežnost, složenost i masovnost moderne tehnike umnožaju klasu intelektualaca, čine je nezavisnijom i značajnijom nego što je ikada bila u društvu. širom Zemlje, u mladih ljudi se javljaju vizije o svetu koji bi bio više njihov i više ljudski — svetu neuškopljenom i nerazdrtom ideologijama, nezastrašenom sveopštom atomskom smrću, neobespravljenom siromaštvom i despotizmima, neosramoćenom rasnim i ideološkim diskriminacijama, poštedjenom

strateških ratova poput ovog u Vijetnamu i savezničkih intervencija poput one u Madjarskoj.¹⁾

Ali na ovim tek propirenim vatrama mladosti već se greju i podjaruju ih druge — ideološke i političke sile. One su, za sada, izraženije i grupisanije na Zapadu, gde su dobile ili prisvojile popularni naziv "nova levica", koji sam za sebe pobudjuje sumnje i otkriva istine koje se ne daju zaobići.

Posle čitavog stoleća zaborava, s obnavljanjem liberalizma, iz istorijske prašine su se podigle i crne zastave Bakunjinove i Blankijeve (Blanqui) anarhije i zasenile crvene zastave, koje su u međuvremenu postale deo dekoracije zakonskog, parlamentarnog, čak crkvenog reda. Duh revolucije, duh nemira i negodovanja i ovog puta se probudio u trenutku kada je izgledalo da je smiren i upokojen porastom životnog standarda i učvršćivanjem zakonitosti. Ali bezdušnost profitabilne proizvodnje i sivoća blagostanja kao jedinog konačnog ideala, uz prilagodjavanje komunista na Zapadu parlamentarizmu i preobražavanju na Istoku u "novu klasu", izazivali su spontana negodovanja i svesna ogorčenja. Različiti tokovi su se spajali i slivali, pri čemu su bezazlene skupine egzistencijalista, bitnika i hipija, zadržavale jedino svoj nekonformistički spoljni izgled, dok su komunističke i anarhističke sekte nezadovoljstvo studenata sa zastarelim načinom školovanja i nepriznavanjem povećane uloge inteligencije nastojale da preobrazu u juriš na sami poredak.

Radikalna opozicija, parlamentarna ili vanparlamentarna, životna je potreba svakog društva, ako ni radi čega drugog, a ono kao impuls iz stagnacije, korektiv zabluda i opomena uspavanih savesti. Zbog toga niko mudar ne može sporiti da je "nova levica" udarila žig ovom istorijskom trenutku samim tim što je trgla vladajuće sile iz učmalosti, poljuljala veru u raj elektronskih mašina i razotkrila prilagodljivu i privilegijisku prirodu zvaničkog komunizma.

Ali to su, kanda, i granice "nove levice". Već sam njen naziv otkriva da je njena originalnost više u vernosti onoj istoj revoluciji koju je "izneverila" klasična komunistička levica, nego u sagledavanju jednog novog ideala i u iznalaženju mogućnih puteva k njemu. To je i shvatljivo: "novu levicu" u stvari čine bezbrojne sekte iznikle iz raspadanja komunističke svetske vere, tačnije rečeno — iz razočarenja u komunizam kao stabilizovano, klasno društvo i prilagodjavanje zapadnih komunističkih partija nacionalnim osobenostima i nerevolucionernim uslovima modernih industrijskih društava. Ostajući isključivo na poricanju postojećih odnosa i institucija, "nova levica" je mogla jednovremeno da izvodi demonstracije bez jasnijih programa, pa čak i bez postojanije organizacije i samosvesnog vodjstva. Ali obričući sebe na komunističko i anarhističko duhovno nasledje — ona nije mogla bez

¹⁾ Ovi redovi su pisani pre okupacije Čehoslovačke, pa bi trebalo, čitajući ih, imati na umu i to nasilje, utoliko sramotnije što je bilo izazvano i strahom od demokratskih kretanja.

ideologije. Zbog toga je takodje shvatljivo što su neka njena strujanja otkrila i bar u prvi mah prihvatila Herberta Markuzea (Marcuse), s njegovim saznanjima o uživljavanju radničke klase u moderno industrijsko društvo i njegovim verovanjima u društvo koje bi trebalo da čoveka učini slobodnim i blaženim time što bi uklonilo zapreke njegovom libidu.¹⁾

Sve su to stare pesme na nov način!

"Nova levica" svoje imanentne težnje otkriva ponajvećma ravnodušnošću, čak netrpeljivošću prema "revizionističkim", tj. demokratskim socijalističkim idejama i kretanjima u komunističkim porecima, čak i prema studentima koji su se u svojoj naivnosti s njome poistovećivali. Trpljenja slobodnih i suzbijanja mladih duhova na Istoku leže i na savesti "nove levice" na Zapadu. Zbog toga opravdano odavanje hvale pokretima "nove levice" ne bi trebalo nikog toliko da zanese pa da u njihovoj svesnoj, tj. najfanatičnijoj borbenosti, u njihovim načelnim, tj. najnemilosrdnijim frakcijskim borbama, ne uoči i zametke novih, ideoloških partija, ili da u propovedništvu jednog Dučkea (Dutschke), domišljatosti jednog Tojfela (Teufel) i odvažnosti jednog Kon Bendita (Cohn Bendit) previdi maske budućih gospodara i gospodstava nad ljudima. To nimalo ne umanjuje ni umna, ni revolucionarna, ni ljudska svojstva tih vodja i tih pokreta, nego jedino ukazuje i na drugu, neizbežnu stranu njihovu — na vlastodržaštvo, na nasilni i kovarni način ostvarivanja njihovih, svačijih i svih ideologija.

Ova razmatranja već su bila nabačena na hartiju, a u Beogradu — 2. juna 1968. godine — izbile su studentske demonstracije, koje su probubile i izoštrile i moja gledanja na "novu levicu". Mada su te demonstracije izbile skoro spontano — kao revolt na brutalnost policije, negodovanja i opoziciona strujanja medju studentima i nekonformističkim profesorima opažala su se i iskazivala u teoretskim časopisima odranije. Pokret se preneo na druge univerzitete, zahvatajući najšire slojeve studenata — medju njima i znatan deo komunista. Raspoloženja i gledanja studentskog mnoštva i mnogih profesora bila su nepobitno demokratsko-socijalistička. Egalitarske i puritanske parole i slike Gevare (Che Guevara) više su bile izraz težnji da se očuva kakva-takva legalnost pokreta, nego stvarnih i dubljih raspoloženja. No i kao takve, unosile su zabunu i izolovale pokret, utoliko više što je režim prihvatao te iste parole i obećao ispunjavanje ekonomskih zahteva studenata. Bez postojanijeg vodjstva i organizovanih jezgara, bez jasnijeg i šireg demokratskog programa, izolovan od radnika koje više tište niske nadnice nego narečena im "istorijska uloga" — pokret se stišao, mada ni studenti ni opozicioni profesori nisu ispoljili dublje znake demoralisanja: prvi svesniji i organizovaniji politički istup masa u današnjoj Jugoslaviji učvrstio je uverenost u mogućnost borbe za slobodu mišljenja i za slobodnije, pravednije društvo.

¹⁾ Izraz Sigmunda Frojda (Freud) za psihološku energiju spojenu sa seksualnim impulsima, odnosno za tvoračke impulse čovekove.

Saznanje te istine je veoma važno za svakog čoveka od ideja, za svakog borca, za svakog demokratu i humanistu, bilo na Zapadu ili na Istoku, jer upozorava na mračnu i vremenu, na stvarnosnu i ostvarivačku stranu "savršenih" ideja i "konačnih" ideala. Štaviše, ostvarivanje kojebilo ideje se odvija u prljavoj bujici života, kada utoliko surovije ukoliko se na njenoj čistoći više nastoji, kada utoliko prljavije ukoliko vodji potpunije poistovećuju njenu sa svojom sudbinom — sa svojim željama, ambicijama, življenjem, svojom tzv. odgovornošću pred istorijom. Bivajući zatočnikom ideje, čovek na prestaje biti robom svojih, ljudskih svojstava: u istoriji su veoma česti revolucioneri, kao i drugi političari, koji su gubili meru radi ličnih ambicija, a veoma retki oni koji su je našli u skladu s potrebama same ideje. Ta saznanja, sama po sebi, neće ništa spasiti niti ikoga poučiti — jer što nije kadro da traje neće ni trajati, niti će onaj koji neće da zna znati, ali ona mogu borbe i ljude od ideja da drže budnim prema vlastitim svojstvima, prema izopačenjima koje vlast kao takva sobom donosi — da više drže do zakona nego do vlastite volje, da više štiju ljude nego ideje, da više brinu o ljudskim nuždama nego o vlastitoj besmrtnosti. Borci koji svega toga nisu svesni — olako postaju žrtvama vlastitih ideala i manevara vlastodržaca, a državnici koji ne shvataju da svojom vlašću bar unekoliko izneveravaju vlastite ideje samim tim što ih ostvaruju na mogućni, tj. neidealni način — olako zapadaju u najgnusnije, u golo vlastodržaštvo.

Zbog toga, uzgred budi rečeno, kolikogod ispotaja priželjkujem vlast, toliko se svesrdno nadam da će me ta čaša mimoići i da ću se očuvati u izvornu, ispačenoj čistoti svojih ideja. U takvom dvojstvu, eto, živim, razmišljam i borim se. Teškoće, začudo, ne pooštravaju moja dvoumljenja, nego ih smanjuju, navešćujući, nutkajući njihovo stapanje u ostvarenu ideju, u ideju-delo... Jer mada pouzdano slutim da bi u poretku za koji se borim bilo neizmerno više ljudskih sloboda, nego danas, svestan sam i da bi samim tim u njemu bujale laži, sebičnosti i korupcija, i mada ne treba zavidetni nikome ko posle Tita preuzme državu ovako razdruženu, zapuštenu, izloženu pohlepi sovjetskog velikoruskog imperijalizma, te neidealnosti i te teškoće izazivlju i usmeravaju moju delatnost k vlasti — ka ostvarivanju ideja, ka dužnosti, ka slavi. Tako čovek postiže slobodu u svojim idejama — u svome delu, ali i biva obrečen da im robuje.

Ali da niko ne bi mogao reći kako ovo moje izlaganje nije ništa drugo do prikriven, veoma lukav način skrivanja vlastitih neidealnih pobuda, otkriću da ni ostvarivanje mojih ideja, premda je ostalo u granicama javnog iskazivanja, nije se ni kao takvo odvijalo na čist, idealan način. Držim da je to ispovedanje vredno ako ni zbog čega drugog a ono kao dokumenat o ljudima i vremenu — o mučnom i tragičnom odvajanju komunista od dogme i vlasti. Ja sam to i dužan, uostalom, budući mnogi pamte, a verovatno nikome nisu sasvim jasna moja "kajanja" i "nedoslednosti".

Kao što sam već ispričao, ja sam već krajem 1953. godine predvidjao svoj pad s vlasti i mukotrpn put koji me očekuje. Štaviše, predvidjao sam i konkretne oblike u kojima će se voditi borba i kampanja protivu mene — znane su mi bile sudbine mnogih koji su "otpali" od partije, bivao sam i sudeonik u određivanju takvih sudbina. To predviđanje, to saznanje i ta rešenost svakako su mi pomogli da odolim obračunavanju sa mnom, koje je otpočelo u januaru 1954. godine, sa zakazivanjem III plenuma Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavija, s dnevnim redom o mom "revizionizmu", iako je doživljavanje te slučajne i predviđene stvarnosti bivalo i stravičnije i mučnije. Taj Plenum je jedino sudjenje obavljeno nada mnom — sva kasnija sudska sudjenja su sudske lakrdije, dakako ne onako grozovite kakve je Staljin priredjivao najpre u SSSR-u, a kasnije po Istočnoj Evropi, da bi se otarasio nepoćudnih protivnika i smrvio i svaku pomisao na otpor, ali takodje sračunate na uklonjanje nepokornog "vetropira" i na zastrašivanje i inače zastrašenih velmoža. Doduše, sa stanovišta zakona, koji je u ovom slučaju bio red propisan i prihvaćen u partiji, ni to sudjenje nije bilo legalno, kako po postupku kojim su Tito i njegovi sudeonici ostvarivali "većinu" i "jedinstvo" u Centralnom komitetu, tako i po delu koje je pretresano.

Na tom Plenumu je sudjeno i "presudjeno" revizionizmu, začetom u Jugoslaviji kako protivu ideološkog poistovećivanja komunističkih partija — u datom slučaju Saveza komunista Jugoslavije — s "lenjinizmom" Komunističke partije Sovjetskog Saveza, budući ono neizostavno radja i pothranjuje svojevrstu prosovjetsku "petu kolonu", tako i protivu staljinističkog "idejnog jedinstva u partiji", budući je baš ono idejni zaklon i oblik lične i oligarhijske vlasti u partiji i državi. Jer taj revizionizam je iz idejnih okvira Titovog otpora Staljinu otpočinjao da poriče i njegovo "monolitno jedinstvo" u partiji kao varijantu ideološkog — marksističko-lenjinističkog monopolizma u partiji i državi. Zbog toga je taj Plenum i u svetu i u Jugoslaviji shvaćen kao zastoj, čak kao zaokret unazad u demokratizaciji partije, pa time i zemlje, a na mom sećanju i u mom biću i dandanji on traje kao najbesramnije nasilje i najnesnosnija sramota.

Takav je taj Plenum stvarno bio, a takvim sam ga osećao dok je trajao, pa i otkad je zakazan bio.

Jer ja do tada nisam ni bio, ni hteo da budem ni s kim ni u kakvom dogovaranju, niti sam učinio ništa ni protivu partije ni protivu vlasti, a ponajmanje se ma čim zamerio svojim drugovima, sem što sam se odvažio da izložim — tačnije rečeno što nisam mogao odoleti da ne iskažem — neka razmišljanja o datom društvu i neke predloge za njegovo poboljšanje. Štaviše, ta partija i ta vlast su bile i moje, Tito ličnost koju sam poštovao i vodj kojega sam priznavao, uprkos njegovih samovolja kojima se nikada nisam prilagodio i razlika u gledanjima koje su se uvek opažale. Pa ipak je hajka protivu mene počela, i na mene navaljena olovna ploča bojkota pre nego je formalna osuda na Plenumu i bila izrečena.

Ali, uprkos tom mom vidjenju i svim mojim predviđanjima onoga što će mi se dogoditi, došlo je do mog delimičnog kajanja na kraju zasedanja Plenuma — nisam ni ja mogao izbeći da platim obol dogmi kojoj sam se obrekao i pokretu koji je na mene polagao pravo samim tim što sam u njega uneo svoju dotadanju delatnost, svoje dotadanje postojanje.

Zašto se to dogodilo, kako se to događalo?

Od pokretanja mog slučaja u Sekretarijatu partije, a zatim i kazivanje plenuma Centralnog komiteta, pa do početka zasedanja 16. januara 1954. godine, prošlo je petnaestak dana, a da nisam ni jedne noći spavao duže od jednog sata. Bio sam iscrpen, ispražnjen, ali priseban. Ljudi su se obzirali na mene s nevericom, kao da sam sišao s vešala — takve zaprepaštene izraze sam kasnije sretao godinama. Prva noć koju sam dobro spavao bila je posle prvog dana zasedanja Plenuma, uoči mog "kajanja" — iz toga zaključujem da sam se na taj čin nametnuo u snu, ako i samo zaspivanje nije bilo posledica poluvesne rešenosti na njega.

U susretu koji sam imao tri-četiri dana pre zasedanja Plenuma s najužim rukovodstvom partije (Tito, Kardelj, Ranković) Tito mi je posredno sugerisao da vodim računa o jedinstvu partije, a u toku zasedanja Kardelj mi je saopštio Titovo gledište da sada mora da se reši moj slučaj, ali da će posle pet-šest meseci stav prema meni biti ublažen — ali ne verujem da je bilo jedno bilo drugo moglo imati bitnog uticaja na moje držanje.

Nikog nije bilo uza me, sem moje supruge Štefanije-Štefice: ona me odvrćala kad sam joj rekao da moram unekoliko odustati od svojih gledišta — dovoljno postojana, ali previše nežna i obzirna da bi me mogla odvratiti. Bio sam sve vreme ne samo usamljen, nego i napušten, odbačen i prezren: oni članovi Centralnog komiteta koji su mi do tada stajali na znanje da se slažu sa mnom — s prezrenjem i mržnjom su okretali glave od mene, a oni koji su me ohrabivali — jedan za drugim su davali ogorčene izjave na Plenumu protivu mene. Jedini izuzetak bili su moja prva supruga Mitra Mitrović i Vladimir Dedijer — svako iz svojih razloga i na svoj način, jedino su mi njih dvoje ukazali podršku na Plenumu. U Mitru sam imao poverenja, mada ni s njom nisam bio u dogovoru. Kasnije se ona, izložena svakojakim pritiscima, razočarala u politiku kao takvu i predala prosvetnom i književnom radu. Dedijer je tih dana često bivao sa mnom, ali ja, već zahvaćen sumnjičavošću, nisam imao u njega poverenja — smatrao sam da mi je podmetnut kao provokator. On je, međutim, ostao na Plenumu postojaniji od mene, ali se ubrzo potom počeo odvajati, iz razloga koji mi ni danas nisu sasvim jasni, mada mi je već na početku bilo očito da on ide vlastitim putem kojim je prispeo, najzad, do koliko-toliko neometane istoričarske delatnosti.

Nisam osećao fizički strah, ali sam se bojao za sudbinu ljudi sklonih mojim pogledima i uzrujanih sudjenjem nada mnom: bio sam naćuo da tajna policija već pravi spiskove "djilasovaca", a nije mi

silazilo s uma kako je postupljeno s jednom ranijom, staljinističkom opozicijom u partiji, naime — strpana je u koncentracione logore i izložena nečovečnim uslovima i čudovišnim intelektualnim i moralnim pritiscima. Znao sam iz odziva na moje članke da ljudi naklonjenih meni ima širom zemlje, ali da su neorganizovani i nepripremljeni, pa da sam moram snositi i terete i odgovornosti. To je bio veoma ozbiljan razlog, veoma težak pritisak na moju savest: on me gonio na uzmak, koji se u datim odnosima i uslovima jedino mogao ispoljiti kao odricanje, bar delimično, od iskazanih ideja. Iz toga se vidi da su u tom mom "pokajničkom" istupu igrali ulogu i taktički, čak taktizerski politički motivi.

Ali ni to nije bilo presudno. Presudno i sudbonosno je bilo što sam se još uvek osećao, što sam još uvek bio komunist — makar i pokoleban u nekim dogmama, ali životom i bićem vezan za komunističku partiju. Kao jeretici u davnim vremenima, kao svakojaki opozicioneri na staljinističkim procesima i ja sam kajanjem dokazivao vernost ideologiji i partiji.

Čitaoca će, držim, zanimati i šta sam osećao dok sam davao svoju "pokajničku" izjavu. To je bila mešavina razočaranja i gadjenja nad sobom i nad mučiteljskim forumom, nad ideologijom i njenim ostvarenjem. Ali je u tome bilo i neke demonijačke naslade zbog ponižavanja samog sebe, a još više zbog toga što je ono prizor i potvrda unakaživanja ljudskog bića na ideološkim sudjenjima, utoliko čudovišnijeg ukoliko se radi o dojučerašnjem drugu i saborcu. Čitav prizor je, doista, ličio na neko od staljinističkih sudjenja. ublaženo više okolnostima, nego dobrim namerama sudija. Nedostajao je jedino pokajnik i ja sam se nasladjivao što ću svojim "kajanjem" prizor upotpuniti, utoliko pre što je priredjivačima očito bilo stalo do toga da ih svet ne smatra staljinistima. Ipak nisam rušio sve vlastite, krhke i nedogradjene mostove: nisam se odricao svojih filozofskih pogleda, niti priznavao makakvu nečasnost svojih pobuda.

Opažao sam da time gubim istorijsku bitku — da nisam dorastao za najveći, možda za jedini svoj istorijski trenutak. Ali sam i znao — da se nisam pokorio i da ću svoje snage pribitati u novim promenjenim okolnostima. I slutio, čak bio uveren, da će ljudi ideja sličnih mojima u najgorom slučaju shvatiti moje "kajanje" kao trenutnu slabost i rdjav taktički potez. Tako je stvarno i bilo, — ni tada ni docnije nisam sreo nikog ko bi poverovao da sam se stvarno pokajao, mada su to moje "kajanje" mnogi koristili — protivnici da biše suzbijali moj upliv, a pokolebane pristaše da biše opravdali svoja odvajanja i prebegavanje na drugu stranu. Tito je čak podvukao na kraju zasedanja: Videćemo koliko se Djilas iskreno pokajao! — što sam ja primio kao vrhunac tvrdoće i rafiniranosti, ali i kao izvor novih otpora i gorčina u samom sebi.

Kazna, koju su mi na kraju svega izrekli, prevršila je i poniženja i moja ogorčenja. Sama komisija, određena da predloži i obrazloži kaznu, bila je neslučajno sastavljena: na čelu joj je postavljen Vladimir

Bakarić, po svemu sudeći zbog toga što je bio blizak sa mnom u pogledima: on se prihvatio naturene obaveze i time, kao i mnogi drugi, obezvređio vlastite ideje. Bakarić je u ime te komisije predložio kaznu strogog ukora s poslednjom opomenom, dogovorenu s Titom i ostalim vodjama. Ali među ostalim članovima partijskog foruma, obuzetim besom ili samobičevanjem, ili i jednim i drugim, razjarila se želja da budem isključen. Tito je intervenisao — da me ne treba isključiti, jer bi zapadna štampa to mogla protumačiti kao staljiniistički način obračunavanja. Tako je trebalo da ostanem u partiji pod najsravnijim uslovima — u najdubljoj skrušenosti, delom zahvaljujući potrebama režima za ugledom i ekonomskoj pomoći sa Zapada.

To su bila iskušenja. Ali i pouke: duhovni, moralni opstanak je bio mogućan jedino odvajanjem od takve stvarnosti, od takve partije i takve ideologije. Oni koji su ostali, obricali su šami sebe na truljenje — na prečesta odricanja od svog mišljenja i svoje ličnosti, na neprestana prilagodjavanja i udvorištva. Štaviše, razgraničavanje, razračunavanje s takvom stvarnošću, s takvom partijom i takvom ideologijom — s vlastitom prošlošću i samim sobom, nametnuli su mi se kao uslov i vid svih umnih, svih stvaralačkih pregnuća.

Niko iz partijskog vrha nije otada do današnjeg dana tražio sa mnom nikakvog dodira, iako su mi činjeni nagoveštaji da ja sam poduzmem nešto u tom pravcu. Rešio sam se na samoću, na padanje u zaborav, ali i na okajavanje "pokajanja". Posle dva meseca dao sam ostavku na članstvo u partiji. To je bio moj prvi javni istup — prvi promišljeni korak moje nepomirljivosti. Otada sam mesecima, čak godinama živao pod opsesijom svog "kajanja" na pomenutom Plenumu i pod smišljenim pritiscima vlasti da se odrekнем svojih spisa i svojih ideja, a za vreme prvog tamnovanja (1956-1961) čak i pod strahom da nekim otrovom ne bude ubijena moja volja i tako budem naveden na pokajništvo. Morao sam neprestano i sebi i drugima da dokazujem, da potvrdjujem samog sebe — trpljenjem. Tek za vreme mog drugog tamnovanja (1962-1966) prevladao sam i taj strah i te slabosti. To su shvatili i moji tamničari i kad im više nije bilo u računu da me drže — oslobodili su me krajem 1966. godine bez uslova, bez mog znanja da takvo što pripremaju.

Zbog toga mi se čini skoro izlišnim da pomenem "moje" podnošenje molbe, "na osnovu" koje sam uslovno i pušten na slobodu 1961. godine. Radilo se o ovome: zatvorska uprava je neposredno i posredno pokušavala da me navede na popustljivost i odricanje, a kada sam ja zapretio prekidom daljih natezanja, uputili su Slobodana Penezića, člana Centralnog komiteta i jednog od najviših funkcionera tajne policije, koji mi je dao gotovu molbu da je potpišem. U molbi je bila jedna rečenica koja je mogla da se tumači kao moje uvidjanje da je stvarnost opovrgla moje tvrdnje, ali ja sam ipak potpisao: shvatio sam da vlastodržcima to treba kao buduća ucena — što se kasnije zaista i potvrdilo, a meni je radi mojih književnih i drugih planova trebalo

da izidjem iz zatvora. Taj moj postupak me nije mnogo tištao — u sebi sam ostajao nepokoleban, premda mučen sumnjama i strahom.

Posle ponovnog hapšenja, 7. aprila 1962. godine, u toku pet godina ponovnog tamnovanja — sve je to postalo prošlost, mada nezaboravna i neprolazna svojim stravama i nesigurnostima.

Ali postoji i druga, još nečistija strana mojih ideja i njihovog probijanja u realnost. Doveden u prilike da ćutim, čak da budem "ubijen ćutanjem", kako je to na početku obračunavanja sa mnom rekao jedan od vodja partije, ja sam se morao obratiti zapadnoj štampi i zapadnim izdavačima, koji su jedini i bili spremni da objavljuju moje izjave i moje knjige. Pri tome sam znao ne samo da se izlažem opasnostima da me režimski špijuni i piskarala nazovu "poslušnim pionom", "plaćenikom", "bevanistom" i čak "povezanim s CIA-om" — slične pa i gore etikete bile su mi prikačene već na pomenutom Plenumu, pre nego sam i smislio šta da činim sa samim sobom, a kamoli sa svojim još nenapisanim tekstovima — nego da će moje izjave i moji spisi biti iskorištavani od ljudi i snaga s pobudama drukčijim, čak suprotnim mojima.

Ali ja nisam mogao izmisliti reku u kojoj treba da plivam — morao sam zaplivati ili ostati na obali koja već nije bila moja. Zaplivao sam, ne zazičući od kleveta i etiketa budući za njih nije bilo osnova ni u mojoj ličnosti, ni u mojim namerama.

Danas takav korak i meni izgleda jednostavnim i lakim. Onda nije bilo tako — besneo je hladni rat svetom, u Jugoslaviji je Savez komunista bio još zbijen i tim unutarnijim "čišćenjem" i spoljnjim opasnostima, a javno mnjenje zatvoreno i prigušeno. Podrška umnih ljudi i prostog sveta, mada sam je opažao, bila je neodredljiva; povremena, neprikupljena. Bio sam samcijat. Tako je moralo da bude — niti imam na šta da se žalim, niti za šta da se kajem, jer sam kovao svoju sudbinu. Ako je neko znao pouzdaniji, a pogotovu lepši način da kroz ovakvu stvarnost probija onakve ideje, trebalo je da mi ga kaže, ili da sam krene njim — verno bih ga sledio. Ja nisam video drugog puta do kroz pustinju, kroz blatista i šipražja. Sve što sam u tom vremenu pisao i sve što sam vlastitim, voljnim životom morao da dokazujem svodi se na to da ljudi, da sinovi moje zemlje ne budu zbog ideja, zbog izrečenih misli, ponižavani i gonjeni. Nisam uveren da će u ljudskom rodu tako skoro takvi odnosi biti izboreni, ako ikada budu. Ali je korisna, ali je neminovna borba za njih — kao što i zlo ne izgleda iskorenjivim, ali ga je moguće savladljivati.

A ko zna, kad ne bi bilo zla u nama, da li bismo mi ljudi bili ono što jesmo — da li bismo umeli i mogli da pokrenemo svoje tvoračke, svoje božanske sile u sebi?

II

Bojim se da sam već dojadio s jadanjima na muke i nevolje kroz koje je morao proći moj um u oslobodjavanju od dogmatskog

silovanja ljudskog življenja i od sanjarija o idealnom društvu. Ali ova knjiga, a s njom i čitalac, obrečeni su na to do njene zadnje rečenice, budući su putevi i načini kojima sam se probijao i dovijao po mnogočem karakteristični za sudbinu i mišljenje komunista-idealista i luhovnih stvaralaca u komunizmu, pa kao takvi i utoliko značajni i poučni, čak i kad u sebi ne biše sadržavali i one druge — osećajne i moralne, političkim ciljevima nenatrunjene sastavine.

I tako, sva moja sumnjanja, mozganja i teškoće nadmašuju dvoumljenje u izboru načina i sredstava borbe u komunizmu.

Te moje nedaće su bile utoliko veće što sam bio iz zemlje ratova i buna, već u zreloom dobu, a od rane mladosti obikao na revolucionarne i nasilne načine. Povrh svega, bio sam podugo u vlasti ka kojoj možda i ne hrli svaki ljudski stvor, ali koja svakog ko je od nje okusio, otruje nezaboravnošću i neprolaznošću svoje slasti, božanske ili demonske, ili — najverovatnije — i jedne i druge.

Istina, tajna policija je od izbijanja mog sukoba s partijskim vodjstvom — u januaru 1954. godine, ako ne i pre toga — svestranim špijuniranjem, prisluškivanjem mog stana, otvorenim praćenjem svakog mog koraka i pritiscima na svakog ko bi mi se javio makar na ulici, uspela da me potpuno izoluje, tako da su moje mogućnosti za makakvu delatnost bile ništavne, čak i da sam o njoj imao jasnije, konačnije poglede. Latio sam se onog što je jedino bilo moguće, a istovremeno se nametalo i kao najvažnije — razrade vlastitih ideja i pisanja autobiografije. To sam nastavio i u zatvoru, s tim što sam tamo, razume se, mogao da iskazujem sebe uglavnom u beletrističkom obliku.

Ali nisam se ni u zatvoru ni izvan zatvora mogao otarasiti razmišljanja o načinima i oblicima koji bi bili najpodesniji, tj. najmogućniji u borbi protivu despotizma i monopolizma partijske oligarhije. Već prema mojim ogorčenjima ili uznošenjima, nametale su mi se krajnosti — pobude i državni udari ili legalna opoziciona delatnost u štampi i partiji. Ali to su, mahom, bili trenuci, dočim su u mojim gledanjima bili postojani i bivali sve postojanijim težnje i saznanja o postupnom, reformnom menjanju komunizma, bar onog u mojoj zemlji... Moji bivši drugovi onemogućili su mi svaku javnu delatnost, izbrisali moje ime iz prošlosti koja nam je bila zajednička, nastojali da mi razore porodicu, oklevetali me da sam se prodao za Judine pare, stavio u službu inostranstvu i izdao državne tajne i bacili me na mnoge godine u tamnicu — prvi put zbog ideoloških razlika, a drugi put da im sovjetska vlada ne bi zamerila popustljivost prema mojim "antisovjetskim ispadima". Ali jed i mržnja prema njima, makar koliko žestoki u trenucima poniženja i ogorčenja, nisu uspevali da na duže pomrače moj um i izmene uverenje koje se u meni na početku uobličilo — da je demokratija izlaz iz komunističkog začaranog kruga, ili da me skrenu s pravca koji mi se na početku otkrio i kojim sam se zaputio, a naime — menjanje komunizma nenasilnim sredstvima. Nisam se podavao ni osvetničkoj mržnji da makome vraćam istom merom. Jer

sam s majčinim mlekom utuvio da onaj, koji ponižava i muči druge ljude, u stvari potvrđuje vlastitu niskost i nakaznost, a suštinu mog sukoba s partijom je činilo saznanje da ideje same po sebi ne čine ljude uzvišenim ili ništavnim, nego sredstva kojima oni ove, odnosno same sebe ostvaruju...

Time sam za sebe i u sebi potvrdjivao svoju doslednost, koju moji protivnici ogrezli u rutini i zaneti vlašću, nisu bili kadri ni da shvate, a kamoli da ispolje. Jer moja prošlost nije bila čitava revolucija i nasilje, nego i idealizam i čovečnost: štaviše, kao što sam pristupio revolucionarnom pokretu i laćao se nasilnih sredstava verujući da su u datum — zlom svetu neizbežni, jedini putevi i načini, ja sam se odrekao i jednog i drugog kad sam se uverio u njihovu prevarnost i nemoć da ostvare ono čime se nameću i opravdavaju — ljudsko bratstvo i konačno očovečenje čoveka. A ni prošlost moje zemlje nije bila jedino rat i buna: štaviše, krvarenja i razaranja koja su bila prekretnice, čak uslovi njenog uzdizanja, učinili su neodložnom i neprolaznom i žudnju za razboritim, nenasilnim i demokratskim rešenjima.

Moram u to uneti više jasnoće — da čitalac ne bi moje reformatorstvo brkao sa zapadnom socijaldemokratijom, a moje nenasilje s onim Gandijevim.

Kao što sam se uvek osećao Jugoslovenom i Srbinom, odnosno Srbinom-Crnogorcem, a nikad nisam bio ni jugoslovenskim integralistom ni nacionalistom, tako sam od rane mladosti bio pristaša socijalizma, a nikada socijaldemokrata. Ne sporim da su dodiri jugoslovenskog partijskog vodjstva sa socijaldemokratima, naročito s britanskim laburistima, u vreme sukoba s Moskvom, i kasnije zalaganje Socijalističke internacionale oko mog oslobodjenja, mogli da ubrzaju tok mojih razmišljanja o demokratiji i izoštre neke moje demokratske zaključke, ali moja gledanja nikada nisu bila, pa nisu ni danas, istovetna sa socijaldemokratskim. Jer mada i meni ponekad izgleda kao da nema bitnih razlika između mojih današnjih i socijaldemokratskih pogleda na tzv. građanske, a još manje na lične slobode — jugoslovenske i komunističke stvarnosti su takve da sredstva i oblici kojima te slobode treba da budu ostvarivani i održavani ne mogu biti istovetni s onima na Zapadu. Neku ideju, neki program, ne možemo same za sebe ni valjano shvaćati i pretresati. I mada ni borbe ni življenja nema i ne može biti bez ideja — one u ovima ne mogu biti mnogo više do simbol, do osaznana težnja, dočim su stvarna i ostvariva sredstva koja krče put k njima — oblici koje ljudi moraju da trpe i da nameću. Stranke, partije, klase, društvo u celini, mogu — teoretski uzet — u budućem demokratskom socijalizmu biti slobodniji nego što su danas na Zapadu, ali jedino ako su užiljeni u svom tlu — u datoj komunističkoj i poslekomunističkoj društvenoj stvarnosti i osobinama svake zemlje ponaosob. Jer se ne radi o reformisanju društva u kojima postoje političke slobode, a prevladava privatno vlasništvo, nego obrnuto — o društvima oskudnim u političkim slobodama a preobilnim u društvenom vlasništvu. Očito je, zbog toga, da jedino u glavama

dogmatika oblici kretanja i prelaza mogu biti istovetni u jednim i drugim društvima. Isto tako ni uloga i težina parlamenata, stranaka i vlada ne mogu biti istovetni, makar na izgled i po formi oni izgledali slični, pa čak i istovetni. Kao uvek i u svakom društvu koje se menja, jedino misleće i delatne snage mogu i u komunizmu iznaći pogodne, životne oblike.

Slični zaključci se mogu izvući i iz uporedjivanja mog nenasilnog prilaznja komunizmu i gandističke satyja-grahe (nenasilnog otpora) u menjanju društva. Ne mogu se pohvaliti iscrpnim poznavanjem Gandijevih gledanja i njegove taktike, ali ukoliko sam uspeo da ih shvatim čitanjem i razmišljanjem u zatvoru, rekao bih da su oni izraz osobenih indijskih tradicija, britanskih kolonijalnih uslova i svojevrstnog religioznog gledanja na društvo i ljudska bića. A kakve sličnosti imaju evropske i balkanske prilike s indijskim? Kakve istovetnosti mogao imati evropski i balkanski intelektualac, izrastao iz buna i nasilja, brušen racionalističkim filozofijama i podređen tehničkom progresu, s trpljenjima u kojima nestaju vreme i ličnost, s religioznim filozofijama i poricanjima prednosti industrijalizovanja ljudskih uslova?

Na nebo dvadesetog veka su se uspela i zasjala dva znamenja ljudskih pregnuća i ljudskih vrednosti — Lenjinovo i Gandijevo. To su i znamenja moje mladosti i mog zrelog doba. Gandijeva učenja, a još više njegova ličnost, postajali su za mene, naročito u tamnici, ne samo uzor i inspiracija, nego i potvrda slučenih istina — da naše vreme nije jedino ukleto na nasilja i dogme, na velike tribune i još veće despote, nego kadro i da odgaji trpeljivost i saradnju, blage propovednike i neustrašive mučenike. Pa ako Hitler i Staljin mogu da posluže kao dokaz da industrijalizovano društvo i društvo koje se industrijalizuje pre pružaju nasilju nova sredstva nego što mu ih oduzimlju, ličnost i delo Gandijevo dokazuju nesmanjivost i neprolaznost težnji za bratstvom i pravednošću: nenasilna, savršena društva nisu mogućna, ali jesu slobodnija i pravičnija. Smisao i veličina gandizma su u Gandijevoj ličnosti: kao i svaki veliki, idealistički pokret i gandizam se raspao pošto su njegovi sledbenici kusunuli naslade vlasti i bogatstva. A dostatan je tok mog života i mojih misli, kako je izložen u ovoj knjizi, pa da se shvati da su mene ka Gandiju podstakle, već pre mog sukoba s partijskim vodjstvom, zgražavanja nad staljinizmom i sumnje u nepobitnu naučnost i u sveopštu primenljivost marksističke ideologije. Ali taj isti tok otkriva i svoju drugu stranu, a naime — razloge zbog kojih nisam mogao postati Gandijevim privrženikom na tlu i u životu porobljenom nasilničkim dogmama. Pa kad bi danas i bilo moguće merodavno tumačenje Gandijevog učenja, čini mi se da bih s pravom mogao smatrati ne samo različitom, nego i svojom misao da nema istine niti cilja kojima bi se moglo opravdati porobljavanje naroda, mučenje ljudi i zatiranje ljudskog života, ali i da takve istine i takav cilj mogu biti i jesu — ljudski život i nacionalni opstanak.

Sazrevanje i izoštravanje mojih pogleda odvijalo se, uostalom, postupno i samobitno i iz pobuda osobenih, nimalo religioznih, a pretežno, ako ne i jedino, humanističkih — u pravcu jednog novog, nedogmatskog, neidealizovanog, egzistencijalnog humanizma... Kad kažem: "humanizma" — mislim na neprestano analizovanje i reagovanje na uslove ljudskog života, na zahteve i nužnosti ljudskih bića. Jer mi se čini da prisustvujemo i sumraku svakog humanizma koji polazi od dogmatskih i teoretskih hipoteza o ljudskom biću: to utoliko pre važi za komunistički humanizam, koji niko nikada nije valjano ni obrazložio, a niti mogao da obrazloži, premda se komunisti tope od ljubavi prema apstraktnom "budućem" čoveku, istovremeno obespravljajući i zanemarujući onog stvarnog i živog. A kad kažem: "egzistencijalnog" — time niti potvrđujem niti poričem savremenu egzistencijalističku filozofiju, bilo onu Džaspersovu, bilo Sartrovu, nego ukazujem na rudimentarno ali celovito ljudsko postojanje kao proveru i merilo svakog savremenog stvarno humanističkog razmišljanja, a pogotovu demokratske političke i društvene delatnosti...

Spremajući nacrt "Nesavršenog društva", ja sam odmah posle puštanja na slobodu, 1961. godine, upisao u beležnicu ideju "uslovno nenasilje", misleći pri tome na oblik borbe i način prelaza iz komunizma u demokratske odnose. Ta beležnica mi je zaplenjena prilikom hapšenja, početkom aprila 1962. godine. Isledniku su zapale za oko gornje reči i upitao me — šta one treba da znače. Odgovorio sam mu neodređeno — da znače ono što same kazuju. Ali dok sam to odgovarao, već sam se dvoumio da mu objasnim njihovo stvarno značenje, a naime — da je, po mom mišljenju, primena nasilnih, revolucionarnih sredstava i načina protivu komunizma opravdana i neizbežna u meri u kojoj sami komunisti budu primenjivali nasilje nad demokratskim socijalistima i slobodoumnim ljudima i nastojali na svojoj diktaturi. Ali islednik je išao za ciljem koji mu je neko viši već bio odredio i zadovoljio se mojim neodređenim, možda i zbuđenim odgovorom. Pa ipak je mene ta, otkrivši moje vlastite slabosti, zapekla makar i trenutna zbuđenost. Jer ja sam dotada, a i potada, otvoreno iznosio svoje poglede, čime se u znatnoj meri i mogu objasniti kako moja upornost tako i bes vlastodržaca i naklonosti slobodoumnih duhova i sitnog, radnog sveta. Ta pojedinost iz istrage, makar što nije imala nikakvog značaja u kasnijem izgradjivanju mojih pogleda — bila je prelomna opomena i pouka da baš u tom pitanju moram doći do jasnog, otvorenog stava.

Sada mogu da kažem, kategorički i bez rezerve, da sam ja protiv revolucionarnih sredstava i upotrebe sile u borbi protiv komunizma. Reformistički i ne-violentan nastup prema komunizmu je od početka glavna odlika mojih gledišta i moje metode borbe. I takav stav se odnosi i na borbu u raznim komunističkim zemaljama, kao i na odnose između komunističkih partija. Međutim, svaka komunistička zemlja ima pravo da se brani, i oružjem kada zatreba, protiv napada drugih zemalja. U stvari, to je njena obavezna dužnost. To dolazi otuda što

njen sam *raison d'être* leži u njenom pravu da pruži svome narodu sredstva da živi svojim vlastitim životom.

Koren moga stava leži u mojoj koncepciji komunizma kao revolucionarne, to će reći prelazne faze između neindustrijskog društva, s jedne, i industrijskog i post-industrijskog društva, s druge strane. Iako su komunisti raspolagali narodnim bogatstvom kao da je njihove vlastito, postupajući sa svojim građanima kao inferiornim stvorenjima, oni nikada nisu uspjeli da se utvrde kao klasa bilo individualnih bilo kolektivnih vlasnika.

Osnovni, stvarni oblik komunističkog vlasništva je vlast, a ona ne može da traje kao sila za sebe, tj. mimo ili čak protiv ostalih oblika društvenog života. Novi oblici vlasništva i novi ekonomski odnosi razvijaju se u komunizmu uprkos komunistima, mrveći ideološke predrasude i birokratske kalupe. Moćan, nesavladiv i nepobediv kao revolucionarni pokret i organizacija nasilja, komunizam se pokazuje slabim u normalnim uslovima i ljudskim, slobodnim odnosima. Zabranjujući druge ideje i razarajući sve druge oblike sem vlastitih — komunizam je potkopao i samoga sebe, jer nikakva ljudska zajednica nije kadra da trpi nikakvu jednoobraznost sem u izuzetnim prilikama, pa i tada objašnjivim i opravdivim kao životna, kao istorijska nužnost. Budući pretežno vlast, i to vlast naročite vrste — vlast prisiljena istorijskim okolnostima da obavi industrijalizaciju, komunizam postaje nemoćan i suvišan čim obavi tu svoju ulogu. Grupe i ideje koje se radjaju u društvu koje je on saznao, pa i u njemu samom, mogu kraće ili duže biti komunističke po imenu, ali po svojoj suštini one prestaju da to budu u onoj meri u kojoj postaju trpeljive prema drugim gledanjima i grupama. Komunizam ne gubi istorijske bitke, nego bitku s istorijom, uprkos tome ili baš zbog toga što je verovao da je spoznao njene zakone.

Ali to ne znači da će se komunizam srušiti sam od sebe, a još manje da komunistički vlastodršci jedva čekaju da predaju vlast nekom drugom, pa makar taj bio i njihov jeretički, demokratski sabrat izležen iz istoga gnezda. Sve što je živo, sve što je ljudsko ne pada zbog toga što je satrunulo, nego i što ga je neka nova sila gurnula. Ne vidi se zbog čega bi komunizam bio izuzet bilo od jednog bilo od drugog. Nove sile niču iz industrijskog društva koje je on sam prokrčio, opravdavajući se pred sobom i pred istorijom. One su najpre vlastita nemirna savest komunizma, a zatim stvarna, labavije ili čvršće organizovana, ali ubedjena, samosvesna sila.

Najčešće grupe intelektualaca (u Madjarskoj 1956. godine diskusioni klub "Petöfi", u Čehoslovačkoj 1968. Udruženje književnika), koje su već osvojile određenu slobodu izražavanja i delovanja, pokreću lavinu čitavog ogorčenog društva, čitave podređene nacije. Prema dosadašnjim iskustvima, izgleda da revolucionarne organizacije klasične vrste — duboko konspirativne, vojnički disciplinovane i ideološki jedinstvene — nisu nužne: jalovost dogmatizma, nedelatnost ideološke privrede i monopol vlasti neminovno vode suprotstavljanju komunista

svim slojevima društva, čitavoj naciji, pa time i nastajanju novih ideja i novih pokreta u nedrima samog komunizma i izvan njega. Sve kao da biva jasno samo po sebi: iz komunizma se u stvari i ne ide u neko sasvim novo, idealno društvo, za čije bi "ostvarenje" bila nužna jedna nova, sveobuhvatna, idealna ideologija, nego se jedino dato društvo oslobadja dogmatskih stega i monopola nad državom i privredom jedne jedine ideološke grupe. Jer ne satrunu čitavo društvo i osnovni svojinski odnosi prokrčeni komunističkom revolucijom i sazdavani pod komunistima, nego sama komunistička doktrina i komunistički oblik vlasti. Smenjivanje komunista, odnosno — ukidanje komunističkog monopola nad politikom i državom, u stvari je okončanje latentnog građanskog rata koji komunisti naturaju društvu svojim dogmama i privilegijama.

Za pobedu nad komunističkim oligarsima i birokratima — jer u stvari se radi o pobedi nad njima, a ne nad idejom socijalizma iza koje se oni zaklanjaju — nisu nužne revolucije, a još manje građanski ratovi, ali jesu svi drugi oblici borbe — demonstracije, štrajkovi, protestni marševi, protestne rezolucije itd., a pogotovu otvorena i odvažna kritika i moralna postojanost. To potvrđuju čitavo dosadašnje istorijsko iskustvo: ono što na Zapadu obično nazivaju revolucijom, a na Istoku kontrarevolucijom u Madjarskoj, u stvari je bio nacionalni ustanak madjarskog naroda protivu intervencije sovjetske vojske — Rakosićeva strahovlada i čitav sistem vlasti oboreni su pre toga bez oružane borbe, a na slične zaključke pogotovu upućuju sadašnja zbivanja u Čehoslovačkoj.

Neko i takve oblike borbe može smatrati revolucionarnim, a njihove rezultate revolucijom. Možda to i jesu revolucije našeg vremena u razvijenim zemljama, ili neke od njihovih oblika. Klasične revolucije — revolucije koje razaraju socijalne i svojinske odnose, one svakako nisu, kao što ni revolucija od 1830. u Francuskoj u stvari nije bila ništa drugo do promena oblika vlasti. Društvu u komunizmu nije danas potrebna revolucija, nego — reformni pokreti i demokratski preokreti. A što će komunistički dogmatičari i oligarsi takve preokrete smatrati ne samo kontrarevolucijom, nego i smakom sveta, to ne treba nikog da čudi, a još manje da sekira — drukčije ne mogu da gledaju, drugo i ne zaslužuju oni koji se ponašaju kao da su zaista gospodari sveta... To me podseća na nedavni susret s jednim starim revolucionerom koji se, posle sukoba SSSR-Jugoslavija u 1948. godini, proveo desetak godina u jugoslovenskim logorima i zatvorima kao pristaša Staljina i prosovjetskog internacionalizma. U toku razgovora upitao sam ga kako danas gleda na prilike. Veoma loše! — odgovorio mi je. — Katkada mi se čini da se po nekom dijalektičkom zakonu sama materija ruši i nestaje. Uzvratilo sam mu: Ne, svet stoji gde je i bio i ljudi su kakvi su i bili — ruše se i nestaju tvoje ideje o njima...

Tako danas izgleda komunistička stvarnost, takvi su danas izgledi njenog menjanja i izlaska društva iz nje. Jer nasilje i njegovi oblici su manje-više isti u svim komunističkim zemljama, bez obzira na to

da li su jedne do komunizma došle revolucijom ili dejstvima sovjetske vojske. To je, dakako, uopšteni zaključak, pa kao takav neprimenjiv ni na jednu konkretnu stvarnost, ni na jednu određenu komunističku zemlju.

Najveće sumnje u takav razvitak se javljaju pri pomisli na Sovjetski Savez — zbog nedovoljnih demokratskih tradicija u njemu, zbog hegemonizma ruske partijske birokratije prema neruskim narodima i zbog svetske uloge koju ta velika država — bilo kakva da je, mora da igra u svetu i s drugim velikim silama. Ipak držim da će i ljudi i narodi Sovjetskog Saveza, a pogotovu ruski ljudi i ruski narod, doći do osnovnih ljudskih i nacionalnih prava bez međusobnih krvoprolića, utoliko pre što je to najpouzdaniji način i za njihovo obezbeđenje od novih "idealnih" ideologija i "oslobodilačkih" despotizama i za njihovo ravnopravno i zasluženo mesto među ljudima i državama. Jer mada su pritisci i otpori u Sovjetskom Savezu najrafiniraniji i najtvrdokorniji — i tamo su u svim oblastima narasle nove sile i već se javljaju nova saznanja i nove vizije u negodovanjima pisaca i intelektualaca, slične onima u drugim istočnoevropskim zemljama... Nije slučajno nedavno primetio umni i osećajni ruski pesnik A. A. Voznesenski: "Ako danas ima nečeg zaista novog u Rusiji, nečeg što zaista može biti nazvano proizvodom novog društva, to je potražnja poezije kao nove sirovine. Pesnici su uvek bili poštovani u Rusiji, ali nikada tamo nije bilo ničeg sličnog". Ta "potražnja" je izraz naraslih potreba naroda za novim senzibilitetom, za novom svešću, koju izražavaju i jedino mogu u takvim uslovima — u takvoj zagušenosti i zatvorenosti, izraziti pisci, umetnici i mislioci. Jer oni su uvek proroci novog: u istoriji nije, ali u komunizmu jeste novo što su svi veliki jeretici bez izuzetka pisci skloni idejama — pesnici-mislioci...

Ako ruski narod i narodi Sovjetskog Saveza danas zaostaju u pokretima masa — to se ne bi moglo reći i za njihovu inteligenciju. Istorija šeta od naroda do naroda, a kada je već započela svoj kroz komunizam, ponajmanje izgleda verovatnim da će mimoći njegovu "domovinu" — Sovjetski Savez. A svaka promena u Sovjetskom Savezu usloviće menjanja u evropskim i čitavom zapadnom komunizmu, bitno izmeniti odnose u Evropi, a pomeriti ih u čitavom svetu. No to je stvar ruskih i sovjetskih boraca za ljudsku slobodu i demokratski socijalizam. A ja se nadam, ja ću se boriti — da se tim načinom izvrši preobražaj u mojoj zemlji... Neko je rekao, a Gomulka ponovio — da se s vukovima mora urlati. Neka on urla — ja neću, iako sam i urlao i ujedao. Jer se time dobija manje nego što se verovalo, a u svakom slučaju ne okončava se ni urlanje ni ujedanje. Nema idealnog cilja, nema nikakvog cilja koji se može postići zlim, ugnjetačkim sredstvima. Idealnim, stvarnim i ostvarivim ciljem mogu biti jedino sredstva — način kojim se vlada ljudima, uslovi ljudskog života...

No bilo ovako ili onako, oni koji se u komunizmu bore za slobodu — za ukidanje monopola partijske oligarhije, moraju biti u svoje ideje, u svoju ulogu i svoje mogućnosti, uvereni ne manje, ako ne i više.

nego što su to bili komunisti dok su se borili za vlast. I mada različitih filozofskih i drugih pogleda, društvenog i drugog poiožaja, oni moraju biti jedinstveni u neposrednim, doglednim ciljevima — u do-kučivim i mogućnim sredstvima. Neko to može nazvati fanatizmom slobode, nedogmatskim dogmatizmom. Pa nek je i tako! Jer sutradan po pobedi — pobednici i tako neće biti jedinstveni — novi ciljevi, nova sredstva, nova sredstva-ciljevi neće i ne mogu biti istovetni za sve njih. Jer život je život zato što nije jednoobrazan, a pretpostavka svake slobode je nejedinstvo.

Jer bez vere nije moguće pokrenuti ni slamčicu, a kamoli brdo. Jedan ideal umire da bi se rodio novi, dakako "lepši" i "konačniji" — to je ljudski udes, dobar ili zao. Oni koji ne veruju, oni koji se ne žrtvuju — nemaju čemu da se nadaju, ništa i ne zaslužuju.

Mada čovek i ljudski rod traju kao Siziif, moraju se pobuniti kao Prometej uvek kada im takvo trajanje onemogućuju više sile.